

GÎNDITORI RUȘI

Colecție coordonată de
ION IANOȘI

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Născut la 6/19 martie 1874 la Kiev, într-o familie aparținând aristocrației militare, N. A. BERDIAEV este unul dintre cei mai cunoscuți gânditori ruși preocupați de filozofia spiritului. A fost elev al școlii de cadeți din Kiev, apoi student la universitatea din oraș. A predat filozofia și istoria la Universitatea din Moscova. În 1920 a fost arestat și anchetat de serviciile de securitate sovietice, iar în 1922 exilat, din motive ideologice, împreună cu alți douăzeci și cinci de intelectuali. Până în 1924 a locuit în Germania, iar apoi în Franța, până la moartea sa, survenită în 1948.

Scrieri importante: *Sensul creației* (1927), *Un nou Ev Mediu* (1927), *Destinul omului în ziua de azi* (1936), *Originea și sensul comunismului rus* (1937), *Ideea rusă* (1946), *Sensul istoriei* (1948) etc.

NIKOLAI BERDIAEV

Cunoașterea de sine

EXERCITIU DE AUTOBIOGRAFIE FILOZOFICĂ

Traducere din rusă de
INNA CRISTEA

Lib. nr.	25.380
Titlu	
Clasă	
Colec.	II 11.403

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

Н. А. БЕРДЯЕВ
Самопознание. Опыт философской автобиографии
© 1949–1989 by YMCA-Press
© HUMANITAS, 1998, pentru prezenta versiune românească

ISBN 973 28-0904-3

Nota traducătorului

Prezenta traducere a fost efectuată după ediția în limba rusă întocmită, prefătată și îngrijită pentru tipar de către A.V. Vadi-mov, tot el fiind și autorul notelor care însoțesc volumul, cu unele eliminări de date ce nu constituie o noutate pentru cititorul român și unele completări privind personalități și evenimente, îndeosebi din istoria Rusiei, mai puțin cunoscute la noi.

Pentru a facilita lectura, notele explicative privind anumite persoane menționate în text le-am trecut în subsolul paginii. Aceste note au fost preluate din aparatul științific al volumului în limba rusă.

Ajuns la finele laborioasei operațiuni de transpunere în limba română a acestei ample și bogate în idei autobiografii filozofice, traducătorul volumului ține să facă unele precizări.

Preocupat în mod preponderent să redea fluxul impetuos al ideilor, N. A. Berdiaev, după cum o arată chiar el în mod explicit, acordă mai puțină atenție aspectului stilistic al lucrării. Așa se face că textul original prezintă unele inconsecvențe de grafie, numeroase repetiții ale aceluiași cuvânt sau grup de cuvinte în frază, formulări care „încalcă” normele obișnuite, chiar unele scăpări în construirea frazei. Dorind să realizeze în limba română o versiune cât mai fidelă originalului, traducătorul a considerat că o traducere riguroasă trebuie să reflecte toate aceste aspecte, specifice scriiturii lui N. A. Berdiaev.

I.C.

N. A. Berdiaev va intra de-a pururi în istoria Rusiei ca o figură de căutător și luptător religios viu și înflăcărat, ca un om care, primul, a înfățișat Occidentului întreaga bogăție și complexitate, întreaga contrarietate și profunzime a geniului religios rus.

G. P. FEDOTOV

Cuvînt înainte

Dincolo de fruntariile *Cunoaşterii de sine*

Se întîmplă adesea ca opera cea mai împătimită a unui mare maestru, cea mai îndelung gestată, să rămînă neterminată — plecarea din viaţă ori o boală grea opresc mîna pictorului, scriitorului, compozitorului, filozofului. Sînt şi situaţii de altă natură. Astfel, de pildă, *Cunoaşterea de sine*, considerată de mulţi drept lucrare de maximă inspiraţie a lui Berdiaev, a fost scrisă de el cu opt ani înainte de moarte, ba chiar a fost îmbogăţită între timp cu completări, adnotări şi modificări s-ar zice absolut definitive, introduse în textul final. Şi cu toate acestea cartea a rămas neterminată, ba mai mult — nici n-ar fi fost cu putinţă să fie terminată, motivul fiind însuşi obiectul de studiu. Activitatea creatoare a spiritului, căreia şi-a consacrat lucrarea filozoful, a continuat, în mod incontestabil, şi în acele săptămîni (zile, ore) care se interpun între ultima modificare introdusă în manuscris şi moartea autorului. Există însă şi alte motive care au făcut ca ideea de autobiografie filozofică să nu-şi poată găsi o întrupare deplină.

Cunoaşterea de sine nu este nelimitată, spune Berdiaev la finele cărţii; ea este îngrădită prin forţa particularităţilor fireşti ale gândirii umane. Cu atît mai limitată apare *obiectivarea* muncii interioare efectuate de către gânditor, adică exprimarea ei în exterior, pe file de manuscris, iar după aceea şi pe pagini de carte. Totuşi, pe lîngă limitele fireşti, pe care filozoful nu le-a putut depăşi, există şi unele hotare pe care şi le-a fixat în mod artificial. De fapt, artificial să fie?

Mai curînd, respectarea logicii proprii genului de unicat — *autobiografie filozofică* — are drept urmare faptul că în *Cunoaşterea de sine* este mai slab conturat tocmai elementul *autobiografic* (şi, în general, memorialistic). Pentru Berdiaev, evenimentele din viaţa exterioară, a lui ori socială, prezintă valoare şi

semnificație doar în relație cu conținutul lor spiritual, totdeauna dominant în raport cu exteriorul, doar în relație cu sorgintea și cu sensul. Și atunci cînd filozoful se referă la un fapt din biografia sa, de multe ori comentatorul nu mai are ce adăuga, pentru că amănuntele mărunte omise de către autor apar lipsite de importanță în fața viziunii esențiale, *existențiale*, asupra fenomenului, viziune ce pornește din interiorul fenomenului...

Dar dacă se referă în treacăt la un eveniment, considerînd că este îndeobște cunoscut, iar participarea sa la acest eveniment este insignifiantă? Dacă „uită“ chiar cu totul vreun episod, care nu se înscrie în tematica abordată în capitol?

Aceste probleme rămîn fără răspuns, cel puțin în cadrul *Cunoașterii de sine*. Ele își pot găsi rezolvarea doar în afara paginilor acestei cărți, unde biograful este liber să completeze cele spuse de către filozof despre sine cu ceea ce afirmă despre el alte surse — amintiri, documente. Aceste considerente au determinat structura prezentei ediții, care, în afară de textul *Cunoașterii de sine* și de aparatul informativ-științific, obișnuit în asemenea cazuri, include cîteva anexe cu caracter mai mult sau mai puțin memorialistic. Ele oferă posibilitatea de a preciza unele fapte din biografia filozofului și, mai mult, de a prezenta cu mai multă strălucire și relief uimitoarea personalitate a acestuia.

Cu alte cuvinte, oferă posibilitatea de a completa dincolo de fruntariile *Cunoașterii de sine* ceea ce N. A. Berdiaev a încercat să realizeze în paginile cărții pe care o țineți în mînă.

A. V. VADIMOV

Prefață

Gîndul de a scrie această carte mi-a încolțit de multă vreme în minte. Concepția ei mi se pare originală. Cărțile scrise de către autori despre ei înșiși sînt foarte egocentrice. În literatura de „amintiri“ acest lucru devine adesea supărător. Autorul își amintește de alți oameni, de diverse evenimente și vorbește mai ales despre sine. Sînt cîteva tipuri de cărți scrise de către autori despre ei și despre viața lor. Există, în primul rînd, jurnalul, pe care autorul l-a ținut an de an, zi de zi. Este o formă foarte liberă, îndrăgită acum în mod deosebit de către francezi. Modelul cel mai remarcabil de acest tip îl constituie jurnalul lui Amiel¹, iar mai nou — *Journal*-ul lui A. Gide². Există confesiunea. Sfîntul Augustin și J.-J. Rousseau³ au oferit exemple ilustre. Există memorii. O literatură foarte vastă, care servește drept material pentru istorie. Cea mai strălucită carte de memorii — *Amintiri și cugelări* de Herzen⁴. În sfîrșit, există autobiografia, care relatează evenimentele din viață, externe și lăuntrice, în ordine cronologică. Toate aceste tipuri de cărți urmăresc să povestească, mai mult sau mai puțin veridic și exact, despre ceea ce a fost, să reproducă trecutul. În trecut se înscriu, bineînțeles, și gîndurile și sentimentele autorilor. Cartea mea nu se încadrează integral în nici unul din aceste tipuri. N-am ținut nicicînd un jurnal. Nu intenționez să mă căiesc în mod public. Nu vreau să-mi scriu memoriile despre evenimentele din epoca mea, nu e scopul meu de căpetenie. Nu va fi nici autobiografie în sensul curent al cuvîntului, care să-mi deruleze viața în ordine cronologică. Chiar dacă va fi autobiografie, va fi o autobiografie filozofică, istoria spiritului și a conștiinței de sine. Amintirea trecutului nu poate fi nicicînd pasivă, nu poate constitui o reproducere exactă și provoacă o atitudine de suspiciune. Memoria este activă, ea conține un

element creator, de transfigurare, care generează inexactitatea, imprecizia amintirii. Memoria realizează o selecție, multe lucruri le scoate în prim-plan, pe cînd altele le dă uitării, uneori în mod inconștient, alteori cu bună știință. La mine, memoria despre viața mea și calea mea va fi în mod conștient activă, adică va constitui efortul creator al gîndirii mele, al cunoașterii mele din ziua de azi. Între faptele vieții mele și cartea referitoare la ele se va interpune actul cunoașterii, care mă interesează cu precădere. Goethe a dat un titlu admirabil cărții pe care a scris-o despre el: *Poezie și adevăr din viața mea*⁵. Nu tot ce scrie în carte este adevăr, cartea conține și creația poetului. Eu nu sînt poet, sînt filozof. Cartea pe care am scris-o despre mine nu va conține plăsmui, dar va oferi cunoașterea și interpretarea filozofică a mea și a vieții mele. Această cunoaștere și interpretare filozofică nu înseamnă memorie a trecutului, înseamnă un act creator, care se înfăptuiește într-o clipă a prezentului. Valoarea acestui act este determinată de măsura în care reușește a se ridica deasupra timpului, a accede la timpul existențial, adică la veșnicie. Victoria asupra timpului devastator a constituit întotdeauna motivul esențial al vieții mele. Această carte este în mod conștient și fătîș o carte egocentrică. Dar egocentrismul, care are în el ceva respingător, pentru mine este ispășit prin faptul că drept obiect al cunoașterii filozofice mă pun chiar pe mine însumi și destinul meu existențial. Nu vreau să-mi dezgolesc sufletul, nu vreau să dau în vileag materia brută a sufletului meu. În concepția ei, această carte este o carte de factură filozofică, consacrată unei problematici de filozofie. Este vorba despre cunoașterea de sine și despre nevoia de a te înțelege pe sine, de a-ți conștientiza propriul tip și propriul destin. Așa-numita filozofie existențialistă, a cărei noutate mi se pare supradimensionată, concepe filozofia drept cunoaștere a existenței umane și cunoaștere a lumii prin existența umană. Dar cea mai existențială este propria existență. În demersul cunoașterii de sine, omul accedă la mistere necunoscute în raport cu alții. Am re trăit universul, întregul proces universal și istoric, toate evenimentele din epoca mea drept o parte a microcosmosului meu, drept calea mea spirituală. În profunzimea mistică, tot ce s-a petrecut cu universul, s-a petrecut cu mine. Iar adevărata înțelegere rezidă anume în a percepe tot ce

s-a petrecut cu universul drept ceva ce s-a petrecut cu mine. Aici mă lovesc de contradicția esențială a firii mele pline de contradicții. Pe de o parte, re trăiesc toate evenimentele epocii mele, întregul destin al universului ca evenimente ce se petrec cu mine, ca pe propriul meu destin; pe de altă parte, resimt în mod chinuitor că universul îmi este străin, că totul este departe de mine, că nu mă contopesc cu nimic. Dacă aș fi ținut un jurnal, probabil aș fi notat în el permanent cuvintele: îmi era ceva străin, nu mă simțeam contopit cu nimic, mereu, mereu angoasa după altceva, după transcendent. Întreaga mea existență a stat sub semnul angoasei după transcendent.

Mi-a fost dat să trăiesc într-o epocă de catastrofe atât pentru patria mea, cât și pentru întreaga lume. Sub ochii mei se năruiau lumi întregi și apăreau lumi noi. Am avut prilejul să observ nemaipomenita vicisitudine a destinelor omenești. Am fost martorul unor transformări, adaptări și trădări ale oamenilor, ceea ce a constituit, poate, aspectul cel mai apăsător din viață. Încercările pe care mi-a fost dat să le trăiesc mi-au insuflat credința că pe mine m-a apărât Forța Supremă și m-a ferit de pieire. Se obișnuiește ca epoci atât de bogate în evenimente și în schimbări să fie considerate interesante și semnificative; pentru oameni însă, pentru generații întregi, aceste epoci sînt purtătoare de nefericiri și suferințe. Istoria nu cruță persoana umană, nici măcar n-o observă. Am trăit trei războaie, dintre care două pot fi numite mondiale, două revoluții în Rusia, cea mică și cea mare, am trăit renașterea spirituală de la începutul secolului al XX-lea, apoi comunismul rus, criza culturii mondiale, lovitura de stat din Germania, crahul Franței și ocuparea ei de către învingători, am trăit exilul, și exilarea mea încă nu a luat sfîrșit. Cumplitul război împotriva Rusiei mi-a pricinuit o grea suferință. Și încă nu știu cum se vor încheia zguduiriile mondiale. Prea multe evenimente pentru un filozof: am stat de patru ori la închisoare, de două ori sub vechiul regim și de două ori sub cel nou, am fost deportat în Nord pentru o perioadă de trei ani, mi s-a intentat un proces în baza căruia riscam să fiu surghiunit pe viață în Siberia, am fost expulzat din patria mea și, probabil, îmi voi sfîrși zilele în exil. Și, cu toate astea, n-am fost nicicînd un om politic. M-am raportat la multe lucruri, dar, de fapt, nimic nu m-a acaparat în

profunzime, nimic nu m-a stăpînit pe deplin, cu excepția creației mele. Altceva a stăpînit întotdeauna profunzimea ființei mele. N-am fost cîtuși de puțin indiferent față de problemele sociale, dimpotrivă, aceste probleme m-au preocupat foarte mult, am avut simț „civic“, dar, de fapt, într-un sens mai profund am fost un asocial, n-am fost nicicînd un „militant social“. Curente sociale nu m-au considerat niciodată ca aparținîndu-le pe deplin. Întotdeauna am fost un „anarhist“ pe tărîm spiritual și un „individualist“.

Cartea mea e scrisă liber, fără a urma un plan sistematic. Conține amintiri, dar nu ele constituie elementul cel mai important. Memoria privind evenimentele și oamenii alternează cu meditația, și meditațiile ocupă un spațiu mai amplu. Capitolele cărții nu le-am aranjat strict cronologic, cum se face în autobiografiile obișnuite, ci pe teme și problemele care m-au muncit toată viața. Dar și succesiunea în timp prezintă o anumită importanță. Cea mai mare dificultate o văd în faptul că poate apărea repetarea aceluiași teme în diferite capitole. Singura justificare este că tema în cauză va reapărea în altă corelație și în altă ambianță. Mă încumet să mă ocup de mine nu doar pentru că simt nevoia să mă exprim și să-mi conturez chipul, dar și pentru că acest lucru poate contribui la formularea și rezolvarea problemelor privind omul și destinul uman, precum și la înțelegerea epocii noastre. De asemenea, simt nevoia de a explica și contradicțiile mele. Cărțile de acest gen sînt legate de cea mai misterioasă forță a omului: memoria. Memoria și uitarea se succed alternativ. Multe lucruri le uit pentru un timp, multe dispar din conștiința mea, dar se păstrează la o mai mare adîncime. Întotdeauna m-a chinuit uitarea. Mi s-a întîmplat să uit nu doar evenimente ce aveau importanță, ci și oameni care au jucat un rol în viața mea. Întotdeauna am avut impresia că este un lucru urît. Memoria are o forță de resurrecție, memoria vrea să biruie moartea. Venea însă clipa cînd îmi reaminteam cele uitate. Această memorie a avut un caracter activ de transfigurare. Nu fac parte dintre oamenii orientați spre trecut, eu privesc spre viitor. Iar trecutul are pentru mine o semnificație cu urmări în viitor. Nu mi-e specifică starea de tristețe, caracteristică pentru oamenii orientați spre trecut. Îmi este proprie starea de angoasă, ceea ce în-

seamnă cu totul altceva decît tristețea. Am o natură mai mult dramatică decît lirică, ceea ce trebuie să se reflecte în această autobiografie. Gîndindu-mă la viața pe care am trăit-o, ajung la concluzia că viața mea n-a fost o viață de metafizician în sensul obișnuit al cuvîntului. A fost prea plină de patimi și evenimente dramatice, personale și sociale. Am căutat adevărul, dar viața mea nu s-a caracterizat prin înțelepciune, n-a fost dominată de rațiune, a fost prea împovărată de elemente iraționale și inoportune. Perioadele luminoase au alternat cu perioade relativ întunecate și apăsătoare pentru mine, perioadele de elan au alternat cu perioade de depresiune. Nicicînd însă, în nici o perioadă, n-am încetat să meditez intens și să caut. Cel mai mult aș vrea să reînvii perioadele mai luminoase și mai creatoare din viața mea. Aș vrea ca memoria să biruie uitarea privind tot ce este prețios în viață. Un lucru însă îl elimin în mod conștient: voi vorbi puțin despre oamenii cu care m-am aflat în relații de cea mai mare importanță pentru viața mea personală și pentru calea mea spirituală. Este ceva de înțeles. Dar memoria păstrează cu deosebire toate astea, și le păstrează pentru eternitate. Marcel Proust, care și-a consacrat întreaga operă problemei timpului, în cartea sa finală, *Le temps retrouvé*, spune: „*J'avais trop expérimenté l'impossibilité d'atteindre dans la réalité ce qui était au fond moi-même.*“ Aceste cuvinte aș putea să le pun ca epigraf la cartea mea. Ceea ce spune Proust a constituit experiența întregii mele vieți. Concepția cărții mele este contradictorie fie și pentru faptul că omul cel mai închis în sine încearcă să se dezvăluie. Este foarte dificil. Discreția nu-mi permite să mă refer la multe lucruri care au avut un rol imens nu doar în viața mea exterioară, ci și în cea lăuntrică. Este foarte greu să exprimi valoarea pozitivă pe care ți-o dă comunicarea cu sufletul altuia. Foarte greu este să exprimi și tragismul ascuns al vieții.

În pofida elementului occidental din mine, mă simt aparținînd intelectualității ruse, care a căutat dreptatea. Moștenesc tradiția slavofililor și occidentalistilor, a lui Ceaadaev și Homiakov, Herzen și Bielinski, chiar și a lui Bakunin și Cernîșevski, în pofida deosebirilor de viziune asupra lumii; și îndeosebi, moștenesc tradiția lui Dostoievski și L. Tolstoi, Vl. Soloviev și N. Feodorov. Sînt un gînditor și un scriitor rus. Și universalismul meu,

aversiunea mea față de naționalism constituie o trăsătură ru-sească. În plus, mă consider un gînditor aristocratic care a recunoscut dreptatea socialismului. Chiar am și fost denumit exponent al aristocratismului socialismului. M-a călăuzit dorința de a scrie această carte cu maximum de simplitate și sinceritate, fără retuș artistic.

Tot ce ține aici de amintiri și constituie materialul biografic este expus sec și adesea schematic. Aceste părți ale cărții îmi sînt necesare pentru a descrie diferitele atmosfere pe care le-am traversat în istoria spiritului meu. Dar conținutul principal al cărții nu este acesta, principalul este cunoașterea de sine, cunoașterea propriului spirit și a căutărilor spirituale. Mă interesează nu atît caracterizarea mediului, cît caracterizarea reacțiilor mele la mediu.

*Scriș la Clamart și Pilat-plage,
în 1940*

Capitolul I

Începuturi și obârșie
Eu și mediul universal
Primele forțe propulsoare
Lumea aristocratică

„Lumea nu este gîndire, cum cred filozofii.
Lumea este pasiune. Răcirea pasiunii
naște banalitatea cotidiană.“

Începuturile omului pot fi înțelese și raționalizate doar parțial. Nimeni nu înțelege pînă la capăt misterul persoanei, unicitatea ei. Persoana umană este mai misterioasă decît universul. De fapt, ea înseamnă întregul univers. Omul este un microcosmos și include în el totul. Dar în persoana lui apare actualizat și conturat numai ceea ce este individual-deosebit. Omul este, de asemenea, o ființă multietajată. Întotdeauna mi-am simțit această multietajare a mea. Prima reacție asupra lumii a ființei ce se naște în ea are o însemnătate covârșitoare. Nu pot să țin minte primul meu țipăt, provocat de contactul cu o lume ce-mi era străină. Însă știu sigur că am simțit dintru început că am nimerit într-o lume străină mie, am simțit acest lucru decopotrivă în prima zi din viața mea, ca și în ziua de azi. Întotdeauna am fost doar un trecător. Creștinii trebuie să se simtă ca unii ce nu au aici cetate stătătoare¹, ci o caută pe aceea ce va să fie. Dar acea primă senzație pe care o descriu aici n-am considerat-o în mine drept o realizare și o virtute creștină. Uneori am avut impresia că ea conține chiar ceva rău, un dezechilibru în raport cu lumea și viața. Îmi era străin sentimentul de înrădăcinare în pămînt. Îmi era mai proprie concepția orfică despre originea sufletului, sentimentul căderii acestuia din lumea superioară în lumea de jos.

Și-ale lumii anoste cîntări
Nu puteau înlocui melodia din cer.

N-am avut nicicînd sentimentul că mă trăg din tată și mamă, n-am simțit nicicînd că m-am născut din părinți. Aversiunea față de tot ce este ereditar constituie la mine o trăsătură caracteristică. Nu agreez familia și spiritul de familie, și mă uimește atașamentul popoarelor occidentale față de principiul familial. Unii

dintre prietenii mei m-au numit în glumă inamic al neamului omenesc. Și asta cu toate că, de felul meu, sînt foarte omenos. Întotdeauna m-a chinuit aversiunea pentru asemănarea chipurilor, asemănarea dintre copii și părinți, dintre frați și surori. Aveam impresia că trăsăturile de asemănare ereditară vin în contradicție cu demnitatea persoanei umane. Nu îndrăgesc decît acea „a chipului expresie deloc comună”³. Ar fi însă greșit să se creadă că nu mi-am iubit părinții. Dimpotrivă, i-am iubit, i-am considerat oameni de bine, dar i-am tratat mai curînd ca un tată pe copiii săi, am avut grijă de ei, mi-a fost teamă să nu se îmbolnăvească, și sufercam cumplit la gîndul morții lor. Sentimentul filial a fost întotdeauna la mine foarte neînsemnat. „Sînul mamei” nu mi-a spus niciodată nimic, nici al propriei mele mame, nici al mamei-glia. Mama mea⁴ a fost o femeie foarte frumoasă, considerată chiar o mare frumusețe. La cincizeci de ani era încă foarte arătoasă. Nicicînd însă n-am putut descoperi la mine ceva ce ar sugera complexul lui Oedip, din care Freud a creat un mit universal. Întotdeauna am avut impresia că relația de rudenie exclude orice îndrăgostire. Obiectul îndrăgostirii trebuie să fie ceva îndepărtat, transcendent, să nu semene cu mine. Pe asta se baza în fond cultul „frumoasei doamne”. Eu sînt un romantic rus de la începutul secolului al XX-lea.

Prin originea mea aparțin lumii aristocrației. Ceca ce, pe semne nu împlător, a pus amprenta pe formația mea sufletească. Părinții mei făceau parte din „înaltă” societate, nu pur și simplu din nobile. La noi în casă se vorbea mai ales franțuzește. Părinții aveau mari relații aristocratice, îndeosebi în prima jumătate a vieții. Aceste relații se întemeiau în parte pe rudenie, în parte se datorau serviciului tatălui meu în regimentul din cavaleria de gardă. În copilărie știam că părinții erau prieteni cu *oberhofmeisterina*⁵ prințesa Kociubei, care avea o foarte mare influență asupra lui Alexandru al III-lea. Mareșalul Palatului, general-adjutant Cerevin, și el un apropiat al lui Alexandru al III-lea, era camarad de regiment cu tatăl meu în cavaleria de gardă. Pe linie paternă proveneam dintr-o familie de militari. Toți strămoșii mei au fost generali și cavaleri ai Ordinului Sf. Gheorghe, toți și-au început serviciul într-un regiment din cavaleria de gardă. Bunicul meu, M. N. Berdiaev, a fost ataman

al Oștii Donului. Străbunicul, general-*en chef* N. M. Berdiaev, fusese guvernator general la Novorossiisk. Corespondența lui cu Pavel I a fost publicată în *Russkaia Starina*. Tatăl meu, ofițer în cavaleria de gardă, a trecut de timpuriu în rezervă, s-a stabilit la moșia sa Obuhovo de pe malul Niprului, o perioadă a fost mareșal al nobilimii, în timpul războiului cu Turcia a intrat din nou în armată, după care, timp de douăzeci și cinci de ani, a fost președintele consiliului de administrație al Băncii de Credit Funciar din Districtul de Sud-Vest. N-a avut nici o înclinație spre a face carieră și chiar a refuzat gradul ce i se cuvenea pentru faptul că, în decurs de douăzeci și cinci de ani și mai bine, a îndeplinit funcția de judecător de pace onorific. Pentru meritele strămoșilor, din copilărie am fost înscris în Corpul de Paji. Dar cum părinții mei locuiau la Kiev, am intrat la Corpul de Cadeți din Kiev, deși aveam în continuare dreptul de a mă transfera oricând în Corpul de Paji. Mama, născută prințesa Kudășeva, era pe jumătate franțuzoaică. Mama ei, bunica mea, a fost contesa Choisselle. De fapt, mama a fost întotdeauna mai mult franțuzoaică decât rusoaică, a primit o educație franceză, în prima tinerețe a locuit la Paris, scrisorile le scria exclusiv în franceză și n-a învățat defel să scrie corect rusește; deși ortodoxă prin naștere, se simțea mai mult catolică și întotdeauna se ruga după o carte de rugăciuni catolică franțuzească a mamei sale. Îi spuneam în glumă că nicicând n-a ajuns să i se adreseze lui Dumnezeu cu „tu“. E interesant că bunica a fost călugăriță, și străbunica la fel. Mama tatălui meu, născută Bahmetieva, se călugărise în secret încă de pe vremea când bunicul era în viață. Era apropiată de lavra Kievo-Pecerskaia. Cunoscutul schimnic Parfeni îi era duhovnic⁶ și prieten, și i-a determinat viața în totul. Păstrez în minte o impresie din copilărie. Când bunica a murit și m-au adus la înmormântarea ei — aveam șase ani —, m-a uimit că zăcea în sicriu îmbrăcată în veșminte monahale și că înmormântarea se făcea după ritualul monahal. Au venit călugări și au spus: e a noastră. Bunica mamei mele, prințesa Kudășeva, născută prințesa Baratova, a devenit, după moartea soțului ei, o călugăriță adevărată. Chiar și în perioada sovietică am avut pe perete un mare portret al ei în ulei, în veșminte monahale, cu o figură foarte severă. Bunica Berdiaeva locuia în casa ei cu grădi-

nă, în partea de sus a Kievului vechi, numită Pecersk. În Pecersk domnea o atmosferă aparte, un amestec de monahism și oștire. Acolo se afla lavra Kievo-Pecerskaia, mănăstirea Nikolski și multe alte biserici. Pe străzi întâlneai mereu călugări. Acolo se afla Mormîntul lui Askold⁷, cimitirul din dealul ce se înalță deasupra Niprului, unde sînt înmormîntați bunica și alți strămoși ai mei. În același timp, Pecersk era o fortăreață militară, cu mulți militari. Era vechea Rusie militar-monahală, foarte puțin atinsă de modernizare. Kievul este unul din cele mai frumoase orașe nu doar din Rusia, ci și din Europa. Așezat pe malul Niprului, numai pe dealuri, oferă o panoramă deosebit de vastă, are o minunată Grădină imperială, iar catedrala Sf. Sofia este una dintre cele mai frumoase biserici din Rusia. Tot în partea de sus a Kievului, cu Pecersk-ul se învecina Lipki, zona nobiliar-aristocratică și funcționarească a orașului, cu vile și grădini. Acolo au locuit întotdeauna părinții mei, acolo au avut o casă, care a fost vîndută pe vremea cînd eram copil. Grădina noastră se învecina cu uriașa grădină a doctorului Mering, care ocupa inima Kievului. De-a lungul întregii mele vieți am păstrat o dragoste deosebită pentru grădini. Dar mă simțeam ca unul care s-a născut în pădure, și cel mai mult iubeam pădurea. Toată copilăria mea și adolescența sînt legate de Lipki. Era o lume de-acum diferită cumva de Pecersk, o lume a nobilimii și funcționărimii, o lume mai atinsă de civilizația modernă, o lume predispusă la distracții, ceea ce Pecersk-ul nu admitea. De partea cealaltă a Kreșciatik-ului, pe strada principală cu magazine, așezată între două dealuri, locuia burghezimea. Jos de tot, lîngă Nipru, era Podol, unde locuiau îndeosebi evreii, dar își avea sediul și Academia de Teologie din Kiev. Familia noastră, deși originară din Moscova, aparținea aristocrației din Districtul de Sud-Vest, cu pronunțate influențe occidentale, care întotdeauna au fost puternice la Kiev. Mai ales familia mamei era de tip occidental, cu elemente poloneze și franțuzești. La Kiev s-a simțit întotdeauna legătura cu Europa Occidentală. Cît despre mine, încă din copilărie am călătorit frecvent în străinătate. Prima oară am fost în străinătate la vîrsta de șapte ani, la Karlsbad, unde mama mea a urmat o cură pentru boala ei de ficat. Prima mea impresie despre străinătate este Viena, care mi-a plăcut foarte mult.

Dintre înaintașii mei, personajul cel mai interesant și pitoresc a fost bunicul M. N. Berdiaev. Din copilărie am auzit multe povești despre el. Tatălui meu îi plăcea să povestească cum l-a biruit bunicul pe Napoleon. În 1814, în bătălia de la Kulm, armata lui Napoleon bătea armatele rusă și germană. În sectorul din armata rusă unde se afla bunicul meu au fost uciși toți comandanții, începînd cu generalul. Bunicul era pe vremea aceea tînar porucic într-un regiment din cavaleria de gardă, dar a trebuit să preia comanda unei întregi unități. El a pornit o ofensivă fulgătoare și a atacat armata franceză. Francezii au crezut că inamicul a primit întăriri. Armata lui Napoleon s-a retras și a pierdut bătălia de la Kulm. Bunicul a fost decorat cu Crucea Sfîntul Gheorghe și Crucea de Fier prusiană. Încă o poveste. Bunicul avea comanda unui regiment. Se purta excepțional de frumos cu soldații. Pe vreme de război, sub Nicolae I, dovedea un comportament excepțional de omenos. Din cîte povestea tata, bunicul privise întotdeauna cu dezgust instituția iobăgiei și îi fusese rușinc de ea. După ce a fost înaintat la gradul de general și a plecat la război, soldații din regimentul său i-au oferit o medalie în formă de inimă, cu următoarea inscripție: „Dumnezeu să te aibă în pază pentru bunătatea ta față de noi.“ Această medalie bunicul a ținut-o întotdeauna pe perete în cabinetul său și era foarte mîndru de ea. A treia poveste. Bunicul e ataman al Oștii Donului. Sosește Nicolae I și vrea să desființeze privilegiile căzăcimii. Era o tendință spre unificare. La Novocerkassk are loc parada Oștii și Nicolae I îi spune bunicului, ca șef al districtului, să aducă la îndeplinire ordinul său privind desființarea privilegiilor căzăcimii. Bunicul meu spune că el consideră că desființarea privilegiilor căzăcimii este dăunătoare pentru district, și roagă să fie demis. Toată lumea e îngrozită și așteaptă sancțiuni din partea lui Nicolae I, care se încruntase. Dar după aceea starea de spirit a lui Nicolae se schimbă, el îl sărută pe bunicul și își revocă dispoziția. Mai tîrziu, de acum bătrîn și bolnav, bunicul manifesta aversiune față de călugări, deși prin credința sa era creștin ortodox.

Aici e locul să mă refer la unele trăsături de caracter ereditare, proprii familiei noastre. Eu fac parte dintr-o rasă de oameni foarte impulsivi, predispuși la accese de furie. Tatăl meu⁸ era un

om de mare bunătate, dar extrem de impulsiv, din care pricină a avut parte în viață de multe ciocniri și certuri. Fratele meu⁹ era un om de o bunătate rară, dar bîntuit de adevărate crize de furie. Eu am moștenit o fire irascibilă, predispusă la mînie. Este o trăsătură de boierie rusească. Copil fiind, mi s-a întîmplat să-mi dau cu scaunul în cap. Legat de asta, apare și o altă trăsătură — un anume despotism. Cu toate trăsăturile frumoase ale tatălui meu, am observat la el manifestări de despotism. Acest defect, propriu boierimii ruse, îl am și eu. Uncori chiar în procesul meu de gîndire, de cunoaștere, observ ceva asemănător cu despotismul. Dacă profunzimea spiritului și realizările superioare ale personalității nu includ nimic ereditar, proprietățile sufletești și sufletești-fizice au multe elemente ereditare. Pe cînd mă aflam în surghiun la Vologda, am bătut cu bastonul pe un funcționar de la Administrația gubernială pentru că acesta urmărise pe stradă o domnișoară pe care o cunoșteam. După ce l-am bătut, i-am spus: mîine ai să fii destituit. Sîngele strămoșilor mi se urcase la cap, pesemne. Mi s-a întîmplat să simt un adevărat extaz al mîniei. Cînd mă gîndesc la trecutul meu, cred că deseori am putut să manifest nepedepsit o asemenea furie și irascibilitate pentru că mă aflam într-o situație privilegiată. Trăiam încă în moravuri patriarhale. Tatăl meu, care, în a doua jumătate a vieții, avea opinii foarte liberale, nu-și putea imagina viața altfel decît într-o societate patriarhală, unde legăturile de rudenie au un rol determinant. Cînd am fost arestat și a avut loc percheziția, jandarmii mergeau în vîrfurile picioarelor și vorbeau în șoaptă, ca să nu-l trezească pe tata. Jandarmii și poliția știau că tata era la per tu cu guvernatorul, prieten cu guvernatorul general, că are relații la Petersburg. Deși eram social-democrat și mă ocupam cu activitatea revoluționară, în fond n-am părăsit niciodată definitiv situația omului ce aparține lumii privilegiate, aristocratice. Și asta chiar după ce am rupt-o în mod conștient cu această lume. Așa s-a creat pe parcurs o oarecare inegalitate între mine și tovarășii mei, care au simțit întotdeauna boierul din mine.

Dintre oamenii care mi-au fost în preajmă în copilărie, mi-a rămas în minte mai ales imaginea doicii mele, Anna Mihailovna Katamenkova. Doica rusă constituia un fenomen nemaipomenit al vechii Rusii. Nu poți decît să te miri cum de a putut lua naș-

tere pe solul iobăgiei. Doica mea fusese iobagă a bunicului. A fost doică a două generații de Berdiaevi, a tatălui meu și a mea. Tata o trata cu mare dragoste și respect. Era tipul clasic al doicii ruse. O fierbinte credință pravoslavnică, o bunătate și o grijă deosebite, un simț al demnității care o ridica deasupra situației de slugă și o așeza în rîndul membrilor familiei. În Rusia, doicile alcătuiau o pătură socială cu totul aparte, în afara claselor sociale ce se formaseră. Pentru mulți boieri ruși, doica era unica legătură apropiată cu poporul. Doica mea a murit la adînci bătrîneți, cînd eu aveam vreo paisprezece ani. Prima mea impresie este legată de ea. Îmi amintesc că mergeam cu ea pe o alee a parcului de la Obuhovo, moșia creditară a tatălui meu, așezată pe malul Niprului. Aveam, probabil, trei sau patru ani. Înainte de asta nu-mi amintesc nimic. După aceea, iarăși, un timp nu-mi amintesc nimic. Următoarca amintire este legată de acum de casa noastră de la Kiev. Moșia ereditară a tatălui meu fusese vîndută încă de pe vremea cînd eram copil și s-a cumpărat la Kiev o casă cu grădină. Tatăl meu a manifestat întotdeauna o tendință spre ruinare. Toată viața nu s-a putut consola că moșia a fost vîndută și i-a dus dorul. Se simțea atras de sat. Pe cînd mamei îi plăcea mai mult la oraș. Pe tema asta aveau loc discuții în contradictoriu. Eu am visat mereu la viața la țară și nădăjduisem că tata va cumpăra altă moșie, chiar dacă va fi mai modestă. Îmi imaginam adesea cum va fi conacul, așezat neapărat la margine de pădure, pădurea pe care o îndrăgeam atît. Ceea ce însă nu s-a realizat. Îi mai rămăsese tatălui meu, în Polonia, o moșie, un *majorat*, cu care fusese înzestrat bunicul meu pentru meritele sale. La acea moșie, situată chiar la granița cu Germania, noi n-am locuit niciodată. Moșia era dată în arendă. Am trecut pe-acolo o singură dată, în tinerețe, pe cînd mă întorceam din Germania. Nu mă lega nimic de acea proprietate. Fiind un *majorat*, moșia nu putea fi nici vîndută, nici ipotecată, ceea ce ne-a salvat de ruinare totală. În ceea ce mă privește, am avut întotdeauna o atitudine ciudată față de proprietate. Departe de a considera că proprietatea e sacră, nu am putut niciodată scăpa de sentimentul că proprietatea este împovărată de păcat. Am avut un simț puternic al proprietății numai în ceea ce privește obiectele de uz propriu, îndeosebi cărțile, masa mea de lucru, îmbrăcămintea. Banii tre-

buincioși vicții mi se păreau a fi un dar de la Dumnezeu, pentru ca eu să mă pot consacra cu totul creației. Deși lipsit cu desăvârșire de simț practic, dovedeam o oarecare chibzuință. Lăsând la o parte copilăria și prima tinerețe, în cea mai mare parte a vieții mele am avut dificultăți materiale, iar uneori m-am aflat chiar în situație critică. Când eram copil, verile mi le petreceam de obicei la superba moșie a mătușii mele, I. N. Gudim-Levkovici. Eram foarte legați de familia Gudim-Levkovici, care forma unul din centrele societății moderne din Kiev. Familia noastră nu era o familie veselă. În casa Gudim-Levkovici exista mult tineret, multă voie-bună. Eram prieten cu verișoarele mele, mai ales cu Natașa, cu care am rămas în relații și la Paris, pînă la tragicul ei sfîrșit. Era o familie prosperă. Pe cînd în familia noastră am simțit întotdeauna o atmosferă de neproșperitate, de neadaptare la viață, un dezechilibru, o excesivă sensibilitate. Ieșise deja dintr-un stil de viață statornicit, bine stabilit, și nu se adaptase deloc la stilul de viață nou, burghez. La tatăl meu se înregistra o schimbare a viziunii asupra lumii, își însușea tot mai mult ideile liberale, renunța la tradiții și adesea intra în conflict cu societatea din jur. Dezechilibrul din familia noastră a fost generat de relațiile dintre părinții mei și familia fratelui meu, care era cu cincisprezece ani mai mare ca mine. Familia fratelui meu a avut o foarte mare importnță în viața mea și în formarea mea sufletească. Fratele meu, un om deosebit de dotat, deși în cu totul altă direcție decît mine, era foarte bun din fire, dar bolnav psihic, lipsit de voință și foarte nefericit, un om care n-a știut în viață să-și realizeze talentul. În casă se instaurase o atmosferă ce amintea de Dostoievski¹⁰.

*

* *

În copilărie și în adolescență am cunoscut lumea feudal-aristocratică de mare stil, datorită legăturii cu rudele poloneze ale mamei. Contesa Maria Evstafievna Branițkaia, născută prințesă Sapega, era vară cu mama mea, soțul ei era unchi de-al doilea al mamei mele. Ea și cu mama erau prietene apropiate și pe cînd eram copil am locuit adesea la ei. Există chiar un pavilion aparte rezervat pentru familia noastră. Branițkaia era stăpîna orașului

Belaia Țerkov, posedea 60 000 desiatine¹¹ de pământ în gubernia Kiev, avea castele la Varșovia, Paris, Nisa și Roma. Neamul Branițki se înrudea cu familia imperială. Fiica Ecaterinei a II-a cu Potemkin fusese căsătorită cu hatmanul Branițki al Ucrainei. La marginea orașului Belaia Țerkov se afla Alexandria, palatul de vară al familiei Branițki, avînd unul din cele mai frumoase parcuri nu doar din Rusia, dar și din Europa. Era stilul baroc. Belaia Țerkov și Alexandria alcătuiau un veritabil ducat feudal, cu curte, cu oameni fără număr care se hrăneau pe lîngă curte, cu imense grajduri cu cai de rasă, cu partide de vînătoare la care lua parte toată aristocrația din Districtul de Sud-Vest. La masa de prînz se serveau pînă la cincisprezece feluri de mîncare de mare rafinament. Toamna locuiam întotdeauna cu mama la Belaia Țerkov. Eu aveam la dispoziție o cabrioletă trasă de doi ponei, conduceam chiar eu și plecam la pădure după ciuperci; în spate ședea vizitiul, îmbrăcat cu livrea poloneză. În plus, mai aveam un măgar, pe care mă plimbam călare prin parc. Dar mă abăteam pe la Belaia Țerkov și mult mai tîrziu, cînd eram deja student și social-democrat. Uneori poposeam acolo cîte o lună pentru a studia în liniștea singurătății și locuiam la palatul de iarnă al hatmanului Branițki. Nicicînd însă n-am iubit această lume și încă din copilărie m-am aflat în opoziție. Întotdeauna am simțit o mare neconcordanță între mine și stilul familiei Branițki, deși contesa Branițkaia, femeie de lume, inteligentă și cu mult farmec, se purta foarte amabil cu mine chiar și atunci cînd devenisem marxist și soseam după disputele cu Lunacearski. Întotdeauna însă m-am îmbrăcat cu eleganță, întotdeauna am avut tendința de a fi șic și am acordat multă atenție aspectului exterior. Întotdeauna mi-au plăcut țigările de foi și parfumul, a fost ceva ce m-a caracterizat. Mi-a plăcut să mă plimb de unul singur prin minunatul parc de la Alexandria și să visez la o altă lume. În toiul revoluției domeniul Branițki a fost devastat, casa a fost arsă, contesa Branițkaia, o femeie omenoasă în felul ei, a fost nevoită să fugă și, nu după multă vreme, a murit. Atunci cînd, marxist fiind, ședeam în salonul contesei Branițkaia, nu-mi imaginam că marxismul poate da asemenea roade. La Paris, în perioada de exil, am întîlnit-o pe fiica contesei, prințesa Bitet-Radzwil. De lumea feudală, de care îmi amintesc ca de

ceva preistoric, țineau și prealuminatii prinți Lopuhin-Demidov. Prințesa Lopuhin-Demidova era vară cu mama. Soțul ei, camarad al tatălui meu la regimentul din cavaleria de gardă, îmi era naș. Olga Valerianova Lopuhin-Demidova era o femeie de mare stil, maiestuoasă, mîndră, autoritară, foarte frumoasă. Tatăl meu era certat cu ea. De aceea nu i-am vizitat la domeniul lor ereditar Korsun. Familiile Branițki și Lopuhin-Demidov erau la concurență pentru înflăcitate. Lopuhin-Demidov aveau tendința de a se ruina, și familia imperială le venea periodic în ajutor. Cu mătușa Lopuhina-Demidova m-am întîlnit la Berlin, în emigrație, cu puțin timp înainte de moartea ei. Manifesta un mare dispreț pentru monarhiștii ruși de dreapta, intuind în ei ceva nearistocratic, plebeian. De fapt, „Uniunea poporului rus“ a avut întotdeauna un caracter plebeian, și aristocrația o ocolea. Mătușa mea tricota ceva pentru împărăteasa Maria Feodorovna, cu care era în relații apropiate, și în același timp îi disprețuia pe monarhiștii ruși și nici chiar pe militanții de frunte nu-i accepta în casa ei.

*

* *

Am învățat la o școală militară, la Corpul de Cadeți din Kiev. Dar eram extern și locuiam acasă, ceea ce constituia o excepție. Pentru a intra la universitate, trebuia să-mi dau bacalaureatul în particular. Școala militară nu-mi plăcea, nu-mi plăcea spiritul cazon, totul îmi era nesuferit. Cînd am intrat în clasa a doua a corpului de cadeți și m-am văzut în recreație în mijlocul mulțimii de colegi cadeți, m-am simțit pierdut și nefericit. Nu mi-a plăcut niciodată societatea băieților de vîrsta mea și am evitat să mă aflu în societatea lor. Relații mai bune am avut doar cu fetele și cu domnișoarele. Societatea băieților mi s-a părut întotdeauna foarte grosolană, discuțiile — stupide și de joasă speță. Sînt și acum de părere că nu există nimic mai respingător ca discuțiile dintre băieți în mediul lor. Este un izvor al depravării. Iar cadeții mi s-au părut deosebit de grosolani, neevoluați, triviali. În plus, colegii rîdeau uneori de mișcările nervoase de factură coreică, pe care le aveam din copilărie. Sentimentele de camaraderie nu s-au dezvoltat deloc, și asta a avut consecințe asupra întregii mele vieți. În copilărie, singurul meu prieten a fost marinarul

N. M., pe care tatăl meu l-a ajutat să-și termine studiile. Țineam foarte mult la el și relațiile s-au păstrat de-a lungul întregii vieți. Devenise într-un fel membru al familiei noastre. Ulterior se va dovedi un marinar foarte viteaz, va lua parte la expediții. Am fost împreună în surghiunul de la Vologda. Dar în atmosfera de colectiv a școlii militare m-am manifestat ca un individualist înversunat, foarte izolat de ceilalți. Eram privit ca odraslă de aristocrați, paj, viitor ofițer din unitățile de gardă. Pe cînd aici predominau infanteriștii. Dar nepotrivirea mea cu cadeții și cu întreaga atmosferă din școala militară avea cauze mai profunde. Neobișnuit de devreme am manifestat interes pentru problemele de filozofie, și încă de copil am devenit conștient de vocația mea pentru filozofie. La învățătură am fost mereu un mediocru și m-am simțit mereu ca un elev prea puțin dotat. Un timp am avut un meditator acasă. Odată, acesta a venit la tata și i-a spus că-i vine greu să se ocupe de un elev atît de nedotat. Pe vremea aceea citeam deja mult și începusem de timpuriu să mă gîndesc la sensul vieții. Niciodată însă n-am fost în stare să rezolv o problemă de matematică, n-am putut să memorez patru versuri de poezie, n-am reușit să scriu o pagină de dictare fără a face o seamă de greșeli. Dacă n-aș fi știut din copilărie limbile franceză și germană, probabil că mi le-aș fi însușit cu mare greutate. Dar cunoașterea limbilor îmi crea un avantaj față de cadeți. Cunoșteam acceptabil teoria matematicii, drept care puteam să mă descurc cumva, fără a ști să rezolv probleme. Făceam compuneri destul de bune, în pofida incapacității de a deprinde ortografia¹². Dintre toate materiile, cel mai bine mă prezentam la istorie și la științele naturale. Programa școlilor militare se apropia de programa liceelor reale. O mare importanță se acorda matematicii, în ultima clasă se predau chiar geometria analitică și elemente de matematică superioară. Printre materiile de predare figurau științele naturii, botanica, zoologia, mineralogia, fizica și chimia, cosmografia. Cînd am intrat la universitate, la facultatea de științe naturale, m-am orientat mai bine decît alți studenți la științele naturale. O mare importanță aveau limbile moderne. Greaca și latina însă le-am studiat doar timp de doi ani, cînd m-am pregătit pentru bacalaureat. Predarea materiilor era bine organizată la Corpul de Cadeți din Kiev; printre profesori se numărau chiar și

privat-docenți de la universitate. Directorul școlii, generalul A., era un om cumsecade și se purta frumos cu mine. Eu însă nu mă puteam acomoda cu nici o instituție de învățământ, n-am putut să mă adaptez nici la universitate. Psihologic îmi explic de ce am fost întotdeauna un elev submediocru, în pofida unei dezvoltări intelectuale foarte timpurii și a lecturii unor cărți pe care nimeni de vârsta mea nu le citea. Când am dat examenul de absolvire la logică, citisem deja *Critica rațiunii pure* a lui Kant și *Logica* lui J. S. Mill. Aptitudinile mele se făceau simțite doar atunci când procesul pornea de la mine, când mă afluam într-o stare activă și creatoare, și nu-mi puteam manifesta aptitudinile atunci când se cerea memorare și asimilare pasivă, când procesul avea loc din exterior spre mine. În esență, n-am fost nicicând în stare să asimilez ceva în mod pasiv, să învăț și să memorez pur și simplu, n-am fost în stare să mă pun în situația omului căruia i s-a dat o problemă. De aceea examenul era pentru mine ceva insuportabil. Nu sînt în stare să răspund în mod pasiv. Vreau imediat să dezvolt propriile mele idei. O dată mi s-a pus la religie nota 1, sistemul de notare fiind de la 1 la 12. A fost un caz fără precedent la corpul de cadeți. Niciodată n-am fost în stare să conspectez o carte. Și, probabil, aș fi eșuat dacă mi s-ar fi propus să-mi conspectez propria carte. Am citit foarte mult de-a lungul întregii mele vieți, și lucruri foarte diferite. Citesc repede și ușor. Mă orientez cu o excepțională ușurință în universul gândirii din cartea dată, îmi dau seama imediat la ce se referă, în ce constă sensul cărții. Dar eu citesc activ, nu pasiv, reacționez fără încetare la carte în mod creator și țin în bine minte nu atât conținutul cărții, cât ideile care mi-au venit în minte pe marginea ei. Este ceva foarte caracteristic pentru mine. Totodată, n-am putut nicicând să accept un dascăl și conducător al studiului. În această privință, sînt un om autodidact. N-am avut în mine nimic pedagogic. Am înțeles viața nu ca pe o instruire, ci ca pe o luptă pentru libertate. Îmi întocmeam singur planul de studiu. Nimeni nu m-a îndemnat să studiez filozofia, asta s-a născut din interior. Nicicând n-am putut să aparțin vreunei școli. Toată viața am învățat, învăț și acum. Dar asta înseamnă inițiere liberă în cunoașterea universală, eu însumi fiind cel care își definește atitudinea față de ea. Să cumpar cărți a constituit pentru mine o mare delectare. Îmi amintesc

cum mă duceam la marea librărie a lui Ogloblin, pe Kreșciatik. Mă duceam aproape zilnic să mă uit, să frunzăresc cărțile noi. Dragostea pentru librării o păstrez și astăzi.

După cum am mai spus, după tată fac parte dintr-o familie de militari și am învățat la o școală militară. Și am nutrit întotdeauna antipatie față de militari și față de tot ce era militar, de când mă știu deveneam prost dispus dacă întâlneam pe stradă un militar. l-am privit cu respect pe militari în vreme de război, dar nu i-am agreat în timp de pace. Cadet fiind, mă uitam cu invidie la studenți, pentru că se ocupau de probleme intelectuale, nu de mărșăluială. Timp de aproape șase ani am făcut instrucție militară. Corpul de cadeți era singurul loc unde se făcea educație fizică și sport, bineînțeles la nivelul vremii. Gimnastica era obiect obligatoriu, ca și dansul. Repulsia față de tot ce era militar a generat în mine o antipatie pentru exercițiile fizice. Gimnastica mi se părea plictisitoare și abia într-un târziu, din motive de igienă, am început să practic gimnastica de dimineată. Dansul nu-mi plăcea și dansam prost. Balurile mi se păreau extrem de plictisitoare. Existau două lucruri fără legătură cu viața intelectuală care cereau îndemînare fizică și pe care le făceam bine: călăream foarte bine și trăgeam bine la țintă. Îmi plăcea foarte mult să călăresc. Când aveam vreo nouă ani, venea la mine un cazac care mă învăța călăria, mergeam călare în afara orașului. Știam să călăresc căzăcește și ca la cavalerie. Era o desfătare să călăresc în galop rapid. În această privință îi depășeam, cred, pe colegii mei din corpul de cadeți. M-a întristat că mai târziu a venit o vreme când cu greu se mai putea călări. De asemenea, trăgeam bine la țintă, aproape fără greș. Când mă gîndesc la munca fizică și la antrenarea corpului, îmi confirm, din experiență, profunda convingere că omul este un microcosmos, o mărime potențială, că el include totul. Pe cînd eram copil, m-au pasionat meseriile, am fost și tîmplar, și zugrav, și zidar. Mi-a plăcut îndeosebi tîmplăria, am învățat chiar la un atelier de tîmplărie și am făcut nu știu ce rame și scaune. Chiar și acum intru cu plăcere în cîte un atelier de tîmplărie. Un timp m-am ocupat cu grădinăritul și am plantat niște legume. La asta par a se fi rezumat toate posibilitățile mele de muncă fizică, și în tot cursul vieții am fost un nepriceput în acest domeniu. Am fost și pictor, chiar am fost pasionat

de pictură. Am avut aptitudini destul de serioase pentru desen și, în corpul de cadeți, am fost printre primii la desen. Am absolvit chiar și o școală de desen, trei ani de studiu. Începusem să pictez în ulei. Talent adevărat n-am avut, peșemne doar niște aptitudini. Îndată însă ce am devenit conștient de vocația mea filozofică, ceea ce s-a întâmplat de timpuriu, încă de copil, am abandonat cu totul pictura. Am început să scriu romane de orientare filozofică. Revin la reacția mea față de corpul de cadeți. Când mă uit la generația de tineri din zilele noastre, captivată de militarizare și de idealul militar, simt că mă cuprinde o mare iritare, pentru că am învățat la o școală militară, am încercat pe pielea mea disciplina militară, știu ce înseamnă să faci parte dintr-un colectiv militar. Faptul că am învățat la corpul de cadeți a avut o mare influență asupra mea în sensul unei puternice reacții împotriva mediului și atmosferei militare. Prin firea mea, fac parte dintre oamenii care reacționează negativ la mediul ambiant și sînt înclinați să protesteze. Este și aceasta o formă de dependență. Întotdeauna am rupt-o cu orice mediu, întotdeauna am plecat. Am o foarte redusă capacitate de adaptare, nu sînt în stare de nici un fel de conformism. Această incapacitate de adaptare la lumea din jur constituie principala mea trăsătură. Niciodată n-am putut să mă supun față de nimeni și de nimic. O dovedește experiența întregii mele vieți. Încă înainte de corpul de cadeți, pe cînd eram mic copil, îmi puncam mundurul alb, de ofițer din cavaleria de gardă, al tatălui meu, lentele și stelele bunicului. Mă interesa figura lui Suvorov. Întocmisem chiar un plan de luptă. Cu aceasta s-au epuizat cu totul înclinațiile mele militariste. O anume agresivitate, proprie firii mele, a trecut pe de-a întregul în lupta de idei, în bătăliile din domeniul gândirii. Tot ce era militar mi-a fost insuportabil, pentru că transforma omul într-o parte subordonată întregului de factură colectivă. Am evitat chiar să respect forma impusă cadeților. Nu-mi tundeam scurt părul, cum li se cerea cadeților. Căutam să nu mă întîlnesc cu generalii, ca să nu iau poziția de drepți. N-am legat nici un fel de relații cu nici un coleg din corpul de cadeți. Aici a avut un mare rol firea mea închisă. Un impediment în legarea unor relații colegiale l-a constituit și irascibilitatea mea. Cu mine nu era prea agreabil să joci cărți, pentru că puteam să mă dezlănțui ca un turbat împotri-

va partenerului. Apropo, plăcerea jocului de cărți, chiar patima jocului, am depășit-o încă din adolescență și de atunci nu am mai revenit la asta. Dragostea pentru filozofie, pentru cunoașterea sensului vieții a înlăturat la mine orice altceva. Firea mea nu e străină de instinctele proprii cavaleriei de gardă, dar mi le-am reprimat și le-am înlăturat. Depășirea lor mi-a complicat firea. Despre transformarea pe care am suferit-o voi vorbi mai târziu. Înainte de transformare am avut multe trăsături dezagreabile, de care m-am eliberat. Fusesem transferat la corpul de paji și ar fi trebuit să locuiesc la Petersburg, la un văr al tatălui meu, înalt demnitar. În loc de aceasta, mi-am realizat visul — m-am retras din clasa a șasea a corpului de cadeți și am început să mă pregătesc pentru bacalaureat în vederea intrării la universitate. Gîndindu-mă la trecut, trebuie să spun că singurul stil de viață cu care am avut o oarecare legătură este totuși stilul de viață patriarhal, moșieresc. Am iubit foarte mult satul rusesc și îi duc dorul chiar și acum.

*

* *

Un rol foarte serios l-au avut în viața mea bolile. În această privință am suferit încă din copilărie. Mă consider un om curajos, moralmente curajos, în sensul cel mai deplin al cuvîntului dar curajos și din punct de vedere fizic în momentele importante ale vieții. Am demonstrat-o în multe situații periculoase din viața mea. S-ar putea ca aici să aibă un rol ereditatea mea militară. Doar într-o singură privință curajul meu are limite și mă dovedesc laș, fricos. Mă tem îngrozitor de boli, bolile trezesc în mine o groază aproape mistică. Ar fi greșit să caut explicația în teama de moarte. Teamă de moarte nu m-a stăpînit nicicînd cu deosebire, această trăsătură nu-mi este proprie. Dacă mă tem de moarte, nu e vorba atît de moartea mea, cît de moartea celor dragi. Eu mă tem anume de boli, de contagiune, întotdeauna mă gîndesc că boala va avea un final nefast. Sînt un om suspicios. Și asta nu se referă doar la mine, ci și la alții în egală măsură. Imaginația mea foarte activă e îndreptată spre ce este mai rău. Am impresia că nu mă tem să fiu ucis de un glonte sau de o bombă. Am verificat acest lucru în timpul revoluției din octombrie 1917, la Mos-

cova, cînd bombele zburau deasupra casei noastre și o bombă a explodat la noi în curte. În tot acest timp eu am continuat să scriu. Tot așa, nu m-am temut deloc de bombardamentele de la Paris. Dar mă tem să nu mă molipsesc de tifos, de difterie, chiar și de o simplă gripă. Explicația stă în parte în faptul că, în familia noastră, bolile au jucat un rol foarte serios. Eu nu prea mă las pradă sugestiilor, dar în copilărie mi s-a inoculat ideea că viața înseamnă boală. Un eminent profesor de medicină venea să examineze pe toți membrii familiei noastre. Mama a suferit timp de patruzeci de ani de o boală gravă de ficat. Se întîmpla ca noaptea să aibă crize cu deplasarea pietrelor, și o auzeam cum țipă. De fiecare dată se credea că s-ar putea să moară. Asta mă deprima. Tata își trata în permanență sănătatea. Și pe mine, la fel, mă tratau întruna. Cînd eram mic de tot, am stat un an la pat — cu febră reumatismală. Familia noastră era neobișnuit de nervoasă. Eu am moștenit o nervozitate ce se manifesta prin ticurile mele nervoase. Legat, pesemne, de firea mea convulsivă, mișcările mele sufletești denotă și ele convulsiiune. Nervozitatea excesivă am moștenit-o de la tatăl meu. Mama spunea adesea că Berdiaevii nu sînt cu totul normali¹³, pe cînd Kudașevii sînt oameni normali. Fratele meu suferea de o boală psihică într-o formă gravă. Multă lume susținea că avea unele manifestări anormale. De asta sînt legate traumele mele, care mi s-au păstrat în subconștient. În familie, am fost adesea nevoit să fac pe intermediarul. Familia fratelui a însemnat pentru mine prima ieșire din mediul aristocratic și pătrunderea într-o altă lume. Fratele meu, un om generos, care era în stare să dea și ultimul lucru, nu putea ține banii nici măcar o singură zi. Așa că se afla într-o permanentă jenă financiară. Avea un chip foarte frumos, cu trăsături aproape grecești. Dar trăia periodic stări de decădere, nu se bărbierea, nu se spăla, se îmbrăca în așa fel încît părea un zdrențaros. Pentru ca apoi, brusc, să apară îmbrăcat foarte elegant. Avea aptitudini care mie mi-au lipsit, o memorie uimitoare, talent la matematică și la limbi străine. A scris versuri chiar și în limba germană¹⁴, dar n-a avut nici o aplicație pentru filozofie. În familia lui am venit de timpuriu în contact cu fenomene de ocultism, față de care m-am situat într-o fermă opoziție. Uneori, fratele meu cădea în transă, începca să vorbească în rime, adesea

într-o limbă de neînțeles, devenea mediumul prin care se realiza comunicarea cu lumea mahatma-ilor hinduși. O dată, prin fratele meu, care era în transă, mahatma a spus despre mine: el va deveni vestit în vechea voastră Europă. Această atmosferă avea asupra mea un efect negativ, și luptam împotriva ei. Dar era o atmosferă de tensiune, cu intense interese spirituale.

Autoritarismul a lipsit cu totul în familia noastră. N-am simțit în familie inerția stilului de viață tradițional. Avea în ea ceva ce începuse să se clatine. Aparținea lumii tolstoiene, dar avea ceva din Dostoievski. Tatăl meu, în a doua jumătate a vieții, vădea deja semne de tranziție de la strămoșii noștri la mine. N-am fost stînjinit cu nimic, n-am fost supus la constrîngerii. Nu-mi amintesc să fi fost pedepsit vreodată. Probabil că din mîndrie mă purtam în așa fel încît să nu existe motive de pedeapsă. În copilărie n-am făcut niciodată nazuri și n-am plîns, poznele copilărești îmi erau prea puțin proprii. Un singur lucru îmi era propriu: accescele de irascibilitate. Tata se speria întotdeauna cînd deveneam alb ca varul din cauza accesului de irascibilitate. Îmi este proprie libertatea primară. Sînt un emancipator ca sorginte și patos. În mine se formase o lume interioară proprie, pe care o opuneam lumii exterioare. Ceea ce se reflecta și în faptul că-mi plăcea să-mi aranjez camera și s-o separ de tot restul locuinței; nu suportam nici un fel de atentate la lucrurile mele. Din copilărie mi-am strîns biblioteca mea proprie. Cred că întotdeauna mi-a fost specific egoismul, un egoism de apărare îndeosebi. Dar n-am fost un egocentric, adică nu m-am preocupat exclusiv de mine și n-am raportat totul la mine. Întotdeauna am fost pedant de ordonat, mi-a plăcut să fie ordine în împărțirea zilei, nu suportam nici cea mai mică încălcare a ordinii pe biroul meu. Este reversul anarhismului meu înăscut, al repulsiei mele pentru stat și putere. Țin minte o discuție importantă pe care a avut-o cu mine tatăl meu. În timpul ei tata a izbucnit în plîns. Discuția aceasta a avut o mare importanță pentru mine, în urma ei m-am schimbat în multe privințe și-mi amintesc de ea cu recunoștință. Tata ținea foarte mult la mine, această dragoste a crescut mereu. Cu mama relațiile au fost mai ușoare. La ea se simțea întotdeauna ceva franțuzesc, și era mai mondenă decît tata. Totodată era de o mare bunătate. Societatea aristocratică mondenă nu-mi plă-

cea și, la un moment dat, acest sentiment s-a transformat într-o respingere profundă și în dorința aprigă de a ajunge la o ruptură totală. Niciodată n-am agreat elita cu pretenții de aristocratism. Propriul meu aristocratism se concretiza prin aversiunea pe care mi-o inspirau *parvenus* și ariviștii, cei ce se înghesuie să ajungă din straturile inferioare în cele de sus, prin antipatia pentru selecție, pe care o consider drept un principiu nearistocratic. Aristocratismul se stabilește prin origine, nu prin parvenire. În copilărie am avut, pesemne, prejudecăți aristocratice. Le-am biruit însă printr-o furtunoasă reacție, sau, mai exact, revoluție. În societatea aristocratică n-am văzut un aristocratism autentic, am văzut înfumurare, dispreț pentru cei de mai jos, închistare. În Rusia n-au existat tradiții aristocratice autentice. Desigur, mi-a fost proprie o anume mentalitate „de boier“, strămoșii mei au făcut parte din categoria „boierilor“, din pătura conducătoare. Dar la mine acest fapt se asocia cu aversiunea față de dominație și putere, cu cerința revoluționară de dreptate și compasiune. Fac parte din categoria de „nobili care se căiesc“, deși într-o vreme am luptat serios împotriva unei asemenea formații sufletești. Tatăl meu avca să rîdă mai tîrziu de socialismul meu, spunîndu-mi că sînt un boier-sibarit în mai mare măsură decît el. În fond, eu nu năzuiam la egalitate, nici la predominare și supremație, ci la făurirea universului meu aparte.

*

* *

Din copilărie am trăit într-o lume a mea aparte, niciodată nu m-am contopit cu lumea din jur, care întotdeauna mi-a dat impresia că nu este lumea mea. Am încercat cu intensitate sentimentul că nu mă asemuiască cu alții, că sînt diferit. La un sentiment asemănător se referă A. Gide în *Jurnalul* său, dar motivele sînt altele. În exterior, de parte de a încerca să scot în evidență acest caracter de deosebire, am căutat întotdeauna, dimpotrivă, să mimez, să mă prefac că sînt la fel cu toată lumea. Acest sentiment, că sînt aparte, nu trebuie confundat cu înfumurarea. Un om foarte înfumurat se poate simți una cu lumea ambiantă, poate să fie foarte socializat și să aibă convingerea că în această lume, care nu-i este cîtuși de puțin străină, el poate juca un rol impor-

tant și ocupa o poziție superioară. Eu însă aveam un sentiment de inadaptabilitate, de inexistență a unor aptitudini care determină rolul în lume. Chiar m-a și mirat întotdeauna că, ulterior, avînd în vedere incapacitatea mea de adaptare și de conformism, am dobîndit o mare celebritate pe plan european și chiar mondial și am ajuns să ocup „o poziție în lume“. Am devenit chiar o persoană „respectabilă“, ceea ce mi se pare a fi într-o totală contradicție cu firea mea rebelă și ostilă legii. Totodată însă acest sentiment fundamental la mine nu trebuie confundat cu vreun *complex d'infériorité*, care îmi lipsește cu desăvîrșire. Nu sînt cîtuși de puțin un timid, întotdeauna am vorbit și am acționat cu fermitate, atunci cînd nu era vorba de latura concretă, „practică“ a vieții, unde m-am simțit mereu un neajutorat. În viața de toate zilele eram însă timid, nepriceput, nesigur, și deveneam dîrz și curajos doar atunci cînd era vorba de luptă de idei sau în clipele de mare primejdie. Sentimentul existențial la care mă refer îl definesc ca fiind caracterul străin al lumii, neacceptare a datului universal, necontopire, lipsa de rădăcini cu pămîntul, cum se spune, repulsia bolnăvicioasă față de banalitatea cotidiană. S-a afirmat adesea că asta oglindește „individualismul“ meu, dar eu consider că este o apreciere greșită. Eu mă exteriorizez nu doar spre universul gîndirii, ci și spre universul social. Omul este o ființă complexă și încîlcită. „Eul“ meu se retrăiește pe sine ca o intersectare a două lumi, iar „această lume“ este receptată ca o lume ce nu este autentică, nu este primară și nu este finală. Există „o altă lume“, mai reală și autentică. Acesteia îi aparține profunzimea „eului“. În opera artistică a lui L. Tolstoi există în permanență o contrapunere între lumca falsă, convențională, și lumea autentică, natura divină (prințul Andrei în salonul din Petersburg și prințul Andrei pe cîmpul de luptă, privind cerul înstelat). De această temă se leagă pentru mine rolul imaginației și al visării. Visul este opus existenței concrete și, într-un anume sens, este mai real decît aceasta. Unii ar putea numi o astfel de atitudine drept romantism, dar și asta ar fi inexact. Am avut întotdeauna un simț foarte realist și lucid al existenței concrete, am manifestat prea puțină înclinație către idealizare și iluzii. Există însă ceva care mi s-a părut întotdeauna apăsător și rău: cumplita mea silă pentru viață. Sînt, înainte de toate, un om stăpînit de

senzația de silă, o silă de natură și fizică, și sufletească. M-am străduit să birui această senzație, dar cu prea puțin succes. Disprețul nu-mi este propriu, nu disprețuiesc aproape pe nimeni și nimic. Dar simt o silă îngrozitoare, care m-a chinuit toată viața, față de mâncare, de exemplu. Îmi face silă latura fiziologică a vieții. Am trecut prin viață cu nasul și cu ochii pe jumătate închiși din cauza dezgustului. Sînt extrem de sensibil la lumea mirosurilor. De aceea am o pasiune pentru parfumuri. Aș fi vrut ca lumea să se transforme într-o simfonie de miresme. Aceasta se asociază cu faptul că percep cu o intensitate bolnăvicioasă duhoarea lumii. Simt silă și față de mine însumi. Cred că această senzație de silă ține de structura spiritului meu. Sila sufletească nu este nici ea mai mică. Duhoarea morală nu mă chinuie mai puțin decît duhoarea fizică. Intrigile vieții, culisele politicii îmi fac silă. Prin atitudinea mea fundamentală față de viață nu sînt un estetic și am pentru esteti un sentiment de antipatie. Orientarea mea predominantă este de natură etică. Ca tip de gîndire sînt un moralist. Întotdeauna însă m-a stăpînit un puternic estetism senzual-plastic, mi-au plăcut chipurile frumoase, lucrurile frumoase, îmbrăcămintea, mobilierul, clădirile, grădinile. Mi-a plăcut frumosul nu numai în lumea ambiantă, dar voiam ca și eu însumi să fiu frumos. Orice urîtenie mă făcea să sufăr. Un coș pe obraz, o pată pe încălțăminte îmi provocau repulsie și-mi venea să închid ochii. Aveam o vedere ieșită din comun, un oculist mi-a spus că este de două ori mai ageră decît o vedere normală. Cînd intram într-un salon, cuprindeam cu privirea pe toți și toate, cel mai mic defect îmi sărea în ochi. Întotdeauna am considerat că este un atribut nefericit. Lumea, mai ales lumea oamenilor, are în ea mai multă urîtenie decît frumusețe. Constat că îmi lipsesc o serie de afecte și patimi rele, pentru că, probabil, nu mă angajez pînă în profunzime în lupta și competiția ce au loc în viața lumii. Sînt absolut incapabil de gelozie, nu-mi este propriu afectul de invidie și nimic nu-mi e mai străin ca atitudinea vindicativă; la mine este total atrofiat simțul poziției ierarhice a oamenilor în societate, voința de putere și dominație, de parte de a-mi fi proprie, îmi provoacă dezgust și repulsie. Prea multe din patimile care stăpînesc viața oamenilor îmi sînt străine și de neînțeles. Unii ar putea găsi explicația în deficiențele firii

mele, în indiferența mea față de multe lucruri, în primul rînd indiferența față de succesele în viață. Am luptat cu lumea nu ca un om care vrea și poate să învingă și să supună, ci ca unul căruia lumea îi este străină și care vrea să se elibereze de dominația ei.

Nu am harul expresiei artistice plastice. Expresivitatea mea vădește sărăcie, sărăcie verbală și sărăcie a imaginilor. N-aș fi putut să scriu un roman, deși nu-mi lipsesc calitățile de care are nevoie un romancier. Sînt plin de teme pentru romane, și receptivitatea mea (nu expresivitatea) denotă prezența elementului artistic. În primul rînd, trebuie să-mi recunosc o foarte mare forță a imaginației. Imaginația a avut un rol imens în viața mea, și adesea un rol nefast. Retrăiam în imaginație nenorocirea și sufeream mai intens decît în realitate. Găseam în mine forța spirituală să suport moartea unor oameni, dar sufeream cumplit așteptînd în imaginație această moarte. Cînd am citit *Mémoires d'outre tombe* de Chateaubriand, m-a uimit o trăsătură care ne aseamănă, în pofida unei foarte mari deosebiri în alte privințe. Ca și Chateaubriand, am o imaginație foarte puternică, o hipertrofie a imaginației, de unde și imposibilitatea de a mă mulțumi cu vreo realitate și existență concretă. Dar forța imaginației, desigur, nu se îmbină la mine cu darul expresiei artistice, ca la Chateaubriand. La Chateaubriand, atitudinea față de femei era determinată anume de forța imaginației, care nu corespunde situației concrete. Melancolia l-a însoțit pe Chateaubriand de-a lungul întregii vieți, în pofida excepționalului său succes, a gloriei, a vieții pline de strălucire. Nimic nu-i putea aduce mulțumire. Și cu mine se întîmplă la fel, aproape nimic nu-mi poate aduce mulțumire, tocmai ca urmare a forței imaginației. Asemeni lui Chateaubriand, eu mă retrag din fiecare clipă a vieții. Fiecare clipă mi se pare vetustă și nemulțumitoare. Despre Nietzsche se spune ceva ce-mi este apropiat, Nietzsche a avut o mare nevoie de entuziasm, de extaz, și totodată a simțit repulsie și dezgust față de existența concretă. Este ceva foarte apropiat mie. Am nevoie de entuziasm, și am cunoscut entuziasmul în viață. Am avut parte de extaze creatoare. Însă atitudinea de silă față de viață, demonul lucidității, capacitatea redusă de idealizare erotică a existenței concrete îmi domoleau entuziasmul. N-am avut

o atitudine romantică față de existența concretă, dimpotrivă, una foarte realistă; am avut o atitudine romantică în raport cu visul opus existenței concrete. Și-mi este foarte aproape ceva ce a spus despre sine Maurice Barrès, de care în genere nu mă simt aproape: *Mon évolution ne fut jamais une course vers quelque chose, mais une fuite vers ailleurs*¹⁵. Întotdeauna m-am simțit departe de ceea ce se numește „viață“. În fond, eu n-am iubit așa-numita „viață“ — în tinerețe chiar mai puțin decît acum. De fapt, ar fi inexact să spun că nu iubesc viața. Mai corect ar fi să spun că iubesc nu viața, ci extazul vieții, cînd ea își depășește hotarele. Aici constat la mine o teribilă contradicție. N-am fost un om cu instinct vital scăzut, am avut un instinct vital puternic, o intensă vitalitate, uneori debordantă. Cred că ne iubirea mea pentru așa-numita „viață“ nu are cauze fiziologice, ci spirituale; nici măcar sufletești, ci anume spirituale. Am avut un organism destul de viguros, dar m-a stăpînit repulsia față de funcțiile fiziologice ale organismului, sila față de tot ce are legătură cu trupul lumii, cu materia. Nu-mi plac decît formele trupului. Nu mi-au plăcut niciodată poveștile despre viața emoțională a oamenilor, legate de rolul ce-i revine dragostei; pentru mine, ele conțineau întotdeauna ceva neplăcut, întotdeauna am avut impresia că e ceva ce nu mă privește, n-am avut interes pentru asta, nici chiar atunci cînd era vorba de oameni apropiați. Un și mai puternic sentiment de respingere îmi provoca tot ce era legat de vanitățile și ambițiile omului, de lupta pentru dominare. Mă străduiam să nu ascult atunci cînd se vorbea despre concurență între oameni. Simțeam o ușurare cînd discuția se muta în sfera ideilor și a gîndirii. Dar dragostea trupească și lupta pentru dominare și putere compun ceea ce poartă numele de „viață“. Adesea am avut impresia că, de fapt, eu nu iau parte la viață, că aud despre ea de la distanță și sînt doar „zgîriat“ de ea. Și asta deși am avut legătură cu multe lucruri și s-a contat pe mine în lupta ce se dădea în viață. Cu adevărat am trăit în alt plan. Îmi este propriu cumva în mod firesc sentimentul eshatologic. N-am iubit viața înainte de „sens“ și mai mult decît „sensul“, am iubit „sensul“ mai mult decît viața, am iubit „spiritul“ mai mult decît lumea. Aș da dovadă de îngîmfare și aș minți dacă aș spune că am fost mai presus de tentațiile „vieții“, am cunsocut, probabil, influența lor, ca

și toți oamenii, dar nu le-am iubit spiritual. Pentru mine nu s-a pus problema „trupului“, precum, de pildă, la Merejkovski și la alții, pentru mine s-a pus problema libertății. Nu puteam să-mi pun problema dacă „trupul“ este încărcat de păcat sau dacă „trupul“ este sfânt, puteam doar să-mi pun problema dacă „trupul“ înseamnă sau nu înseamnă negare a libertății și opresiune. Atașamentul meu inițial, timpuriu pentru filozofie, pentru filozofia metafizică, este legat de sentimentul de respingere a „vieții“, considerată ca banalitate cotidiană hidoasă și opresivă. Trăirea vieții ca atare îmi producea prea puțină mulțumire, cu excepția creației; mai multă delectare îmi ofereau amintirile despre viață sau visurile privind viața. Și cel mai mare păcat al meu a constat, probabil, în faptul că nu am vrut să port senin povara acestei banalități cotidiene, adică a „lumii“, și nu am atins în acest plan înțelepciunea. Filozofia mea a fost însă o filozofie existențialistă, cum se spune acum, ea a exprimat lupta spiritului meu, a fost apropiată de viață, viață fără ghilimele. Încă ceva despre ceea ce e denumit „viață“ și despre asceză. Cerințele fiziologice nu mi s-au părut nicicând imperioase, consideram că totul depinde de orientarea conștiinței, de tendința spiritului. Oamenii apropiați mie chiar spuneau uneori că am înclinații de ascet. Inexact: în fond, ascetismul îmi este străin. Am fost răsfățat din copilărie, am simțit nevoia de confort. Niciodată însă n-am putut înțelege când se afirma că abstenența și asceza sînt foarte grele. Mi se părea că este o născocire, o orientare falsă a conștiinței. Când îmi spunea cîte cineva că renunțarea la hrană cu carne se obține printr-o luptă grea, nu prea înțelegeam, pentru că eu am simțit întotdeauna dezgust pentru mîncărurile cu carne și trebuia să fac un efort ca să mănînc carne. Nu văd nici un merit în asta. Cel mai greu îmi era să suport mirosurile urîte. N-am știut niciodată ce e oboseala, puteam să discut în contradictoriu nopți în șir, puteam să alerg în foarte mare viteză. Acum cunosc oboseala din cauza vîrstei și a bolilor. Am fost adesea bolnav și în trecut, dar s-a apreciat că aveam o constituție aproape athletică¹⁶. Întotdeauna mi s-a părut că este inexactă și falsă opinia că spiritul trebuie să lupte împotriva trupului (a ispitelor trupului). Spiritul trebuie să lupte tot cu spiritul (cu ispitele spiritului, care își au expresia și în trup). Se întîmpla însă ca spiritul meu să cunoască o ori-

entare falsă. Fiecare om, în afară de pozitiv, își are și negativul. Negativul meu a fost Stavroghin. În tinerețe, mi s-a spus adesea Stavroghin, și ispita era că lucrul acesta chiar îmi făcea plăcere (de exemplu, „un aristocrat în revoluție este plin de farmec“, un chip prea strălucitor, un păr prea negru, o față ca o mască). Aveam în mine ceva din Stavroghin, dar am biruit asta lăuntric. Ulterior am scris un articol despre Stavroghin¹⁷, în care s-a reflectat atitudinea mea intimă cu privire la imaginea acestuia. Articolul a fost primit cu indignare.

Foarte superficială și naivă apare uimirea în fața contradicțiilor omului. Omul este o ființă plină de contradicții. Acest aspect este mai profund în el decât aparenta lipsă de contradicții. Văd la mine o serie întreagă de contradicții ce se împletesc între ele. Așa este, de pildă, îmbinarea dintre mândrie și umilință. Întotdeauna m-am considerat o ființă multiplană și multietajată. M-au mirat întotdeauna, ba uncori m-au și amuzat opiniile exprimate despre mine. Nu există nimic care să-mi fie mai străin decât un comportament trufaș. Dimpotrivă, niciodată n-am vrut să am fasonul unui om care se înalță deasupra celor cu care intră în contact. Ba chiar am simțit nevoia să fiu aparent aidoma cu oamenii de mijloc. Drept care am purtat adesea discuții dintre cele mai insignifiante. Mi-a plăcut să trec neobservat. Îmi repugna să-mi dau importanță, să las să se înțeleagă superioritatea mea intelectuală. Parțial, explicația rezidă în firea mea foarte închisă, în apărarea universului meu lăuntric și în capacitatea redusă de comunicare. Dincolo de acest strat de suprafață se ascundea, pe semne, mândria, dar o mândrie pe care nu voiam s-o dau în vileag. Nicidecum n-am dorit să mă mândresc în fața oamenilor. Când, deja spre bătrânețe, am fost privit uneori ca o celebritate, lucrul acesta nu m-a bucurat, m-a stânjenit foarte tare și aproape m-a șocat. Întotdeauna m-a tentat incognito-ul. Dacă mândria se afla într-un strat mai profund decât atitudinea mea exterioară față de oameni, într-o profunzime și mai mare se afla ceva asemănător cu umilința, pe care nu sînt deloc dispus să mi-o consider drept o virtute. Este mai degrabă un atribut natural decât o realizare spirituală. În general, am puține realizări. Cred despre mine că sînt un răzvrătit, dar un om pașnic. Dacă e să mă analizez, trebuie să spun cinstit că fac parte dintr-o categorie de oameni

prea puțin vanitoși. Aproape niciodată nu m-am simțit jignit. Uneori am încercat să mă simt jignit, dar n-am reușit. Nu puteam înțelege starea de amor propriu șifonat, și îmi repugna această stare la alți oameni. În general, am prea puține elemente subterane, ceea ce nu înseamnă deloc că aș avea puține părți rele. Cred că am multe părți rele. Dar eu nu aparțin tipului de oameni care se află în permanent conflict cu sine și reflectează. În scrierile mele nu exprim inversul a ceea ce sînt efectiv. Pot să nu mă dezvălui, pot să-mi exprim direct contradicțiile, dar îmi este prea puțin proprie aceea compensare căreia îi acordă o asemenea importanță psihopatologia modernă. Faptul că am prea puțin amor propriu îl explic prin mîndrie. Tot prin mîndrie se poate explica faptul că, la urma urmelor, nu sînt ambițios și nici aliat de glorie. Niciodată n-am căutat celebritatea și gloria omenească, gloria ce-l fascina într-atît pe prințul Andrei și pe L. Tolstoi însuși. Un rol important l-a avut aici și indiferența. Prea puțin m-a interesat ce se scrie despre mine, adesea nici n-am citit articolele scrise despre mine. Chiar aveam impresia că o apreciere prea favorabilă a gîndirii mele mă stînjenește și mă privează de libertate. Mi-a fost teamă de adepți și de discipoli ca factor de stînjenire a libertății mele de creație. Cel mai bine m-am simțit în conflict, atunci cînd gîndirea mea atingea acuitatea maximă. Consideram că libertatea spiritului este legată de *incognito*. Atunci cînd, la cine știe ce adunare, eram tratat ca o persoană foarte stimată și celebră, îmi venea să intru în pămînt. Nu este vorba aici de o umilință autentică. E prea multă mîndrie, izolare, înstrăinare față de tot, prea multă viață în visare.

Există la mine încă o contradicție, pe care am simțit-o cu acuitate. Întotdeauna am fost un om foarte sensibil, am vibrat la orice. Mă îndurera profund fiecă suferință, chiar dacă era puțin vizibilă, chiar dacă era vorba de oameni ce nu-mi erau deloc apropiați. Sesizam cele mai fine nuanțe în schimbarea stărilor de spirit. Și în același timp, această hipersensibilitate se asocia cu o anume uscăciune a firii mele. Sensibilitatea mea este uscată. Mulți au sesizat la mine această uscăciune sufletească. Am prea puțină vlagă. Peisajul sufletului meu îmi apare uneori ca un deșert fără apă, cu stînci golașe, iar alteori — ca un codru des. Întotdeauna am iubit foarte mult grădinile, am iubit verdeța. În

mine însă nu există grădină. Elanurile supreme ale vieții mele sînt legate de un foc uscat. Stihia focului îmi este cea mai apropiată. Mai străine îmi sînt stihia apei și stihia pămîntului. Asta a făcut ca în viața mea să am parte de prea puțin confort, de puține bucurii. Dar eu iubesc confortul. Niciodată n-am fost în stare să simt exaltarea suavă, este o stare ce-mi displace. N-am aparținut nicicînd categoriei de oameni ziși „sufletişti“. Filonul liric este slab exprimat la mine, este reprimat. Întotdeauna am fost foarte receptiv față de tragicul din viață. Asta ține de sensibilitatea față de suferință. Sînt un om care aparține stihici dramatice. Un om mai mult al spiritului decît al sufletului. De asta ține uscăciunea. Întotdeauna am simțit o lipsă de armonie, armonie între spiritul meu și tegumentele sufletului. Spiritul se dovedea mai puternic ca sufletul. Viața emoțională a sufletului prezenta o dizarmonie, adesea o slăbiciune. Spiritul era sănătos, pe cînd sufletul era bolnav. Însăși uscăciunea sufletului era o boală. N-am observat la mine nici o dereglare a gîndirii ori dedublare a voinței, am observat însă o dereglare emoțională. Ca și cum tegumentele sufletului nu erau în ordine. Exista o neconcordanță între forța spiritului și relativa slăbiciune a tegumentelor sufletului. Am știut întotdeauna să apăr independența spiritului, dar n-a existat nimic mai chinuitor pentru mine ca relațiile emoționale cu oamenii. Dereglarea vieții emoționale își avea expresia și în irascibilitatea mea. Nu era vorba doar de crize exterioare de mînie, uneori pur și simplu turbam de furie cînd rămîneam singur în cameră și-l vedeam în gînd pe dușman. Am mai spus că nu-mi plăceau militarii, că-mi repugna tot ce era legat de război. Violența îmi provoca repulsie. Dar am o fire belicoasă și sînt tentat instinctiv să acționez cu forța armelor. În trecut, chiar am purtat la mine în permanență un pistol. Simt o asemănare cu L. Tolstoi: pacifism, repulsie față de violență, și — agresivitate, tendință de a acționa prin violență. Doar față de animale îmi venea ușor să-mi exprim viața emoțională, asupra lor îmi revărsam întregul potențial de tandrețe. Poate că de asta ține excepționala mea dragoste pentru animale. Este dragostea unui om care are nevoie de dragoste, dar cu greu poate s-o exprime față de oameni. Este reversul singurătății. Iubesc cu pasiune cîini, pisici, păsări, cai, măgari, țapi, elefanți. Cel mai mult, bineînțeles, iubesc cîinii și pisicile, care

în intimitatea mea mi-au fost foarte dragi. În viața veșnică aș vrea să fiu alături de animale, îndeosebi alături de animalele la care am ținut. Noi am avut doi câini, mai întâi mopsul Tomka, al Lidici, apoi scaiterierul Șulka, la care am ținut foarte mult. Eu nu plîng aproape niciodată, dar am plîns cînd s-a sfîrșit Tomka, la adînci bătrîneți, și cînd m-am despărțit de Șulka — atunci am fost expulzat din Rusia sovietică. Dar poate că cel mai mult am ținut la motanul meu Muri, o frumusețe de motan, foarte inteligent, un adevărat *charmeur*. Am încercat o tristețe cumplită cînd Muri a fost bolnav. Dragostea de animale este caracteristică pentru familia părinților mei și pentru actuala noastră familie.

Am mai spus că în mine s-au îmbinat visarea și realismul. Poate că asta nici nu denotă vreo contradicție, pentru că visarea se referă la ceva, iar realismul se referă la cu totul altceva. Firii mele îi repugnă idealizarea existenței concrete, iluziile, tendința spre entuziasm, iar apoi — dezamăgirea. Mi-e cu totul străin ceea ce se cheamă atitudine romantică față de existența concretă. Chiar dacă aș fi calificat drept un romantic, ținîndu-se seama de caracterul convențional al termenului, ar fi într-un sens cu totul aparte. Am avut puține dezamăgiri pentru că nici nu m-am amăgit. Nu mi-au plăcut minciunile elevate, receptarea elevat-nereală a existenței concrete. Corect ar fi să se spună că năzuiesc intens către transcendent, către trecerea dincolo de hotarele acestei lumi. Reversul acestei aspirații a ființei mele este conștiința că această lume empirică este neautentică, lipsită de finitudine, împovărată de păcat. Și această conștiință este la mine mai profundă decît toate teoriile, decît toate orientările filozofice. Nu-mi fac nici un fel de iluzii cu privire la existența concretă, consider însă că ea este în mare măsură iluzorie. Această lume nu-mi este doar străină, dar o consider și neadevărată, în ea este obiectivată slăbiciunea mea și orientarea falsă a conștiinței mele. De această problemă este legat elementul primar din mine. Nu mă impresionează masivitatea istoriei, masivitatea lumii materiale. „Săcrul“ din istorie, rangurile ierarhice din societate nu-mi trezesc decît resentimente. Dar iată ceva și mai important. Niciînd n-am putut să mă împac cu nimic trecător, temporal, caduc, cu ceva menit să existe doar o clipă efemeră. Niciînd n-am putut prinde clipele fericite ale vieții și nu le-am putut încerca. N-am

putut să mă împac cu gândul că această clipă va fi schimbată rapid de altă clipă. Am resimțit cu excepțională forță și intensitate cumplita boală a timpului. Despărțirea era pentru mine un chin, ca o agonie, despărțirea nu doar de oameni, ci și de lucruri și locuri. Aparțin, pesemne, tipului religios, care se definește prin setea de veșnicie. „Te iubesc, o, veșnicie”¹⁸, spune Zarathustra. Mi-am repetat asta toată viața. Nu poți iubi nimic în afara de veșnicie, și nu poți iubi cu nici o iubire, decât cu o iubire veșnică. Dacă nu e veșnicie, nimic nu e. Clipa are valoare deplină numai dacă este raportată la veșnicie, dacă este o ieșire din timp, dacă ea constituie, așa cum spune Kierkegaard, un atom de veșnicie, nu de timp. Boala mea a stat în faptul că am devansat evenimentele în timp. Am trăit cu neobișnuită intensitate evenimente care în timp încă nu avuseseră loc, mai ales evenimente grave. Desigur, nu este o stare de spirit evanghelică, nici o atitudine de înțelepciune. Voiam ca timpul să nu mai existe, să nu existe viitor, să fie doar veșnicie. Și totodată sînt un om orientat spre viitor. Problema timpului o consider problema fundamentală a filozofiei, încosebi a filozofiei existențialiste. Este ciudat că această lume nu-mi apărea ca nemărginită, infinită; dimpotrivă, o vedeam limitată în comparație cu nemărginirea și infinitul care se descopereau în mine. Lumea ce se descoperea în mine este o lume mai autentică decât lumea exteriorizată. Adesea mi s-a reproșat că nu-mi plac realizările, cuceririle, că nu-mi plac succesul, victoria, acest lucru a fost catalogat drept un fals romantism. Aici se impune o explicație. Într-adevăr, nu am simpatie pentru învingători și pentru campionii succesului. Consider că este o adaptare la lumea cufundată în rău. Efectiv nu cred că în acest plan universal, în universul obiectivat și înstrăinat să fie posibilă o realizare desăvîrșită. Viața în această lume este împovărată de un tragism profund. Aceasta e cauza ne iubirii mele pentru clasicism, care creează iluzia perfecțiunii în finite. Perfecțiunea poate fi atinsă doar în infinit. Năzuința către infinit și etern nu trebuie să fie curmată de iluzia perfecțiunii finite. Orice atingere a formei este doar relativă, forma nu poate pretinde finitatea. Orice realizare este aici doar un simbol a altceva, o năzuință către veșnicie și infinit. În aceasta se află sursa revoluționarismului spiritual al gândirii mele. Dar este un revoluțio-

narism al transcendentului, nu al imanentului. Spre deosebire de punctul de vedere dominant, eu cred că spiritul este revoluționar, pe cînd materia este conservatoare și reacționară. În revoluțiile obișnuite însă, universul spiritului este prejudiciat de materie, și aceasta îi denaturează realizările. Spiritul aspiră la veșnicie. Pe cînd materia cunoaște doar temporalul. Adevărata realizare este realizarea veșniciei.

Cînd mă gîndesc la mine cel din copilărie și din adolescență, îmi dau seama ce importanță imensă au avut pentru mine Dostoievski și L. Tolstoi. Întotdeauna m-am simțit foarte legat de eroii din romanele lui Dostoievski și L. Tolstoi, de Ivan Karamazov, Versilov, Stavroghin, prințul Andrei și, în continuare, de acel tip pe care Dostoievski l-a numit „pribcag al pămîntului Rusiei”¹⁹ — Ceatki, Evgheni Oneghin, Peciorin și alții. Poate în asta a stat legătura mea cea mai profundă cu Rusia, cu destinul rus. Tot așa m-am simțit legat de oamenii reali ai pămîntului Rusiei: de Ceaadaev, de unii slavofili, de Herzen, chiar de Bakunin și de nihiștii ruși, de L. Tolstoi însuși, de Vl. Soloviov. Ca și mulți dintre aceștia, am ieșit din mediul nobiliar și am rupt-o cu el. Ruptura cu mediul ambiant, părăsirea lumii aristocratice și orientarea spre lumea revoluționară constituie faptul esențial al biografiei mele, nu doar al celei exterioare, ci și al celei lăuntrice. Face parte din lupta mea pentru dreptul la o gîndire liberă și creativă pentru mine. Am luptat pentru asta cu înverșunare și am rupt-o cu tot ce mă stîngherea să-mi realizez obiectivul. Conștiința vocației mele era foarte puternică. Aveam destulă voință pentru a realiza acest obiectiv și puteam să fiu feroce în lupta pentru îndeplinirea lui. Dar n-am fost un om ce aparține unui stil bine conturat, am păstrat unele contradicții nedefinite, n-am putut să mă mențin pînă la capăt la altceva. Cel mai mult am iubit filozofia, dar nu m-am abandonat exclusiv; n-am iubit „viața” și am consacrat „vieții” multă energie, mai mult ca alți filozofi; n-am iubit latura socială a vieții și întotdeauna m-am implicat în ea; am avut gusturi ascetice și n-am urmat calca ascetismului; am fost deosebit de milos și am făcut prea puțin în acest sens. Întotdeauna am simțit acțiunea forțelor iraționale în viața mea. Niciodată n-am acționat din raționament, acțiunile mele au avut întotdeauna prea multă impulsivitate. Simțeam în

mine o mare forță a spiritului, o mare independență și libertate în raport cu lumea din jur, și în viața de toate zilele m-am văzut adesea strivit de presiunea dezordonată a senzațiilor și emoțiilor. Ca temperament am fost un luptător, dar nu-mi duceam lupta pînă la capăt, luptei îi lua locul setea de contemplare filozofică. M-am gîndit adesea că nu mi-am realizat toate posibilitățile și n-am fost consecvent pînă la capăt pentru că am avut în mine o boierie de neînfrînt, o boierie metafizică, după cum s-a spus odată despre mine. Dacă aș fi avut o origine democratică, probabil că aș fi fost mai puțin complicat și n-aș fi avut unele trăsături pe care le prețuiesc, dar aș fi făcut mai mult și acțiunile mele ar fi fost mai concentrate și mai consecvente. Dacă a existat în mine egoismul, a fost mai degrabă un egoism legat de creația intelectuală decît egoismul plăcerilor, al vieții, la care n-am năzuit niciodată. N-am căutat nicicînd fericirea. În numele creației mele puteam să fiu crîncen. În creația intelectuală există acest element. Într-un anume sens, *l'intellectuel*, gînditorul, este un monstru. În mine s-a dat întotdeauna o luptă între apărarea creației mele și mila pentru oameni. Trebuie să facem o distincție între „eul“ cu egoismul său, pe de o parte și „persoană“, pe de altă parte. „Eu“ este datul primar și poate deveni odios, cum spunea Pascal. Pe cînd „persoana“ este o realizare calitativă. „Eul“ meu are multe elemente care nu purced de la mine. În asta rezidă complexitatea și încîlcirea destinului meu.

Capitolul II

Singurătatea

Angoasa

Libertatea

Răzvrătirea

Mila

Îndoielile și frământările spiritului

Meditație despre Eros

Am devenit filozof, am îndrăgit «teoria»
pentru a scăpa de cumplita angoasă
a «vieții» cotidiene.“

SINGURĂTATEA

Tema singurătății este o temă fundamentală. Reversul ei: tema comunicării. Alienarea și comuniunea — iată esențialul în existența umană: în jurul lor gravitează și întreaga viață religioasă a omului. Cum să înfrîngi alienarea și îndepărtarea? Religia nu este altceva¹ decît realizarea apropierii, a înrudirii. Nu m-am simțit nicicînd c-aș face parte din lumea obiectivă, ocupînd un anume loc în ea. Îmi simțeam nucleul „eului“ meu în afara lumii obiective din preajmă. Doar la periferie veneam în contact cu această lume. Lipsa de rădăcini în lumea pe care ulterior, în virtutea gîndirii filozofice, o voi numi obiectivată, constituie la mine baza cea mai profundă a felului de a recepta lumea. Din copilărie am trăit într-o lume ce nu se aseamăna cu lumea ambiantă și n-am făcut decît să mă prefac că iau parte la viața acestei lumi. M-am apărat de lume ca să-mi salvgardez libertatea. Sînt un exponent al răzvrătirii persoanei împotriva seminției. De aceea îmi este străină pornirea spre mărire și glorie, spre mărire și izbîndă. Am citit din copilărie multe romane și drame, în mai mică măsură versuri, ceea ce a întărit și mai mult sentimentul că mă aflu în lumea mea aparte. Eroii marilor opere literare mi se păreau mai reali decît oamenii din jur. Pe cînd eram copil am avut o păpușă care înfățișa un ofițer. Am înzestrat această păpușă cu toate atributele care-mi plăceau. Este un proces mitopoetic. În copilărie am citit foarte de timpuriu *Război și pace*, și păpușa, pe care o chema Andrei, a devenit pe neobservate prințul Andrei Bolkonski. A rezultat biografia creată de mine a unei ființe pe care o vedeam foarte reală, oricum mai reală decît colegii mei de la școala militară. Viața în lumea mea aparte nu

era o viață ce se desfășura exclusiv în închipuire și în fantezie. În primul rînd, sînt convins că închipuirea constituie una din căile de a răzbate din lumea aceasta într-o altă lume. Trezești în tine imaginea unei alte lumi. Nu aveam însă cîtuși de puțin atenuat simțul realității în general și al realității acestei neîubite existențe concrete. Simțeam nu atît nerealitatea, cît caracterul străin mie al lumii obiective. N-am trăit într-o stare de iluzoriu. Dacă vor dori să definească drept romantism modul meu de receptare a lumii, este vorba de un romantism activ, nu pasiv, un romantism ferm-agresiv, nicidecum blînd-visător. Ba chiar receptam lumca ambiantă într-o manieră mult prea lucid realistă, dar această lume era departe de mine, nu mă contopeam cu ea. Ulterior, conștient filozofic, am considerat că are loc o înstrăinare, o exteriorizare a naturii umane, și vedeam în asta sursa robiei. Dar eu m-am împotrivit anume, întotdeauna, înstrăinării și exteriorizării, am vrut să rămân în lumea mea, nu s-o scot în afară. M-am simțit ca o ființă care nu-și are originea în „această lume“ și nu este adaptată „acestei lumi“. Nu mă consideram a fi mai bun decît alți oameni, care erau înrădăcinați în lume, uneori credeam că sînt mai rău decît ei. Simțeam cu o chinuitoare intensitate că-mi este străin orice mediu, orice grupare, orice orientare, orice partid. N-am acceptat niciodată să mi se atribuie apartenența la o anume categorie. Nu mă simțeam încadrat în starea generală-medie a vicții omenești. Orice adunare a oamenilor, orice eveniment de viață năștea în mine sentimentul că totul îmi este străin, care uneori îmi producea o adevărată suferință. Pînă și în mine însumi multe lucruri îmi sînt străine. În fond, am fost absent chiar și atunci cînd m-am dovedit activ în viață. Dar sentimentul acesta de străinătate n-a însemnat niciodată indiferență, am chiar prea puțină indiferență. Sînt un om mai mult activ decît pasiv. Dar un om foarte puțin socializat, chiar asocial prin felul cum simt viața. Ca fire, sînt un feudal care stă în castelul său cu podul ridicat și se apără cu focuri de armă. Dar totodată sînt un om sociabil, îmi place societatea oamenilor, m-am aflat mult printre oameni, am participat mult la acțiuni sociale. Gîndirea mea nu este însingurată, comunicarea, contactul cu oamenii aveau darul s-o stimuleze, s-o intensifice. Întotdeauna am fost un polemist. Aici e vorba de o contradicție care făcea ca lumea să-și formeze o părere falsă despre mine. Mi-a fost dat să aud frecvent

despre mine opinii care mă uluiau prin inexactitatea lor. Ca manifestare exterioară am fost prea adesea altfel decît eram de fapt. Purtam o mască, era pavăza pentru lumea mea. Nu știu dacă, atunci cînd participam foarte activ la cîte o adunare a oamenilor, a simțit cineva cît eram de departe, cît eram de străin. Firea mea foarte închisă și reținută dădea naștere unei opinii greșite despre mine. Resimțeam singurătatea mai ales în societate, în contact cu oamenii. Oamenii singuratici sînt de obicei deosebit de contemplativi și nesociali. Eu însă uneam singurătatea cu socialul (a nu se confunda cu socializarea naturii). După părerea mea, cazul meu prezintă o gravitate maximă, el semnifică singurătatea extremă. Problemele de ordin social stîrneau în mine pasiuni, și continuă să stîrnească. În același timp, orice ordine socială îmi este străină și departe de mine. În cercurile marxiste din tinerețea mea am fost foarte activ, am ținut expuneri, am discutat în contradictoriu, am făcut propagandă. Întotdeauna însă parcă veneam dintr-o altă lume și plecam în altă lume. „Am experimentat prea mult imposibilitatea de a atinge în realitate ceea ce era în fond eul meu.“² Îmi era străin mediul universal și am încercat să formez un mediu înrudit, dar cu prea puțin succes. Nu am în mine nimic comun cu „stîlpii societății“, cu oamenii de prestigiu, cu păzitorii fundamentelor, fie și ale celor liberale ori socialiste.

Există două tipuri fundamentale de oameni — tipul care se află într-un raport de armonie cu mediul universal și tipul care se află într-un raport de dizarmonie. Eu aparțin celui de-al doilea tip. Am simțit întotdeauna o apăsătoare dizarmonie între „eu“ și „non-eu“, mi-am simțit inadaptabilitatea funciară. Din cauza firii mele închise și a capacității de a avea o înfățișare exterioară ce nu corespundea cu ceea ce era înlăuntrul meu, în majoritatea cazurilor se forma despre mine o părere greșită, atît atunci cînd era favorabilă, cît și atunci cînd era defavorabilă. În tinerețea mea, oamenii care îmi erau binevoitori ziceau despre mine: „iubit de zei și de femei“. O apreciere foarte măgulitoare, poate, dar care nu exprima corect tipul căruia îi aparțin. Era caracteristică unui tip de om facil și fericit, în timp ce eu eram un tip dificil și trăirea vieții îmi producea mai curînd suferință. Senzația intensă de singurătate și de angoasă nu-l face pe om să fie fericit. Singurătatea este legată de neacceptarea datului universal. Această neacceptare, această împotrivire a constituit, probabil, primul

meu ți păt metafizic atunci cînd am apărut pe lume. Cînd mi s-a trezit conștiința, am devenit conștient de profundul meu resentiment față de banalitatea cotidiană. Dar viața lumii, viața omului o alcătuiește în mare măsură această banalitate cotidiană, ceea ce Heidegger numește *das Man*. Încercam un sentiment de respingere față de orice stil de viață umană și năzuiam să ajung dincolo de lumea cotidiană. Dezvoltarea relativ redusă la mine a vanității și amorului propriu își găsește explicația, pesemne, în acest sentiment de lume străină și de imposibilitate de a ocupa în ea o poziție fermă. Întotdeauna am fost indiferent față de multe lucruri, deși nu sînt un om indiferent. Aprecierile oamenilor au putut să zgîrie doar straturile superficiale ale ființei mele, doar tegumentele sufletului, fără a atinge nucleul. Unii oameni au ținut la mine, și-au exprimat chiar entuziasmul, dar întotdeauna am avut impresia că „opinia publică“ nu m-a iubit, nu m-a iubit societatea mondenă, apoi nu m-au iubit marxistii, nu m-au iubit cercurile largi ale intelectualității ruse, nu m-au iubit militanții politici, nu m-au iubit reprezentanții științei și filozofiei academice oficiale, nu m-au iubit cercurile literare, nu m-au iubit cercurile clericale. Nici cînd n-am fost capabil să mă adaptez și să colaborez. Am fost mereu în opoziție și în conflict. M-am ridicat împotriva societății nobiliare, împotriva intelectualității revoluționare, împotriva lumii literare, împotriva mediului pravoslavnic, împotriva comunismului, împotriva emigrației, împotriva societății franceze. Întotdeauna femeile au ținut la mine mai mult decît bărbații. Dar această dragoste a lor mi-a umbrît tineretea. Prea mi-am apărât destinul. Întotdeauna am înșelat toate așteptările. După cum am înșelat și așteptările tuturor orientărilor ideatice, care au crezut că voi fi omul lor. Întotdeauna am fost omul nimănui, am fost doar propriul meu om, omul ideii mele, al vocației mele, al căutării mele de adevăr. Iar asta presupune întotdeauna ruptura de lumea obiectivă. Aici există și o latură negativă. O capacitate redusă de dăruire. Niciodată nu am simțit că aparțin la ceva sau cuiva pe lume. Am participat la toate parcă de departe, ca un străin, nu m-am contopit cu nimic. N-am simțit niciodată încîntarea și extazul contopirii — nici contopire religioasă, nici națională, nici socială, nici erotică, dar am cunoscut de multe ori extazul creației, am trăit de multe ori extazul rupturii și al răsculării. Nu sînt deloc expus la contagiune

colectivă, chiar dacă este pozitivă. Contopirea cu colectivul îmi este total necunoscută. În starea de extaz mă aduce libertatea, nu existența. Este ceea ce determină întregul tip al viziunii mele filozofice asupra lumii. Dar nu sînt cîtuși de puțin un solipsist, sînt orientat spre altceva, spre alții, și am un puternic simț al realității. Mă transcend în permanență. Întotdeauna și în toate mă atrage transcendentul, altceva, ceva ce trece dincolo de limite și hotare, ceva ce cuprinde în sine misterul. Nu sînt deloc cufundat exclusiv în mine și nu mă ocup de analiza mea. Nimic însă nu-mi biruie singurătatea, care este foarte apăsătoare. Uncori am reușit s-o birui în gînd. Iar altcori singurătatea mă bucura ca revenire dintr-o lume străină în lumea ce-mi era proprie. Această lume a mea nu era echivalentă cu mine, dar era în mine. Nu e ușor să fac să se înțeleagă ceea ce spun. Căci uneori eu însumi mă simt străin față de mine, detestabil, *haïssable*, dar port în mine ceva care îmi este mai aproape decît eu însumi. Este latura cea mai tainică a vieții. S-au apropiat de ea Sfîntul Augustin, Pascal.

Încă din copilărie am avut un puternic sentiment al vocației. N-am fost niciodată în situația de a reflecta ce să aleg în viață și ce cale să urmez. De mic am simțit chemarea pentru filozofie. Prin vocația filozofică n-am înțeles cîtuși de puțin că mă voi specializa într-o anumită disciplină a cunoașterii, voi scrie o disertație, voi deveni profesor universitar. În general, n-am avut nicicînd perspectiva unei cariere în viață și am simțit respingere față de tot ce era academic. Nu-mi plăcea tagma oamenilor de știință, nu suportam spiritul de școală, consideram că erudiția convențională este o prejudcată. Mă vedeam la fel de puțin în rol de profesor și academician, ca și în rol de ofițer și funcționar sau tată de familie, în fond — în orice rol din viață. Cînd am devenit conștient de vocația mea pentru filozofie, implicit am devenit conștient că voi fi un om care se va consacra căutării adevărului și dezvăluirii sensului vieții. Am început să citesc cărți de filozofie la o vîrstă incredibil de fragedă. De mic am fost un copil foarte evoluat, deși puțin capabil de un studiu regulat. În general, toată viața mea am fost un om foarte lipsit de regularitate. I-am citit pe Schopenhauer, Kant și Hegel la paisprezece ani. În biblioteca tatălui meu am găsit *Critica rațiunii pure* a lui Kant și *Filozofia spiritului* a lui Hegel (partea a treia din *Enciclopedie*)³. Toate acestea au contribuit la formarea lumii mele

subiective, pe care o opuneam lumii obiective. Uneori aveam impresia că nu voi pași niciodată în lumea „obiectivă“. Fiecare om își are lumea sa lăuntrică deosebită. Și pentru un om lumea apare cu totul diferită decît pentru un alt om, fiecare o vede în alt fel. Dar preget să exprim întreaga intensitate a simțului meu de „eu“ și a lumii mele în acest „eu“, nu găsesc cuvintele necesare. Lumea „non-eului“ mi s-a părut întotdeauna mai puțin interesantă. Am căutat să pătrund lumea „non-eului“, s-o asimilez numai descoperind-o ca pe o parte interioară componentă a lumii „eului“ meu. În esență, i-am putut înțelege pe Kant sau pe Hegel doar descoperind în mine însumi aceeași lume a gândirii ca la Kant sau la Hegel. N-am putut cunoaște nimic cufundîndu-mă în obiect, aflu tot doar atunci cînd mă cufund în subiect. Poate că tocmai în virtutea acestor atribute proprii mie am avut întotdeauna impresia că nu sînt înțeles cum trebuie. Că nu se înțelege ceea ce este esențial. N-am putut niciodată să exprim ceea ce este esențial în mine, în parte și datorită firii mele închise. Gîndurile am mai putut să mi le exprim, în orice caz am încercat să le exprim. Sentimentele însă niciodată n-am știut să le exprim. Uscăciunea mea a însemnat, poate, o atitudine de auto-apărare, ocrotirea lumii mele. De asemenea, m-a mai împiedicat și pudoarea să-mi exprim sentimentele, anume pudoarea, nu sfi-ala. Întotdeauna mi-a fost greu să stabilesc un contact intim cu alt om, să port o discuție în doi. Mult mai ușor îmi venea să vorbesc în societate, în mijlocul mulțimii de oameni. Între patru ochi ieșea cu deosebire la iveală singurătatea mea, se manifesta firea mea închisă. De aceea am produs întotdeauna impresia de om antiliric. De fapt, am avut un lirism interior, neexprimat, eram chiar foarte sensibil și milos. În contact cu oamenii însă deveneam reținut. A. Gide în al său *Journal* scrie că îi venea greu să suporte pateticul și că manifestarea patetismului la alți oameni avea darul de a-l răci. Pot să afirm acest lucru în cel mai înalt grad despre mine. Suport greu patetismul exprimat al sentimentelor. Uneori am avut impresia că n-am nevoie de nimeni. Din punct de vedere metafizic și moral este, desigur, greșit. Psihologic însă, am trecut prin asta. În plan concret, am avut nevoie de oameni apropiați și le-am datorat mult. În ceea ce privește raportul cu lumea „non-eului“, cu mediul social, cu oamenii pe

care i-am întâlnit în viață, este caracteristic faptul că niciodată n-am căutat să realizez ceva în viață, n-am căutat succesul și propășirea în nici o privință. Vocația mi-am realizat-o în afară de orice avantaje pe care le poate oferi lumea „non-eului“. Și întotdeauna m-a mirat că mi s-au oferit unele avantaje. N-am mișcat niciodată un deget ca să obțin ceva. În relațiile cu oamenii am manifestat o destul de mare toleranță personală, n-am fost pornit să condamn pe cineva, dar această toleranță era asociată cu intoleranța. Deveneam intolerant de îndată ce era abordată o temă de care, în momentul respectiv, pentru mine era legată lupta. Întotdeauna m-a neliniștit gândul că nu ajunge doar interiorizarea, nu e suficientă dezvoltarea lumii în tine, că este nevoie și de exteriorizare, de acțiune în afară. Potrivit terminologiei lui Jung⁴, trebuie să mă recunosc nu numai drept un introvertit, dar și un extravertit. În același timp însă eram conștient de eșecul tragic al oricărei acțiuni în exterior. Nimic nu mă satisface, nu mă satisface nici o carte scrisă de mine, nici un cuvânt spus de mine în afară. Am simțit o nevoie imperioasă să-mi realizez vocația în lume, să scriu, să-mi îtipăresc gândirea în lume. Dacă nu m-aș fi realizat permanent în scris, aș fi făcut, probabil, infarct. N-am încercat niciodată nici un fel de reflecție privind actul de creație. În actul de creație nu m-am gândit niciodată la mine, nu m-a preocupat cum voi fi receptat. La asta mă voi referi mai departe. S-ar înțelege greșit tema mea a singurătății dacă s-ar trage concluzia că n-am avut oameni apropiați, că n-am ținut la nimeni și că nu datorez nimănui recunoștință eternă. Viața mea nu s-a scurs în singurătate și multe din realizările vieții mele nu mi se datorează mie. Dar asta nu rezolva pentru mine tema metafizică a singurătății. N-am putut nicicând și n-am vrut să exprim tragismul interior al vieții mele. De aceea n-am putut nicicând să cunosc fericirea și am căutat ieșirea în așteptarea eshatologică.

ANGOASA

O altă temă fundamentală este tema angoasei.angoasa m-a însoțit de-a lungul întregii vieți. De altfel, în funcție de diversele perioade ale vieții mele, uneori ea ajungea la o mai mare acui-

tate și tensiune, alteori slăbea în intensitate. Trebuie să se facă o deosebire între angoasă pe de o parte, și frică și plictiseală, pe de alta. Angloasa este orientată către lumea superioară, fiind însoțită de sentimentul de nimicnicie, de pustiu, de vremelnicie a acestei lumi. Angloasa vizează transcendentul și, în același timp, ea marchează necontopirca cu transcendentul, un abis între mine și transcendent. Tînjirea după transcendent, după altceva decît această lume, după ceea ce trece dincolo de hotarele acestei lumi. Dar ea vorbește despre singurătatea în fața transcendentului. Este conflictul, ajuns la maximă acuitate, între viața mea în această lume și transcendent. Angloasa poate trezi conștiința de Dumnezeu, dar ea înseamnă și trăirea sentimentului de părăsire de către Dumnezeu. Ea se află între transcendent și bezna neființei. Frica și plictiseala sînt orientate spre lumea de jos, nu spre lumea superioară. Frica se referă la pericolul ce mă amenință din partea lumii de jos. Plictiseala se referă la pustiu și trivialitatea lumii de jos. Nu există ceva mai cumplit și mai deznădăjduit decît acest pustiu al plictiselii. Angloasa conține speranța, plictiseala poartă în ea deznădejdea. Plictiseala poate fi biruită doar prin creație. Trebuie să facem o demarcație între frică, legată întotdeauna de un pericol empiric, și groază, care nu este generată de un pericol empiric, ci este legată de transcendent, de angosta ființei și neființei. Kierkegaard face deosebirea între *Angst* și *Furcht*. Pentru el, *Angst* este fenomenul religios primar. Angloasa și groaza sînt înrudite. Groaza însă este mult mai acută, groaza are ceva ce îl răvășește pe om. Angloasa este mai domoală și mai elastică. O trăire foarte intensă a unui sentiment de groază poate chiar să vindece de angosta. Dar atunci cînd groaza se transformă în angosta, boala acută devine boală cronică. Caracteristic pentru mine era că puteam să îndur și angosta, și groaza, dar nu puteam suporta tristețea și întotdeauna căutam să scap cît mai repede de ea. Este caracteristic că nu puteam suporta înduioșarea, o trăiam cu prea mare intensitate. Tristețea este sufletească și este legată de trecut. Turgheniev este în mod preponderent un artist al tristeții. Dostoievski este un artist al groazei. Groaza ține de veșnicie. Tristețea este lirică. Groaza este dramatică. Lucru ciudat: mi se părea că voi fi în stare să suport angosta, care îmi este foarte proprie, că voi fi în stare să suport și

groaza; dacă însă mă las în voia tristeții, mă voi topi cu totul și voi dispărea. Pentru mine, tristețea este strîns legată de sentimentul de milă, de care mi-a fost teamă întotdeauna ca urmare a puterii ce o poate dobîndi asupra sufletului meu. De aceea m-am și baricadat întotdeauna împotriva milei și a tristeții, ca și împotriva înduioșării. N-am putut face nimic împotriva angoasei, dar ea n-a avut un efect nimicitor asupra mea. Sub aspectul vechii și destul de inexactei clasificări a temperamentelor, la mine s-au îmbinat două tipuri de temperament, considerate de regulă ca opuse. Sînt un sanguinic și un melancolic⁵. Poate că, la mine, trăsăturile proprii temperamentului sanguinic săreau mai mult în ochi --- mi se urca sîngele la cap din te miri ce, reacționez extrem de rapid la orice, făceam crize de irascibilitate. Dar trăsăturile proprii temperamentului melancolic erau mai profunde. Angloasa și pesimismul mă stăpîneau chiar și atunci cînd aparent eram vesel, zîbeam, manifestam o mare vioiciune. Firea mea are în ea un element pesimist. Este caracteristic faptul că, în epoca trezirii mele spirituale, m-a pătruns nu Biblia, ci filozofia lui Schopenhauer. Ceea ce a provocat consecințe de durată. Mi-a fost greu să accept grația zidirii. Reversul era cultul creației umane. Este uimitor că sentimentul de angoașă era cu deosebire acut în clipele așa-zis „fericite“ ale vieții, dacă în general se poate vorbi de clipe fericite. Întotdeauna mi-a fost teamă de momentele de fericire, de bucurie. În asemenea momente îmi aminteam întotdeauna cu deosebită intensitate de caracterul apăsător al vieții. Angloasa m-a chinuit aproape întotdeauna în timpul marilor sărbători, pentru că mă așteptam, probabil, la o transformare miraculoasă a cotidianului, ceea ce nu se producea. A fost greu pentru că nu am știut niciodată, așa cum făcea multă lume, să idealizez și să poetizez stări de spirit ca angoașă, disperarea, contradicțiile, îndoiala, suferința. Adesea am considerat că sînt niște stări de spirit urîte.

Există o angoașă a tinereții. La mine în prima tinerețe, sentimentul de angoașă era mai intens decît la maturitate. Era angoașă pe care o generează nerealizarea preaplinului forțelor vitale și incertitudinea că vei izbuti să realizezi în totul aceste forțe. În tinerețe sînt speranțe că viața va fi interesantă, minunată, bogată în întîlniri și evenimente nemaipomenite. Și întotdeauna există o

neconcordanță între această speranță și prezentul plin de decepții, suferințe și tristeți, acest prezent în care viața este prejudiciată. Ar fi greșit să se creadă că angoasa este generată de insuficiența forțelor, ea este generată și de surplusul de forțe. Tensiunea vitală include și momentul de angosă. Mă gîndesc că tinerețea cunoaște sentimentul de angosă mai mult decît se crede de obicei. Dar la oameni diferiți se manifestă în mod diferit. Mi-au fost în mod deosebit proprii perioade de angosă. Și am încercat acest sentiment tocmai în acele momente de viață care sînt considerate a fi pline de bucurie. Există un contrast chinuitor între bucuria clipei date și chinul, tragismul vieții în ansamblu. În esență, angosa înseamnă întotdeauna dorul de eternitate, neputința împăcării cu timpul. Privirea îndreptată către viitor nu înseamnă doar speranță, înseamnă și angosă. În cele din urmă, viitorul aduce întotdeauna moartea, ceea ce nu poate să nu genereze angosa. Viitorul este ostil veșniciei, ca și trecutul. Nimic însă nu prezintă interes, în afară de veșnicie. Adesea mi-a fost dat să simt o angosă cumplită într-o mirifică seară cu lună într-o grădină minunată, într-o zi însoțită pe cîmpul plin de spice, în întîlnirea cu un chip minunat de femeie, în înfiriparea unei iubiri. Ambianța asta fericită trezea senzația de contrast cu întunericul, cu urîtul, cu degradarea, de care e plină viața. Întotdeauna am suferit de o adevărată boală a timpului. Întotdeauna aveam în imaginație premoniția sfîrșitului și nu voiam să mă adaptez procesului care duce spre final, de aici și neliniștea mea. Există o angosă deosebită, legată de emoțiile iubirii. M-au mirat întotdeauna cei care vedeau în acest elan tensionat al vieții doar bucurie și fericire. Erosul este profund marcat de elementul de angosă. Și această angosă este legată de relația dintre timp și eternitate. Timpul înseamnă angosă, insatisfacție, moarte. Există o angosă a sexului. Sexul nu înseamnă doar o nevoie care se cere potolită. Sexul înseamnă angosă, pentru că poartă pecetea stării de cădere a omului. Potolirea angosei legate de sex este imposibilă în condițiile acestei lumi. Sexul dă naștere unor iluzii care transformă omul într-un mijloc al unui proces neuman. Dionisianismul, care semnifică prisosul vieții, dă naștere tragediei. Dar stihia sexului este legată de stihia dionisiacă. Dionysos și Hades înseamnă unul și același zeu. Sexul înseamnă

știrbirea, disocierea omului. Dar plenitudinea omului nu se realizează nicicînd cu adevărat prin viața sexului. Sexul pretinde ieșirea omului din sine însuși, ieșirea spre un altul. Dar omul se întoarce în sine și angoasa îl cuprinde. Omului îi e proprie angoasa după plenitudine. Dar viața sexului este atît de deformată încît sporește disocierea omului. Prin natura sa sexul nu este cast, adică nu este plinar. Numai iubirea autentică duce la plenitudine. Dar este una din problemele cele mai tragice, la care ne vom referi ulterior.

Cunosc trăirea sentimentului de angoasă și în clipe total diferite de seri mirifice cu lună. Aproape întotdeauna am simțit angoasă vara în amurg, pe străzile unui mare oraș, îndeosebi la Paris și la Petersburg. În general am suportat greu amurgul. Amurgul înseamnă o stare de tranziție între lumină și întuneric, cînd izvorul luminii diurne a pălit, dar încă nu s-a ivit altă lumină, aceea care există în noapte, sau lumina omenească artificială, care îl apără pe om de stihia întunericului, sau lumina stelelor. Anume amurgul adîncește dorul de veșnicie, de lumină veșnică. Și în amurgul unui mare oraș iese cel mai mult la iveală răul vieții umane. Angloasa nopții este de acum diferită de angosa amurgului, este mai profundă și mai transcendentă. Am trăit angosa foarte puternică a nopții, am trăit groaza acestei angose. Cu timpul sentimentul acesta s-a atenuat. În trecut nici nu puteam să dorm decît cu lumina aprinsă. Dar am depășit această stare. Mi se întîmpla să am vise apăsătoare, coșmaruri. Visele mele sînt în general chinuitoare, deși am avut uneori și niște vise minunate. În timpul nopții mi s-a întîmplat adesea să am senzația unei prezențe străine. Mi s-a întîmplat să am această senzație ciudată și în timpul zilei. Ne plimbăm la țară, în pădure sau pe cîmp, sîntem cu toții patru inși. Dar eu simt că există un al cincilea, și nu știu cine e acest al cincilea, nu pot să-l dibui. Toate astea sînt legate de angoasă. Psihopatologia modernă explică aceste fenomene prin subconștient. Dar este o explicație prea facilă și care nu rezolvă nimic. Sînt ferm convinși că în viața omului există transcendentul, există atracția transcendentului și acțiunea transcendentului. Am simțit absorbția în zona inconștientului, în abisul de jos, dar și mai mult am simțit atracția abisului de sus al transcendentului.

Angoasa este strîns legată de respingerea a ceea ce oamenii numesc „viață“, fără a-și da seama de semnificația acestui cuvînt. „Viața“, însăși forța „vieții“, conține o angoasă cumplită. „Ce seacă e orice teorie și ce verde e viața.“⁶ Uneori, în mod paradoxal, îmi venea să spun invers. „Ce seacă e viața și ce verde e teoria.“ Aici se impune să mă explic pentru a nu provoca indignare. O spun eu, un om cu totul străin de orice scolastică, de spirit de școală, de teorie secătuită, mai curînd un Faust decît un Wagner. Ceea ce se numește „viață“ înseamnă adesea un trai cotidian banal plin de griji. Pe cînd teoria înscamnă o cunoaștere creatoare, care se ridică deasupra banalității cotidiene. În grecește teorie înseamnă contemplare. Filozofia („teoria“ veșnic verde) este liberă de angoasă și de plictiseala „vieții“. Am devenit filozof, am îndrăgit „teoria“ pentru a scăpa de cumplita angoasă a „vieții“ cotidiene. Gîndirea filozofică m-a eliberat întotdeauna de apăsătoarea angoasă a „vieții“, de urîtenia ei. „Ființării“ i-am opus creația. „Creația“ nu înseamnă „viață“, creația înseamnă irumpere și zbor, ea se înalță deasupra „vieții“ și se avîntă dincolo de hotar, dincolo de limite, spre transcendent. Angoasa izvorăște din „viață“, din penumbra și din întunericul „vieții“ și este orientată spre transcendent. Creația înseamnă anume mișcarea către transcendent. Creația trezește imaginea a altceva decît această „viață“. Folosesc cuvîntul „viață“ între ghilimele. În lumea creației totul este mai interesant, mai semnificativ, mai original, mai profund decît în viața concretă, decît în istorie sau în gîndirea reflecțiilor și reflectărilor. În mine se deschidea o lume mai frumoasă decît această lume „obiectivă“, unde predomină urîtenia. Ceea ce presupune însă un elan creator.

Dacă îmi este proprie trăirea plictiselii, care înseamnă atracția abisului de jos al neantului? Aproape niciodată n-am știut ce este plictiseala, întotdeauna am fost în deficit de timp pentru cauza vieții mele, pentru realizarea vocației mele. N-am cunoscut timpuri morți. Au existat însă multe, prea multe lucruri care mă plictiseau. Îmi provoca plictiscală felul în care majoritatea oamenilor simțeau și percepeau lumea, mă plictisea politica, ideologia și practica națională și statală. Banalitatea cotidiană, repetabilitatea, imitația, monotonia, încătușarea, finitudinea vieții provoacă senzația de plictiseală, atracția neantului. Iar atunci cînd apare elementul de pasivitate față de atracția neantului

acestei lumi de jos, cînd, din slăbiciune, lumea apare pustie, plată, lipsită de dimensiunea profunzimii, plictiseala devine o stare diavolească, o anticipare a neființei infernale. Suferința este salvatoare în raport cu această stare, ea are profunzime. Plictiseala infernală ajunge la limită atunci cînd omul își spune că nu există nimic. Apariția angoasei înseamnă deja salvarea. Există oameni care se simt voioși în deșert. Asta înseamnă trivialitate. Multora le place să spună că sînt îndrăgostiți de viață. În ce mă privește, niciodată n-am putut să afirm așa ceva, eu mi-am zis că sînt îndrăgostit de creație, de extazul creator. Finitudinea vieții naște sentimentul de angoasă. Este interesant doar omul care năzuiește să răzbată spre infinit. Întotdeauna am fugit de finitudinea vieții. O consecință a acestei atitudini față de viață este aceea că n-am stăpînit arta de a trăi, n-am știut să mă folosesc de viață. Pentru „arta de a trăi“ trebuie să te concentrezi asupra finitului, să te adîncești în el, trebuie să-ți placă să trăiești în timp. „Nefericirea omului, spune Carlyle în *Sartor Resartus*, provine din măreția lui, din faptul că în el există Infinitul, că el nu reușește să se îngroape definitiv în finit.“ Această lume „obiectivă“, această viață „obiectivă“ înseamnă anume o îngropare în finit. Perfecțiunea supremă în finit este îngroparea. De aceea „viața“ este ca un proces de slîngere a infinitului în finit, a eternului în temporal. Am în mine un puternic element anarhist-metafizic. Este răzvrătirea împotriva puterii finitului. În alt fel, aceasta ar putea fi denumit element apofatic. Atît în viața cotidiană, cît și în viața istorică prea multe lucruri îmi apăreau fic ca neînsemnat, fic ca revoltătoare. Îmi repugnau toate sacralizările finitului. Angeloasa poate dobîndi un caracter religios. Angeloasa religioasă după nemurire și veșnicie, după viața fără de sfîrșit, care nu seamănă cu această viață finită. Pentru mine, arta a însemnat întotdeauna cufundarea într-o lume diferită de această lume cotidiană, de propria mea viață atît de neîubită. Magia artei stă tocmai în apropierea de ceea ce nu seamănă cu această viață. O angoasă permanentă a diminuat participarea mea activă la viață. Au existat prea multe lucruri de care mă depărtam, cînd de fapt multe trebuiau transformate. Rar, mult prea rar m-am simțit fericit. Uneori mi se părea că viața ar fi fost frumoasă și plină de bucurie dacă ar fi dispărut motivul a ceea ce mă chinuia în momentul respectiv. Dar cînd acest motiv dispărea, îndată apărea

un altul. Nimic nu mă putea face să simt o mulțumire deplină, pe care în adîncul meu o consideram împovărată de păcat.

LIBERTATEA

Unii mă numesc filozof al libertății. Un oarecare ierarh foarte reacționar⁷ a spus despre mine că sînt un „prizonier al libertății“. Într-adevăr, mai presus de orice am îndrăgit libertatea. Mă trag din libertate, ea mi-a dat naștere. Pentru mine, libertatea este preexistentială. Originalitatea tipului meu filozofic stă întîi de toate în faptul că la baza filozofiei eu am pus libertatea, și nu existența. Într-o formă atît de radicală n-a făcut-o, pare-mi-se, nici un filozof. Libertatea ascunde misterul lumii. Dumnezeu a dorit libertate, și de aici s-a produs tragedia lumii. Libertate la început și libertate la sfîrșit. În fond, toată viața scriu filozofia libertății, străduindu-mă s-o desăvîrșesc și s-o completez. Nu-trec fundamentala convingere că Dumnezeu este prezent doar în libertate și acționează doar prin libertate. Numai libertatea trebuie sacralizată, pe cînd toate sacralizările false, de care e plină istoria, trebuie desacralizate. Mă consider în primul rînd un emancipator și simpatizez cu orice emancipare. Chiar și creștinismul l-am înțeles și l-am acceptat drept o emancipare. Dintru început am iubit libertatea și am visat la miracolul libertății încă de cînd eram în clasa a doua la corpul de cadeți. Niciodată n-am putut suporta nici un fel de dependență. Întotdeauna mi-a fost proprie o foarte mare independență interioară. Și ori de cîte ori sesizam semne cît de vagi de dependență față de cineva sau de ceva, faptul acesta năștea în mine un protest furtunos și un sentiment de ostilitate. Niciicînd n-am consimțit să renunț la libertate și nici chiar s-o îngrădesc, n-am consimțit să cumpăr ceva cu prețul renunțării la libertate. Puteam să renunț la multe în viață, dar nu în numele datoriei sau al unor opreliști religioase, ci exclusiv în numele libertății și, poate, în numele sentimentului de milă. Niciodată n-am vrut să mă leg, ceea ce, probabil, mi-a slăbit activitatea, mi-a limitat posibilitățile de realizare. Dar întotdeauna am știut că libertatea naște suferință, în timp ce renunțarea la libertate diminuează suferința. Libertatea nu este ușoa-

ră, cum cred dușmanii ei, care o calomniază; libertatea este dificilă, este o grea povară. Oamenii renunță lesne la libertate pentru a se despovăra. Este o temă foarte frecventă la Dostoievski. În tinerețe mi s-a spus „fiu liber al văzduhului”⁸. Este corect doar în sensul că nu sînt un fiu al pămîntului, nu m-am născut din stihia mulțimii, mă trag din libertate. Dar dacă prin glumeața expresie „fiu liber al văzduhului” se înțelege ușurătatea, lipsa durerii, atunci este o apreciere greșită despre mine. Libertatea se dobîndește cu greu și pricinuiește durere. „În zori de ziuă libertatea la răscruce m-a adus”⁹, spune un poet. Tot ce am afirmat, am afirmat după libertate și din libertate. Experiența libertății este o experiență primară. Nu libertatea este o creație a necesității (Hegel)¹⁰, ci necesitatea este o creație a libertății, a unei anume orientări a libertății. Nu consimt să accept nici un adevăr altfel decît pornind de la libertate și prin libertate. Folosesc aici cuvîntul libertate nu în sensul școlar de „libertate de voință”, ci într-un sens metafizic mai profund. Adevărul poate să-mi aducă eliberarea¹¹, dar nu-l pot accepta decît prin libertate. Drept care există două libertăți. Am scris mult pe această temă. Caracterul primar, nederivat al libertății mele își avea expresia în aceea că puteam accepta „non-eul” doar făcînd din acest „non-eu” un conținut al „cului” meu, introducîndu-l în libertatea mea. Lupta pentru libertate, pe care am dus-o în tot cursul vieții, a constituit elementul cel mai pozitiv, cel mai de preț din viața mea, dar a avut și o latură negativă — ruptura, înstrăinarea, necontopirea, chiar ostilitatea. Libertatea putea veni în contact cu iubirea. Spre deosebire de opinia răspîndită, eu am considerat întotdeauna că libertatea are un caracter aristocratic, nicidecum un caracter democratic. Imensa masă a oamenilor nu iubesc cîtuși de puțin libertatea și n-o caută. Revoluțiile maselor nu iubesc libertatea. Am dobîndit multe în drumul meu spiritual, în cursul experienței vieții mele, dar libertatea este pentru mine originară, nu este ceva dobîndit, ea este *a priori* vieții mele. Pentru mine, ideea de libertate premerge ideii de perfecțiune, pentru că nu poate fi acceptată o perfecțiune impusă, forțată.

Totul în viața omului trebuie să treacă prin libertate, prin încercarea libertății, prin respingerea ispitelor libertății. Poate că în aceasta rezidă sensul căderii în păcat. Dacă revăd în minte

întreaga mea viață, începînd cu primii pași, îmi dau seama că n-am cunoscut niciodată vreo autoritate, și nici n-am recunoscut niciodată vreo autoritate. Pur și simplu n-am avut niciodată vreo experiență în ceea ce privește suportarea autorității. N-am cunoscut autoritatea în familie, n-am cunoscut autoritatea la școală, n-am cunoscut autoritatea în preocupările mele de filozofie și, îndeosebi, n-am cunoscut autoritatea în viața religioasă. Copil fiind am hotărît că nu voi ocupa nici o funcție, pentru că niciodată nu voi consimți să mă supun unor șefi. Nici nu m-am gîndit vreodată să devin profesor universitar, pentru că aceasta presupune totuși existența șefilor și somităților. Gîndirea mea am receptat-o întotdeauna ca fiind dintru început născută în libertate. Și ideile mele vechi le-am receptat ca fiind născute dintru început, nu ca o tradiție a gîndirii ce s-a format în mine. Ceea ce, bincînteles, nu înseamnă cîtuși de puțin că nu voiam să învăț de la alții, de la toți marii dascăli ai gîndirii, ci că n-am cunoscut nici un fel de influențe, că nu datoram nimic nimănui. M-am hrănit permanent cu gîndirea universală, am primit impulsuri intelectuale, am datorat mult gînditorilor și scriitorilor pe care i-am citit de-a lungul vieții, oamenilor care au ținut la mine. Dar toate treceau prin libertatea mea, intrau în profunzimea eului meu și erau preluate din el. Nu puteam asimila nici o influență intelectuală altfel decît primind sancțiunea libertății mele. De aceea, sînt omul cel mai netradiționalist din lume. Nici n-a fost nevoie s-o rup cu nu știu care autorități incontestabile, eu nu le-am avut. Au existat însă filozofi și scriitori care au alimentat cu deosebire dragostea mea pentru libertatea spiritului, au întărit-o și au contribuit la dezvoltarea ei în mine. În acest sens, o mare importanță a avut pentru mine *Legenda Marelui Inchizitor* și în general Dostoievski. Iar dintre filozofi, cea mai mare însemnătate a avut-o Kant. Filozofia lui Kant este o filozofie a libertății, deși, poate, nu suficient de consecvent dezvoltată, nedusă pînă la capăt. Tot astfel o mare importanță a avut pentru mine Ibsen, deși mai tîrziu. La Ibsen am sesizat o extrem de puternică voință de libertate. Toate ciocnirile cu oamenii și cu orientările s-au produs din cauza libertății. Lupta pentru libertate am receptat-o în primul rînd nu ca o luptă pe plan social, ci ca o luptă a persoanei împotriva puterii societății.

Îmi terminasem deja cartea când am citit lucrarea lui Roger Secrétain¹² *Péguy, soldat de la vérité*. Este o carte interesantă despre Péguy. M-a surprins un fragment, care ar fi putut perfect să se refere la mine. Îl citez întocmai.

„«Nous sommes de ces singuliers libéraux ou libertaires qui n'admettent aucune autorité». Cette phrase de *Pour moi* ressortit à la psychologie, non à la doctrine. Quand Péguy dit cela en 1900, il ne le dit comme militant sociologue, il le dit comme homme Péguy, pour toute sa vie. L'anarchisme est sa tendresse secrète. Il n'est certes pas nihiliste ni destructeur. Il déteste la pente des facilités. Il est du côté positif, ascensionnel de l'anarchie. Mais sa passion majeure, sa force d'adhésion le collent au principe de liberté. L'insubordination de ce disciple paradoxal est de n'accepter de contrainte qu'intérieure et librement choisie. On a parlé d'un parti Péguy: c'est un parti où il eut été seul. Je ne lui vois même pas de disciple dont il ne se fût bientôt séparé ou qu'il n'eût lui-même encouragé à rompre...Ce révolté, cet interdit, cet hérétique par instinct et orgueil est ainsi fait qu'il recherche l'autorité sans pouvoir endurer de tutelle. En tant que citoyen, il ne peut supporter l'Etat bourgeois (ni même l'Etat tout court). En tant que militant révolutionnaire, il ne peut supporter la férule du socialisme doctrinal et politicien. En tant que penseur, il ne peut se soumettre à la métaphysique des sociologues du parti intellectuel... C'est son refus de toute tyrannie terrestre qui l'entraîne vers Dieu. A condition toutefois que ce Dieu soit lui aussi un libéral, un libertaire, presque un anarchiste: «Un salut qui ne serait pas libre, qui ne viendrait pas d'un homme libre ne nous dirait pas rien», dit le Dieu de Péguy dans les Saints Innocents.“

În general nu văd la mine o mare asemănare cu Péguy. Dar acest pasaj îmi este atât de aproape, de parcă ar fi scris despre mine.

Îmi este caracteristic faptul că n-am trecut prin ceea ce se numește „convertire“, și pierderea credinței este imposibilă pentru mine. Mă pot răscula împotriva unor idei nedemne și false despre Dumnezeu, în numele unei idei mai libere, superioare. Mă voi explica atunci când voi vorbi despre Dumnezeu.

Am luptat pentru libertate și în tinerețe, uneori am făcut-o cu mînie și furie. Am mai spus că în familia noastră autoritatea se făcea prea puțin simțită, așa că întotdeauna am reușit să-mi salv-
gardez independența. Cu mediul social din care am provenit am
rupt-o încă la hotarul dintre adolescență și tinerețe. Această rup-
tură a îmbrăcat asemenea forme, încît într-o vreme am preferat
să întretin relații cu evreii, cel puțin aveam garanția că aceștia nu
fac parte din nobilime și nici nu-mi sînt rude. Îmi repugna tot ce
nu era legat de originea întru spirit. Tot ce ține de obîrșie se în-
scrie în opoziție cu libertatea. Sentimentul de respingere față de
viața seminției, față de tot ce apare legat de stihia eredității se
explică, pesemne, prin dragostea mea nebună pentru libertate și
pentru principiul personal. În plan metafizic constituie aspectul
care îmi este cel mai propriu. Întotdeauna am avut impresia că
seminția este dușmanul și opresorul persoanei. Este o categorie a
necesității, nicidecum a libertății. De aceea lupta pentru libertate
este o luptă împotriva dominației ereditarului asupra omului. Pen-
tru gîndirea mea filozofică a fost, de asemenea, esențială punc-
rea în opoziție a nașterii și creației. Libertatea, persoana, creația
stau la baza modului meu de receptare a lumii, la baza viziunii
mele despre lume. Însă lupta intensă pentru libertate cu am în-
ceput-o mai tîrziu. După ce am rupt-o cu lumea aristocratică
tradițională și am pășit în lumea revoluționară, am pornit lupta
pentru libertate în chiar lumea revoluționară, în rîndurile inte-
lectualității revoluționare, în marxism. Am înțeles foarte de tim-
puriu că intelectualitatea revoluționară nu iubește cu adevărat
libertatea, că patosul ei are alt obiect. Încă pe vremea cînd eram
marxist, am sesizat în marxism elemente ce trebuie să ducă la
despotism și la negarea libertății. Am trăit prin experiența vicții
ciocnirea dintre persoană și grup social, dintre persoană și opinie
publică. Și întotdeauna am fost de partea persoanei. Ani din
viața mea au fost consacrați luptei cu opinia publică a intelectu-
alilor, și am irosit cam prea multă energie pentru asta, ceea ce
m-a împiedicat să mă dedic cu totul creației filozofice. Problema
raporturilor dintre libertate și socialism m-a preocupat intens, și
în tinerețe am trăit momente cînd această problemă îmi provoca
o tristețe de moarte. Consideram că argumentele liberalismului
și ale individualismului sînt mincinoase și pline de fățarnicie,

consideram că apărarea libertății pe care o afișează este falsă. Dar pentru mine era clar că socialismul poate lua întorsături diferite, poate duce la eliberare, dar poate duce și la lichidarea libertății, la tiranie, la sistemul Marelui Inchizitor. Am intuit de timpuriu posibilitățile bolșevismului, încă de pe vremea când frecventam mediul marxist. Încă de pe atunci am luptat împotriva totalitarismului în numele libertății de gândire și de creație. Dar lupta pentru libertate am fost nevoit s-o desfășor în orice mediu ideatic, în cadrul oricărei orientări cu care veneam în contact. Orice grupare socială ideatică, orice colectiv întru „credință” atentează la libertate, la independența persoanei, la creație. Atunci când drumul meu spiritual m-a pus în contact apropiat cu lumea pravoslavnică, am simțit aceeași tristețe pe care am încercat-o în lumea aristocratică și în lumea revoluționară, am văzut aceeași tendință de a atenta la libertate, aceeași ostilitate față de independența persoanei și față de creație. Aici însă, aceeași temă era ancorată la o adâncime mai mare. În lumea religioasă este atinsă însăși profunzimea sufletului omenesc. Mi-a mai fost dat să duc aceeași luptă pentru libertate și pentru demnitatea persoanei în revoluția comunistă, ceea ce a avut drept urmare expulzarea mea din Rusia. În fine, în atmosfera din emigrație s-a pus acut aceeași problemă a libertății. Am văzut că emigrația, în marea ei majoritate, urăște libertatea și o respinge la fel ca și comunismul rus. Comunismul însă este mai în drept s-o facă. După războiul mondial s-a născut o generație care a prins a urî libertatea și a îndrăgit autoritatea și opresiunea. N-am văzut în asta nimic nou. Eram la fel de singur în iubirea mea aristocratică pentru libertate și în prețuirea principiului personal cum am fost în tot cursul vieții. N-am găsit dragostea pentru libertate nici la păturile dominante ale vechiului regim, nici la vechea intelectualitate revoluționară, nici în ortodoxismul istoric, nici la comuniști, și în cea mai mică măsură la noua generație a fasciștilor. Orice masă care s-a grupat este ostilă libertății. Să mă exprim mai radical: orice societate de pînă acum, organizată sau aflată în curs de organizare, este ostilă libertății și înclinată să nege persoana umană. Fenomenul își are originea în structura falsă a conștiinței, în orientarea falsă a conștiinței, în ierarhia falsă a valorilor. Generația postbelică, acum trebuie spus antebelică, nu are nici o

idee originală, ea trăiește prin denaturările și reziduurile gândirii din secolul al XIX-lea. Persoana, care a devenit conștientă de valoarea sa și de libertatea sa originară, rămîne singură în fața societății, în fața proceselor de masă ale istoriei. Secolul democratic este un secol al filistinismului și se arată neprielnic ivirii unor personalități puternice.

În decursul vieții mele am meditat mult la problema libertății și am scris de două ori filozofia libertății¹³, străduindu-mă să-mi cizelez idcea. Trebuie să subliniez că este o problemă foarte dificilă. I se atribuie libertății înțelesuri diferite, de unde și numeroase confuzii. Libertatea nu poate fi gândită în mod static, ea trebuie gândită dinamic. Există o dialectică a libertății, o soartă a libertății în lume. Libertatea poate trece în opusul ei. Filozofia școlară identifică de regulă problema libertății cu „liberul arbitru“. Libertatea era gândită ca o libertate de opțiune, ca o posibilitate de a coti la dreapta ori la stînga. Opțiunea între bine și rău presupune că omul este pus în fața unei norme care formulează deosebirea dintre bine și rău. Liberul arbitru era la mare preț în-deosebi sub aspectul interpretării penale procesuale a vieții omului. Libertatea de voință este necesară în planul răspunderii și al pedepsei. Pentru mine, libertatea a însemnat întotdeauna cu totul altceva. Libertatea înseamnă independența mea și definirea persoanei mele din interior, ea este forța mea creativă, nu opțiunea între bine și rău, puse în fața mea, ci făurirea binelui și răului de către mine. Însăși starea de opțiune poate genera la om un sentiment de apăsare, de nehotărîre, chiar de nelibertate. Eliberarea se produce atunci cînd opțiunea a avut loc și cînd eu urmez calea creației. De libertate este legată tema omului și a creației. Toată viața am crezut că viața divină, viața întru Dumnezeu înseamnă libertate, nealîmăre, zbor liber, ne-autoritate, an-arhie. Tema finală nu este aici de natură moral-psihologică, ci este tema metafizică despre Dumnezeu și libertate, despre libertate și despre rău, despre libertate și noutate în creație. Libertatea aduce cu ea noutatea. Adversarilor libertății le place să contrapună libertății adevărul, pe care îl impun, forțînd să fie acceptat. Dar adevărul ca obiect ce mi se impune, ca realitate ce cade asupra mea de sus, un astfel de adevăr nu există, Adevărul este totodată calea și viața¹⁴. Adevărul este o cucerire spirituală. Adevărul se supune

cunoașterii în libertate și prin libertate. Adevărul care mi-a fost impus, în numele căruia mi se cere să abdic de la libertate nu este cîtuși de puțin adevăr, ci ispita dracului. Cunoașterea adevărului mă va elibera. Dar aici avem o libertate în final, altă libertate la început. Aflu liber acel adevăr care mă eliberează. Nici o autoritate din lume nu-mi poate impune acest adevăr. Nu pot fi eliberat cu de-a sila. În afară de libera mea căutare și investiga-re, n-am recunoscut niciodată și nu recunosc nici un fel de ortodoxie cu pretenții de adevăr, care să-mi fie impusă. M-am răsculat împotriva oricărei ortodoxii, fie ea marxistă ori pravoslavnică, atunci cînd aceasta a cutezat să încerc a limita ori a lichida libertatea mea. Așa a fost mereu, așa va fi mercu. Chiar sînt tentat a crede că acest fel de ortodoxie n-are nici o legătură cu adevărul și că urăște adevărul. Cele mai mari falsificări ale adevărului au fost înfăptuite de ortodoxii. Ortodoxia este de natură sociologică și semnifică autoritatea unui colectiv organizat asupra persoanei libere, asupra spiritului liber al omului. Eu cred în existența marelui adevăr despre libertate. În adevărul ce mi s-a relevat întră libertatea. Libertatea conștiinței mele este o dogmă absolută, în această privință nu admit dispute, nici un fel de aranjamente, aici nu sînt cu puțință decît lupta aprigă și canonada. Întreaga valoare a gîndirii lui Homiakov stă în aceea că el a conceput sobornicia*, care constituie descoperirea lui creatoare, într-o legătură indisolubilă cu libertatea. Însă nu și-a dus ideea pînă la capăt. Nici măcar pentru o clipă sobornicia nu se poate transforma într-o autoritate exterioară. Primatul absolut îi revine libertății. În caz de conflict, lucru la care Homiakov s-a gîndit prea puțin, decide conștiința liberă. Nu pot accepta drept adevăr ceea ce mi se impune drept adevăr, dacă eu însumi nu văd acest adevăr. Nu pot să recunosc drept minciună ceea ce eu văd că este adevăr numai și numai pentru că mi se cere să recunosc că este minciună. Și, de fapt, nimeni n-a consimțit vreodată efectiv să subscrie la așa ceva. Procesele de la Moscova ale vechilor comuniști constituie un fenomen urît și monstruos, dar foarte instructiv. Dacă se recunoaște sobornicia și conștiința biseri-

* În l. rusă, *sobornost*. (N.t.)

cească drept autoritate exterioară pentru mine și se exteriorizează conștiința mea într-un colectiv bisericesc sobornicesc, atunci se justifică procesele religioase, formal absolut identice cu procesele comuniste. De fapt însă sobornicia marchează o evoluție calitativă, lărgirea experienței mele la nivelul unei experiențe suprapersonale, universale. Libertatea nu înscamnă individualism. Este o prejudecată. Libertatea de conștiință se situează în afara temei individualismului. Libertatea nu înseamnă închidere automată și izolare, libertatea înscamnă deschidere și creație, calea spre dezvăluirea în mine a universului. Dar dacă mă gândesc la lupta mea pentru libertate, trebuie să recunosc că această luptă mi-a accentuat singurătatea și conflictul cu lumea ambiantă. Patosul libertății a generat în mine și un conflict lăuntric, în primul rînd conflictul dintre libertate și milă, pe care îl consider fundamental.

RĂZVRĂTIREA

Toată viața mea am fost un răzvrătit. Chiar și atunci cînd mă străduiam din răputeri să fiu supus. Am fost un răzvrătit prin fir, nu prin orientarea gândirii din cutare ori cutare perioadă a vieții mele. Sînt înclinat spre revoltă în cel mai înalt grad. Nedreptatea, acte de silnicie împotriva demnității și libertății omului trezesc în mine un protest vehement. În prima tinerețe am primit în dar o carte cu dedicația: „scumpului răzvrătilă“. În diversele perioade ale vieții mele am criticat tot felul de idei și cugetări. Acum însă îmi dau seama cu acuitate că, în fond, simpatizez toate marile răzvrătiri din istorie — răzvrătirea lui Luther, răzvrătirea rațiunii culturii împotriva competențelor absolute, răzvrătirea „naturii“ la Rousseau, răzvrătirea revoluției franceze, răzvrătirea idealismului împotriva dominației obiectivului, răzvrătirea lui Marx împotriva capitalismului, răzvrătirea lui Bielin-ski împotriva spiritului universal și armoniei universale, răzvrătirea anarhistă a lui Bakunin, răzvrătirea lui L. Tolstoi împotriva istoriei și civilizației, răzvrătirea lui Nietzsche împotriva rațiunii și moralei, răzvrătirea lui Ibsen împotriva societății, chiar și creștinismul însuși îl consider drept o răzvrătire împotriva lumii

și a legii sale. Știu că nu poți trăi prin răzvrătire. Răzvrătirea nu poate fi plenară, ea este parțială. Dacă mi-am răzvrătit împotriva lui Dumnezeu? Și nu cumva răzvrătirea împotriva lui Dumnezeu denotă o confuzie în privința termenilor? Nu te poți răzvrăti decît în numele Valorii Supreme, în numele Sensului Suprem, adică în numele lui Dumnezeu. La urma urmelor, și ateistii militanți se răzvrătesc în numele lui Dumnezeu, fără să-și dea seama. M-am răzvrătit mult împotriva ideilor oamenilor despre Dumnezeu, împotriva credințelor oamenilor în zcii falși, dar nu împotriva lui Dumnezeu. Oare poate fi asociat creștinismul cu răzvrătirea? Învățătura de rob despre smerenie exclude posibilitatea răzvrătirii și răscoalei, ea pretinde ascultare și supunere chiar și la rău. Este anume ceea ce a trezit la mine răzvrătirea și răscoala. A fi creștin nu înseamnă să fii rob supus. Am fost un răzvrătit. Dar răzvrătirea mea n-a însemnat niciodată o aprobare a terorii. M-am răzvrătit împotriva lumii și a legii sale de robie, dar teroarea înseamnă o reîntoarcere la legea lumii, supunere față de această lege. Orice asasinat înseamnă o subordonare față de legea de robie a lumii. Răzvrătirea mea este o răzvrătire a duhului și o răzvrătire a persoanei, nu o răzvrătire a trupului și nici a colectivității. Duhul este libertate¹⁵, și libertatea este duh. Tema răzvrătirii este o continuare a temei libertății. În răzvrătire există patosul libertății. Răzvrătirea ascunde întotdeauna patos. Și eu am simțit în mine în mod periodic acest patos, care mă potopea cu șuvoi năvalnic. Răzvrătirea nu poate avea ultimul cuvînt, dar, în căile ascendente ale omului, îi poate reveni un rol de importanță majoră. Cît e de trist că evlavia creștină și-a găsit atît de frecvent expresia plastică într-o atitudine de smerită plecăciune, în gesturi de umilință și deprimare! Cea mai mare ispită o constituie nu obiectul credinței, ci subiectul credinței, formele de expresie a credinței sale pe pămînt. Adesea faptul acesta e de nesuportat. Neputința omului cu o conștiință superioară de a recunoaște și de a cunoaște pe Dumnezeu poate că nu este altceva decît neputința de a-l accepta pe omul care crede în Dumnezeu, ideile deformante ale acestuia despre Dumnezeu, idci ce oglindesc propria lui robie, gesturile lui de evlavie. De aceea momentul apofatic are o semnificație purificatoare în cunoașterea de Dumnezeu. Toți oamenii ar trebui să fie niște răzvrătiți,

adică să înceteze a mai suporta robia. Nu sînt predispus la îndoială, dar mi s-a întîmplat uneori să-mi treacă prin minte un gînd îngrozitor: dacă totuși ortodoxia bazată pe robie este corectă, atunci s-a zis cu mine. Dar alungam imediat acest gînd.

În cartea de față repet în cîteva rînduri că în mine există parcă doi oameni, două fețe, două elemente, care pot da impresia că sînt diametral opuse. Dar aceste elemente contradictorii au aceeași sorginte. Nu sînt doar un om stăpînit de angoasă, solitar, străin lumii, plin de milă pentru creaturile care suferă, deprimat sufletește. Sînt totodată un om care se răzvrătește, care protestează cu mînie, militant pe făgașul luptei de idei, sfidător, capabil de cutezanță. Dar și angoasa mea a singurătății, și atitudinea mea de militant și de răzvrătit își au deopotrivă rădăcinile în această lume străină. Lumea străină îmi provoacă o dublă reacție, care nu doar se insinuează în interior, ci se și exteriorizează. De aceea viața mea a fost lipsită de completitudine. După ofensiva bătaioasă apăsătoare nevoia de a mă retrage în lumea lăuntrică. Răzvrătirea era doar un moment al vieții mele lăuntrice, doar lupta spirituală din mine. Cutezanța mea creativă, lucrul cel mai important din viața mea, își găsea expresia înainte de toate în stările subiectului, pe cînd în produsele lumii obiective n-a atins niciodată suficientă desăvîrșire. Răzvrătirea mea a însemnat în primul rînd ruptura cu lumea obiectivă, marcînd și momentul eshatologic. Toată viața mi-au provocat repulsie tot felul de ceremonii, adunări festive, jubilee, nunți, discursuri retorice convenționale, haine de uniformă, decorații. Această repulsie avea pentru mine ceva mai profund, legat de răzvrătirea mea împotriva obiectivării existenței umane. Am dorit întotdeauna ca adevărul dezgolit să fie în sfîrșit scos la iveală. De asta se leagă pentru mine patosul dragostei de adevăr.

MILA

Libertatea poate fi neîndurătoare. La Dostoievski, Marele Inchizitor îi reproșează lui Hristos că, după ce i-a încărcat pe oameni cu povara libertății, nu îi este milă de ei. Libertatea naște suferința și tragismul vieții. Adevărata tragedie este tragedia li-

bertății, nu cea a destinului. În viața mea, am resimțit cu mare intensitate conflictul dintre libertate și milă. Îmi este foarte propriu sentimentul de milă, de compasiune. Suport cu greu suferința oamenilor și a animalelor și nu pot să suport cruzimea. Simt o mare milă pentru toată viața care geme și plînge și așteaptă izbăvirea. Problema lui Ivan Karamazov privind lacrima de copil îmi este infinit de aproape. Întotdeauna m-a chinuit la maximum problema justificării lui Dumnezeu în fața covârșitoarelor suferințe ale lumii. Îmi apare străin chipul Divinității atotputernice, autoritare și coercitive și-mi este aproape chipul Divinității care suferă, iubește și a fost crucificată. Îl pot accepta pe Dumnezeu numai prin Fiul. Nu-l poți accepta pe Dumnezeu dacă Dumnezeu însuși nu ia asupra sa suferințele lumii și ale oamenilor, dacă el nu este un Dumnezeu care se jertfește. În plan intelectual îl contrazic pe Marcion, dar din punct de vedere moral, emoțional îl simt aproape. N-am suportat duritatea rece a statului. Niciodată n-am putut suporta pedepsele dure. Respingerea pedepsei cu moartea¹⁶ prin întreaga mea ființă a fost atât de puternică, încît m-am simțit tentat să împart oamenii în cei care apără pedeapsa cu moartea și cei care o resping. Începeam să am o atitudine ostilă față de apărătorii pedepsei cu moartea și îi consideram dușmanii mei. Cred că această trăsătură a mea este o trăsătură rusească. Mai mult, în general suportam cu greu condamnarea oamenilor, mai ales condamnarea definitivă. Din Evanghelie mi-au pătruns în suflet îndeosebi cuvintele „nu judecați, ca să nu fiți judecați”¹⁷ și „cel fără de păcat dintre voi să arunce cel dinși piatra asupra ei”¹⁸. Și mă rănea finalul din pilde, care trimite în focul gheenei¹⁹. Am considerat că răzbunarea este ceva odios, și îndeosebi este odioasă răzbunarea organizată a statului. Această aversiune față de judecare și condamnare este, poate, la mine principala trăsătură organic creștină. Uneori mi-a trecut prin minte că dacă voi ajunge în „rai”, asta se va întîmpla exclusiv datorită faptului că nu sînt pornit să condamn, tot restul mi se părea că nu merită „raiul”. Asta are legătură cu tema compasiunii. În fond, am simțit mai mult suferința omenească decît păcatul omenească. Îmi repugnă o religie care înțelege viața umană ca pe un proces judiciar. Eu, om încăpățînat, cel mai lesne puteam fi influențat dacă se făcea apel la sentimentul de milă. Uneori s-a

abuzat de acest lucru. Am luptat eu însumi împotriva acestui sentiment de milă. Au fost ani cînd am dus o luptă ideatică împotriva milei. Într-o vreme chiar am trăit cu acuitate ideile lui Nietzsche. Îmi era teamă că mă voi dizolva în milă, că voi pieri din cauza ei. Dar slăbiciunea și necazul meu se concretizau în aceea că mila mea era mai mult pasivă decît activă. De aceea doar sufeream din cauza milei, sufeream în mod pasiv. Eram activ în ce privește libertatea, dar nu eram activ în ce privește mila. Viața mea a fost lipsită de radiație, de radioactivitate. Am făcut prea puțin pentru a realiza mila în viață, prea puțin i-am ajutat pe oamenii aflați în suferință, prea puțin am ajutat la alinarea suferințelor lor. Mila mea rămînea parcă ferecată în mine însumi. O milă activă ar fi fost resimțită altfel și, probabil, mai puțin chinuitor. Medicul care operează un bolnav suferă mai puțin decît cineva care doar se pierde de mila bolnavului, fără a-l ajuta cu ceva. În factura milei mele pasive, prea puțin eficientă, era ceva care îmi repugna, uneori chiar mă indigna. Probabil că dădeam impresia că sînt un om mai curînd indiferent decît milos. Nu m-am străduit atît să-mi pun în practică mila, cît am luptat împotriva ei, am ridicat baraje artificiale. Am avut prea puțină dragoste activă. N-am simțit în mine o bunătate activă. Dar bunătate pasivă am avut. Și aici se îndeplinea o mare sensibilitate cu o mare uscăciune. Oricum, la mine gîndirea a predominat întotdeauna asupra simțirii, imaginația asupra inimii. Dar gîndirea mea ca atare era o gîndire emoțională și patetică. Mila și grija se asociau cu o atitudine de egoistă autoapărare. Adesea mă ascundeam de milă, mă feream de ceea ce mi-ar fi putut trezi o puternică compasiune. Mi-am disprețuit această trăsătură. Era o neîndeplinire a preceptelor Evangheliei. Mila mea se dovedea a fi o slăbiciune, nu o virtute. Dar am iubit foarte mult și am apreciat în viața oamenilor bunătatea activă, radiantă. Pentru mine, mila era legată de grijă. Sînt un om grijuliu. Întotdeauna m-am neliștit pentru cei apropiați, nu puteam să mă împac cu gîndul morții lor. Exageram pericolele ce îi amenințau. Aveam mare grijă de părinții mei, de nepoți. Uneori această grijă devenea supărătoare. Oamenii care mă cunoșteau cu greu puteau crede cît eram de grijuliu. Adesea mă simțeam strivit de grijă. Aveam impresia că de grija mea depinde dacă omul va pieri ori ba.

Stingerea treptată și răcirea speranțelor și a simțămintelor omului provoacă o milă acută. Tot astfel provoacă o milă acută orice despărțire, ca și numeroase amintiri din trecut, despre lucruri ireversibile, conștiința că n-ai avut dreptate, că ai pricinuit suferințe altor oameni, îndeosebi celor dragi. Am încercat adesea o milă cumplită, sfișietoare, când m-am uitat în ochii animalelor, animalele care suferă au în ochi o expresie de nesuportat. Întreaga durere a lumii intră în tine. Adesea, foarte adesea i-am simțit pe oameni ca fiind amenințați de moarte, ca muribunzi și mi-i închipuiam pe unii tineri și voioși ca fiind bolnavi, loviți de nenorocire, cu speranțele risipite. Cred că cea mai mare milă o provoacă eșuarea speranțelor cu care omul și animalul intră în lume. Nu mă consider un om sentimental. Am în mine o uscăciune opusă sentimentalismului. Și sînt prea intelectual. Mila mea este nu atît o trăsătură psihologică, cît una metafizică. S-ar putea să se considere că e ceva de natură budistă. Este senzația primară, generată de caracterul trist și apăsător al existenței lumii. Firii mele îi e propriu un clement pesimist, care, de altfel, nu este singurul și nu mă stăpînește în întregime. De asta se leagă atitudinea mea față de fericire. Niciodată n-am crezut în posibilitatea fericirii în acest eon universal. Mai mult, m-am gîndit adesea că nu jinduiesc după fericire, și chiar mă tem de fericire. Orice desfătare era însoțită la mine de un sentiment de vină și de ceva rău. Îmi era teamă de clipele fericite ale vieții, nu mă puteam lăsa în voia lor și le evitam. Întotdeauna am oscilat între tendința de ascetism, nu doar cel creștin, dar și cel tolstoian și revoluționar, și bucuria de viață, iubire, artă, frumusețe, triumf al cugetului. Adesea m-am depărtat de lume, am vrut să trec la „mînăstire“, simbolic vorbind. Ca filozof, noțiunea de fericire îmi apărea sterilă și lipsită de conținut. Fericirea nu poate fi obiectivată, nu i se pot aplica nici un fel de dimensiuni cantitative, ea nu se supune comparației. Nimeni nu știe ce anume îl face pe alt om să fie fericit sau nefericit. Nu prea înțeleg starea de spirit a lui A. Gide în a sa *Nourritures terrestres* și văd în asta doar lupta puritanului cu opreliștile impuse vieții sale. Nu cred că omul este născut pentru fericire precum pasărea pentru zbor. Morala eudemonistă este falsă. Trebuie să afirmăm nu dreptul la fericire pentru fiecare om, ci demnitatea fiecărui om, valoarea

supremă a fiecărui om, care nu trebuie transformat în mijloc. Are dreptate Kant, și nu eudemonismul, deși Kant și-a deformat dreptatea prin formalism. Personalismul este opus eudemonismului. J. S. Mill, în contradicție cu utilitarismul său, afirmă: „Mai bine să fii un Socrate nemulțumit, decît un porc mulțumit“. Este greu să te împaci cu gîndul că demnitatea omului, a ultimului dintre oameni, este supusă înjosirii. Înjosirea demnității omului mi-a trezit întotdeauna principalul protest. Suferințele oamenilor trezesc compasiune și milă. Dar lupta pentru demnitatea omului, pentru starea de „Socrate nemulțumit“ este însoțită de chin și durere. Este o antinomie morală, de nebiruit în eonul nostru universal: trebuie să simți compasiune în fața suferințelor omenești, să-ți fie milă de tot ce e viu și trebuie să accepți suferința, care este provocată de lupta pentru demnitate, pentru calitățile, pentru libertatea omului. Este un conflict pe care l-am trăit toată viața, conflictul dintre milă și libertate, dintre compasiune și acceptarea suferinței, pe care o provoacă afirmarea valorilor superioare, conflictul dintre mișcarea descendentă și mișcarea ascendentă. Întotdeauna am cunoscut sentimentul de milă, o milă ce poate fi numită milă socială, de unde și simpatiile mele socialiste. Întotdeauna, instinctiv, nu i-am agreat pe mai-marii lumii acesteia, potențații și stăpînitorii, care au ocupat primele locuri, iluștrii și bogații, privilegiații. I-am și ocolit întotdeauna pe acești oameni. Cînd erau niște oameni simpatici, simpatia mea pentru ei era umbrită de amărăciune. Cu toate că mi-e absolut străin orice *resentiment*. Asta o pot confirma cu certitudine. Doar am făcut și eu parte din categoria privilegiaților, mă trag din pătura dominantă. Întotdeauna i-am preferat pe cei oprimați, persecutați, săraci, nicicînd însă nu m-am putut contopi cu ei. Rămînea întotdeauna caracterul privilegiat al propriei mele vieți. De fapt, acest caracter privilegiat n-a stat în bogăție sau în putere, n-am avut nici bogăție, nici putere. Viața mea exterioară a rămas, totuși, o viață de boier, și întotdeauna am fost considerat ca atare, exagerîndu-se posibilitățile mele materiale. Această viață de boier era totuși ponderată și modestă. Un lucru m-a uimit întotdeauna: capacitatea mea, mai mare ca la alți intelectuali, de a intra în contact cu oamenii simpli. În perioada mea marxistă, la Kiev, unii muncitori, ostili intelectualilor, pe mine mă simpa-

tizau și mă tratau aparte. În surghiunul de la Vologda am fost singurul care aveam legături cu *hitrovții* deportați acolo, de care toți se temeau. Ăștia erau drojdia societății. Unul dintre ei mi-a fost chiar prieten. Dar aspectul cel mai important îl prezintă relațiile mele cu căutătorii de Dumnezeu din popor. Acest subiect îl voi aborda mai târziu. Nicicînd însă n-am putut să mă contopesc cu „poporul“, ceea ce mulți intelectuali au încercat să facă, și nici nu m-am considerat vreodată *narodnic*, pentru așa ceva prea am trecut prin școala marxismului. Trebuie să afirm hotărît că tentația puterii și gloriei în lume nu este tentația mea. Nu sînt cîtuși de puțin un om ambițios.

Conflictul dintre milă și libertate. Este conflictul dintre mișcarea descendentă și mișcarea ascendentă. Mila poate duce la renunțarea la libertate. Libertatea poate duce la neîndurare. Calea omului cunoaște două mișcări, mișcarea în linie ascendentă și mișcarea în linie descendentă. Omul se ridică la înălțime, urcă spre Dumnezeu. Pe această cale el dobîndește forță spirituală, creează valoare. Dar își amintește de cei care au rămas jos, de cei slabi spiritualicește, de cei lipsiți de putința de a accede la valorile superioare. Și începe calea de coborîre, pentru a-și ajuta semenii, a le împărtăși bogății și valori spirituale, a-i ajuta să pășească pe calca urcușului. În ascensiunea sa, omul nu poate, nu trebuie să-și ia zborul din lume, să se debaraseze de răspunderea ce-i revine pentru alții. Fiecare răspunde pentru toți. Este cu puțință doar salvarea tuturor într-o viață veșnică. Libertatea nu trebuie să se transforme într-o debarasare de răspundere față de aproapele. Mila, compasiunea îi amintesc de acest lucru libertății. Mă voi referi în altă parte la conflictul dintre milă și creație. În ceea ce mă privește, am simțit în mine conflictul dintre elementele înrudite cu L. Tolstoi și elementele proprii lui Nietzsche. Au fost ani cînd „nietzscheanul“ a fost mai puternic, dar în cele din urmă „tolstoianul“ s-a dovedit a avea mai multă forță. N-am consimțit nicicînd ca din milă să renunț la libertate. Lupta mea pentru libertate avea în ea ceva înverșunat. Dar nu eram în stare să suport nici libertatea neomenoasă, care s-a transformat în voință de putere. În esență, am considerat întotdeauna că creștinismul a fost denaturat de hațirul instinctelor umane, pentru a justifica abaterea sa de la îndeplinirea poruncilor lui Hristos,

neacceptarea revoluției creștine, a răsturnării creștine a valorilor! Creștinismul nu numai că n-a fost realizat în viață, fenomen ce poate fi explicat oricând prin starea de păcat din natura omului, dar a fost deformat în însăși învățătura sa, inclusiv în dogmatică. „Cei dintîi“ au izbutit să-și justifice situația pe baza învățăturii creștine. Lipsa de scrupule a creștinilor nu are egal în istorie. Întotdeauna am receptat creștinismul ca fiind bazat în primul rînd pe milă, compasiune, iertare, omenie. Dar ei au izbutit să tragă din creștinism cele mai inumane concluzii, care încurajează instinctele sadice ale oamenilor. Mă întorc la tema urcușului și a coborîșului. Doar calea urcușului are ca rezultat că omul devine „cel dintîi“. Aici avem de-a face cu un paradox de nepătruns al creștinismului. „Cei dintîi“, adică cei care au atins înălțimea spirituală (nu mă refer la cazul elementar al „celor dintîi“ ca origine nobilă, ca bogăție și putere), devin „cei din urmă“²⁰. Este un avertisment serios pentru „cei care urcă“. Pentru a nu fi printre „cei din urmă“ trebuie să cobori, trebuie să existe o iubire activă față de aproapele, față de aceia care prin situația lor sînt „cei din urmă“. De aceea creștinismul se bazează pe îmbinarea dintre mișcarea de urcare și cea de coborîre, pe libertate și milă, pe iubirea pentru valoare și calitate și iubirea față de aproapele, pe iubirea față de înălțimea divină și iubirea față de cei aflați în suferință jos.

Oamenii au atins o asemenea perfecțiune în apărarea foloaselor și dorințelor lor, încît au ajuns chiar pînă la transformarea și sublimarea creștină a instinctelor primare de răzbunare. Acest lucru a provocat întotdeauna la mine o pătimașă împotrivire. Nu mă îndoiesc cîtusi de puțin că învățătura plină de cruzime privind chinurile veșnice ale iadului are la bază transformarea unor instincte sadice. Mulți creștini „ortodocși“ țin la ideea chinurilor veșnice ale iadului, agreează această idee. Și sînt convinși că toate chinurile iadului nu-i privesc pe ei, ci pe semenii lor, pe cei care sînt terorizați de ei. Ideea chinurilor veșnice ale iadului a avut o mare însemnătate sociologică. Cu ajutorul acestei idei erau conduse masle de oameni, erau potolite instinctele barbare și păcătoase. Dar această idee a fost foarte prost folosită într-o perioadă cînd Europa creștină credea în ea, a fost folosită în slujba instinctelor și intereselor „celor dintîi“, ale stăpînitorilor.

M-am gîndit adesea că istoria s-ar fi alcătuit cu totul altfel dacă, pe vremea cînd omenirea creștină credea în grozăvia chinurilor iadului, oamenii bisericii i-ar fi amenințat cu excomunicarea, cu lipsirea de împărtășanie, cu pieirea și cu chinuri veșnice pe aceia care erau stăpîniți de dorința de putere și dominație, de bogăție și de exploatare a semenilor. În loc de aceasta, amenințarea cu chinurile iadului viza îndeosebi ereziile, abaterile de la doctrină, nesubordonarea față de ierarhia bisericească și păcatele minore, apreciate drept capitale, uneori lucruri mărunte, lipsite de importanță. Ceea ce a avut consecințe fatale în istoria lumii creștine. Dar însăși ideea chinurilor veșnice ale iadului, sadică și hidoasă, care constituie însă o complicată problemă filozofică, face, în fond, ca viața spirituală și morală a omului să devină lipsită de valoare. Ea transformă viața într-un proces judiciar care amenință cu munca silnică pe viață. Această idee dă la iveală subconștientul cel mai sumbru din om. Iadul există ca experiență umană, ca o cale a omului. Dar este hidoasă orice ontologie a iadului. În relația mea cu creștinismul am împărțit oamenii în adepți ai iadului și adversari ai iadului. Asta determina modul în care îi apreciam pe creștini. Am convingerea că adepții iadului sînt niște oameni care îl doresc, bineînțeles, pentru alții. Creștinii s-au manifestat adesea ca niște sadici rafinați. Dar acum vorbele lor de înfricoșare au prea puțin efect, sperie mai mult amenințările cu iadul de pe pămînt. Repulsia mea față de învățătura despre chinurile veșnice ale iadului are la bază, pe semne, sentimentul meu primar de milă și compasiune, neputința de a încerca bucuria și fericirea atunci cînd există chin și suferință de neîndurat. Mîntuirea este cu puțință doar laolaltă cu toți ceilalți oameni. Aici e foarte potrivit să amintim de sobornicie. Și nicicînd n-am putut admite că Dumnezeu are mai puțină milă și compasiune decît mine, o faptură imperfectă și păcătoasă. În esență, m-am răscolat întotdeauna împotriva oricărei judecăți asupra oamenilor, niciodată nu mi-au plăcut judecata, declamațiile despre dreapta pedeapsă și întotdeauna am nutrit mai multă simpatie pentru cei judecați, nicidecum pentru judecători. Asta e în legătură cu faptul că sînt un om ostil legii și că viața mea a fost fără lege. Sînt așa din instinct, nu în virtutea cine știe cărei realizări. Nu suport cruzimea, dar în lupta pentru libertate puteam da do-

vadă de cruzime, puteam s-o rup cu prietenii. Puteam să doresc ca adepții și hărăzitorii iadului să aibă parte de el. Mai este ceva și mai rău. Cel mai mult mă chinuie faptul că am avut momente de crudă uitare, unii oameni dispăreau din memoria mea. Când memoria îmi reveneă, începeau remușcările. Sobornicia îmi este apropiată îndeosebi prin sentimentul de vină comună, de răspundere a tuturor pentru toți.

ÎNDOIELILE ȘI FRĂMÎNTĂRIILE SPIRITULUI

Ca fire, ca structură spirituală nu sînt cîtuși de puțin un sceptic. Gîndirea mea nu se desfășoară sub formă de îndoială. Îmi sînt proprii nu îndoielile, ci frămîntările spiritului, contradicțiile. Eu nu mă îndoiesc, mă răzvrătesc. Dar și atunci cînd mă răzvrătesc, întotdeauna afirm. La mine cunoașterea nu se realizează în formă de dialog interior, în cursul căruia sînt depășite îndoiala și obiecțiile ce mi le-am prezentat eu însumi. Obiecțiile împotriva gîndirii mele și împotriva cunoașterii mele le-am proiectat întotdeauna în exterior, în chip de dușman al ideilor și credințelor mele, împotriva căruia îmi îndreptam lupta. Gîndirea mea era afirmativă chiar și atunci cînd avea un caracter critic. Ar fi însă neadecvat să se considere că procesul de gîndire avea la mine un caracter dogmatic. Am crezut în Adevărul pe care-l căutam, am crezut în Dumnezeu pe Care îl căutam. Dar eram unul care caută, eram în mișcare, realizările căutărilor mele se concretizau prin stări de elan creator. Consider că aparțin unui alt tip decît tipul sceptic sau cel dogmatic. În fond, scepticul nu caută efectiv, el nu se află în mișcare. Scepticismul absolut, care este cu neputință, ar însemna punctul mort al imobilității. În realitate, scepticul își trădează scepticismul la fiecare pas și numai de aceea trăiește, se exprimă pe sine în cuvînt, se mișcă. Scepticul și dogmaticul se întîlnesc la limită în imobilitate, în stingerea vieții de creație. Este greșit să se creadă că îndoiala are un caracter intelectual. Omul se minte pe sine atunci cînd consideră că îndoiala sa și obiecția împotriva credinței au un caracter intelectual-cognitiv. În realitate, îndoiala are un caracter emoțional și volitiv. Scepticismul aflat în prelungită încremenire, care nu este doar

un moment al drumului spiritual și al procesului dialectic de gândire, denotă neputința metafizică, incapacitatea de opțiune volițională. Atunci cînd este negată existența lui Dumnezeu pe motivul că viața universală și umană este plină de rău și de suferință (problemă de teodicee), această opinie nu aduce nici un argument intelectual-cognitiv împotriva existenței lui Dumnezeu, ci exprimă doar o stare emoțională pătimasă, demnă altminteri de serioasă compătimire. Sînt posibile însă și obiecții pătimas emoționale cu substrat negativ împotriva existenței lui Dumnezeu — atracția prea mare pe care o exercită această lume. Dumnezeu este negat fie pe motivul că lumea este așa de rea, fie pe motivul că este așa de bună. Dar și într-un caz, și în celălalt, îndoiala în ceea ce privește existența lui Dumnezeu este de natură emoțională. Certitudinea, de asemenea, are înainte de toate o natură emoțională. Aparatul intelectual este de regulă doar un instrument auxiliar. Nu există o intuiție pur intelectuală. Intuiția este întotdeauna intelectual-emoțională. Iar în ceea ce privește emoționalitatea, aș numi-o transcendentă. Există emoții transcendente, emoționalul *a priori* cunoașterii, și în primul rînd *a priori* cunoașterii religioase.

Toată viața mea s-a desfășurat în contextul frămîntărilor spiritului. Rareori însă am exprimat aceste frămîntări în scrierile mele în mod nemijlocit. De regulă, frămîntările spiritului le-am proiectat exterior și le-am exprimat în formă de luptă împotriva curențelor ostile. Prin maniera mea de a scrie și de a mă exprima n-am putut nicicînd să fiu unul care se îndoiește. Întotdeauna am vorbit și am scris cu siguranță, întotdeauna am săvîrșit un act volițional de opțiune. Am avut oare îndoieli? Cred că niciodată n-am cunoscut o îndoială imobilă, împietrită. Cunoșteam și înțelegeam toate obiecțiile împotriva ideilor și credințelor mele, le pătrundeam înțelesul, dar întotdeauna am făcut un efort creator de depășire lăuntrică și am exprimat numai rezultatele acestui efort. Îndoieli religioase — le-am avut și le am, uneori sînt foarte puternice. Dar de regulă aceste îndoieli au îmbrăcat forma unei arzătoare emoții morale. M-a stăpînit mai mult indignarea decît îndoielile. Și dacă l-aș fi repudiat pe Dumnezeu, l-aș fi repudiat, probabil, în numele lui Dumnezeu. Ca filozof însă, resping argumentul ontologic al existenței lui Dumnezeu, argument

principal. Dumnezeu nu este existență și nu I se pot aplica categoriile existenței, care țin întotdeauna de gândire. El este Cel ce este, și la aceasta se poate medita numai în plan existențial și simbolic. Relația mea cu Dumnezeu este existențial dramatică, și cuprinde în ea frământările. Chinuitoare îndoilei religioase mă năpădesc numai în momentul cînd admit adevărul și justetea credinței dogmatice tradiționale împietrite, care îmi trezește protestul și chiar indignarea. Dar îndată ce simt lipsa de adevăr, injustetea acestui fel de credință, credința și convingerea mea dobîndesc tărie, orice îndoială dispăre. Desigur, nu seamănă cu tipul obișnuit de îndoilei. Dar de asta sînt legate minutele de chin ale vieții mele lăuntrice. Niciodată n-am putut să mă împac cu înfrîngerea lăuntrică, spiritul meu era orientat spre victorie lăuntrică. Totodată n-am căutat victorii exterioare. Cărțile mele au reflectat insuficient, probabil, frământările spiritului meu. Credința și convingerea exprimă sinteza vieții sufletești, imaginea plină pe care a atins-o, formarea personalității. Îndoiala, scepticismul prelungit semnifică disocierea acestei sinteze, a completitudinii personalității. În vise, activitatea sintetizatoare a conștiinței apare slăbită, și din adîncul subconștientului se ivesc imagini confuze, nesintetizate în personalitatea plină. Instalarea definitivă a îndoilei analitice transformă viața în vis. Doar actul sintetizator al spiritului nu permite ca lumea să fie transformată într-un coșmar. Există însă vise care dau la iveală supraconștientul și păstrează completitudinea personalității. Întotdeauna m-am împotrivit descompunerii imaginii personalității și a imaginii lumii. Omul trăiește și rezistă prin credință. Folosesc cuvîntul credință nu în sensul său dogmatic. Scepticismul înseamnă slăbirea omului și moarte.

MEDITAȚIE DESPRE EROS

Nu intenționez să scriu despre latura erotică a vieții mele. Îmi repugnă diferitele mărturisiri în acest domeniu. În general, nu vreau să scriu despre viața mea intimă, despre relațiile mele intime cu oamenii, cel mai puțin aș vrea să scriu despre oamenii apropiați mie, cărora le datorez cel mai mult. Cartea aceasta are

cu totul altă factură. În ceea ce mă privește, trebuie să fiu trecut, pesemne, la tipul de filozofi erotici, dar pasiunile etice (pasiunile, nu normele) au fost la mine mai puternice decît pasiunile erotice. Și poate mă ispitește mai mult libertatea și frumusețea renunțării. Dar cu aparțin acelei categorii de oameni și, poate, acelei generații a rușilor care vedeau în familie și în procreație un mod de viață socială, iar în iubire vedeau existența. Aș vrea să comunic aici unele gânduri bazate pe experiență, observație și intuiții. M-am gândit mult la relațiile ce există între diversele tipuri de iubire și în primul rînd între iubirea-milă și iubirea-eros, între iubirea caritabilă și iubirea-îndrăgostire. Sexul nu este cîtuși de puțin una din funcțiile organismului uman, sexul privește întregul. Știința modernă recunoaște acest lucru. Și sexul stă mărturie stării de cădere a omului. În sex omul simte ceva rușinos și înjositor pentru demnitatea umană. Aici omul întotdeauna ascunde ceva. Nu ascunde niciodată iubirea-milă, dar este înclinat să ascundă iubirea sexuală. M-a uimit întotdeauna ascunderea sexului la om. Actul sexual în sine are ceva urît. Leonardo da Vinci spune că organele sexuale sînt atît de urîte, încît stirpea umană ar înceta să mai existe dacă oamenii nu s-ar comporta ca niște apucați (nu țin minte expresia exactă, dar sensul este acesta). Viața sexuală are în ea ceva umilitor pentru om. Numai epoca noastră a admis dezvăluirea vieții sexuale. Și omul s-a văzut descompus în părți. Așa este Freud și psihanaliza, așa este romanul modern. În aceasta stă nerușinarea epocii moderne, dar totodată și o mare îmbogățire a cunoștințelor despre om. Am socotit întotdeauna că trebuie făcută deosebirea dintre eros și sex, între iubirea-eros și viața fiziologică a sexului. Sferele acestea se întrepătrund, dar sînt deosebite. Viața sexuală este impersonală, generică. În ea omul este o jucărie a stihiei generice. Actul sexual în sine nu are nimic individual, personal, el îl unește pe om cu întreaga lume animală. Atracția sexuală ca atare nu afirmă persoana, ci o strivește. Sexul nu are chip, nu vede chipul. În viața sexului există cruzime față de om, există asentimentul de a renunța la ceva ce este pur omenesc. Individualizarea atracției sexuale înseamnă limitarea puterii sexului. Iubirea este personală, individuală, orientată către un chip unic, irepetabil, de neînlocuit. Pe cînd atracția sexuală consimte ușor la înlocuire, iar înlocuirea

este într-adevăr posibilă. O iubire-îndrăgostire puternică poate chiar să aibă ca efect nu sporirea, ci slăbirea atracției sexuale. Un îndrăgostit este mai puțin dependent de cerința sexuală, poate să și-o înfrîneze mai ușor, poate chiar să devină ascet. Iubirea se referă întotdeauna la singular, nu la general. Iubirea erotică rezidă în sex, și fără sex ea nu există. Dar ea înfrînge sexul, ea introduce un alt principiu și îl expiază. Erosul are și o altă sorginte, provine din altă lume. Iubirea-eros are o natură foarte complexă și contradictorie, care iscă nenumărate conflicte în viața oamenilor, generează drame umane. Am observat la mine o contradicție. Iubirea-eros mă atrăgea, dar și mai mult, și mai puternic îmi provoca un sentiment de respingere. Când mi s-au relatat poveștile de amor ale unor oameni pe care îi cunoșteam, am apărut întotdeauna dreptul lor la dragoste, niciodată nu i-am blamat, dar adesea am încercat un sentiment de respingere instinctivă și am preferat să nu știu nimic. Întotdeauna am apărut libertatea de a iubi și am apărut-o cu frenezie, cu indignare împotriva acelor care negau această libertate. Uram moralismul și legismul în acest domeniu, nu suportam predicile întru virtute. Uneori însă am avut impresia că am iubit nu atât iubirea, cât libertatea. Iubirea adevărată este o floare rară. Mă captiva sacrificarea iubirii în numele libertății, după cum mă captiva și libertatea iubirii înseși. Iubirea care a fost jertfită și reprimată în numele libertății sau al milei se insinuează în adînc și dobîndește un sens deosebit. Îmi repugnau oamenii care se aflau în stăpînirea absolută a iubirii. Și multe manifestări ale iubirii îmi provocau indignarea. Dar stihia dionisiacă a iubirii conține dreptatea ridicării deasupra puterii legii. Resimt intens conflictul dintre iubirea-eros și iubirea-milă, precum și conflictul dintre iubire și libertate. Nu putem renunța la iubire, la dreptul și libertatea de a iubi în numele datoriei, al legii, în numele opiniei societății și al normelor acesteia, dar putem renunța în numele milei și al libertății. Iubirea este atât de denaturată, de profanată și de trivializată în viața umană căzută, încît a devenit aproape imposibil să pronunți cuvintele de iubire, trebuie găsite cuvinte noi. Adevărata iubire se naște atunci cînd întîlnirea nu este întîmplătoare, cînd are loc întîlnirea celui sortit cu cea sortită. Dar într-un număr infinit de cazuri întîlnirea este întîmplătoare și, în alte im-

prejurări, omul ar fi putut întâlni pe altcineva mai potrivit. De aici numărul imens de căsătorii stupide.

Întotdeauna m-a indignat faptul că societatea se amestecă în viața erotică a individului. Îngrădirile sociale ale drepturilor iubirii au trezit în mine un protest vehement și s-a întâmplat ca, în cadrul unor discuții pe această temă, să mă dezlănțui cu furie. Iubirea se înscrie în sfera personală intimă a vieții, unde societatea nu are dreptul să se amestece. Și în general nu agreez „societatea“. Sînt un om care s-a răsculat împotriva societății. Atunci cînd e vorba de iubirea dintre doi, al treilea este de prisos, am scris eu în cartea *Despre menirea omului*²¹. Ori de cîte ori mi s-a povestit despre cîte o iubire cu caracter ilicit, am replicat de fiecare dată că acest lucru nu privește pe nimeni, nici pe mine, nici pe cel care povestește, îndeosebi pe acela. Iubirea este întotdeauna ilicită. Iubirea legală este o iubire care a murit. Legalitatea există doar pentru banalitatea cotidiană, pe cînd iubirea nu se înscrie în banal. Cînd iubirea se cufundă în cotidian ea se răcește și treptat se stinge. Erosul se înscrie în sfera ilegitalului. Lumea n-ar trebui să știe că două ființe se iubesc. Instituția căsătoriei conține necrușinarea divulgării pentru societate a ceva ce ar trebui să fie ascuns, ferit de priviri străine. Ori de cîte ori am privit doi soți, am încercat un ciudat sentiment de jenă, ca și cum aș fi iscodit ceva ce nu trebuia să văd și nu trebuia să știu. Socializarea sexului și a iubirii constituie unul din procesele cele mai respingătoare din istoria omenirii, el mutilează viața omului și pricinuieste nenumărate suferințe. Familia este o instituție socială necesară și se subordonează aceluiași legi ca și statul, economia și celelalte. Familia, foarte legată de orînduirea economică, are prea puțin de-a face cu iubirea, mai exact — are de-a face doar cu iubirea caritativă și numai indirect cu sexul. Elementele de robie au fost întotdeauna puternice în familie, și ele n-au dispărut nici pînă astăzi. Familia este o instituție ierarhică, bazată pe dominație și subordonare. În familie, socializarea iubirii înseamnă înăbușirea acesteia. Căsătoria, pe care se bazează familia, este o taină foarte îndoielnică. Creștinismul nu cunoaște, ca taină a sa, căsătoria, el doar confirmă căsătoria din păgînism și din iudaism. În această taină naturală se produce socializarea a ceea ce prin firea sa este insesizabil pentru societate,

inesesizabil și pentru biserică în aspectul ei de societate religioasă exterioară. Ca taină autentică însă ar trebui recunoscută taina iubirii adevărate. Această taină nu poate fi prinsă în nici o expresie socială, în nici o raționalizare. În aceasta rezidă tragismul iubirii în viața societăților umane. Societatea repudiază iubirea. Un om care iubește, în sensul superior al acestui cuvânt, este dușman al societății. Literatura universală a apărut drepturile și demnitatea iubirii, anume a iubirii nesocializate. Cei dintâi au fost trubadurii provensali. Este un mare merit al literaturii și un merit religios. Mă refer la literatura serioasă și exclud literatura obsedată de sex. În această problemă, teologia legală, morala legală, opinia publică legală au avut întotdeauna o atitudine ostilă față de literatură și au suportat-o cu greu. Apropo, în pofida marii mele iubiri pentru L. Tolstoi, întotdeauna am avut o atitudine negativă față de ideea ce stă la baza romanului *Anna Karenina*. Întotdeauna am considerat că nu iubirea dintre Anna și Vronski este nelegiuită, ci căsnicia Annei cu Karenin. Aveam impresia că problema divorțului este pusă artificial și la modul exterior. Adevărata problemă nu stă în dreptul la divorț, care fără doar și poate trebuie recunoscut, ci în obligația de a divorța atunci când iubirea s-a sfârșit. Continuarea căsniciei fără iubire este imorală, numai iubirea este cea care justifică totul, iubirea-eros și iubirea-milă. Problema copiilor este o cu totul altă problemă, o problemă foarte importantă, desigur. Dar atunci când părinții nu se iubesc, lucrul acesta se răsfrânge negativ asupra copiilor. Știu că punctul meu de vedere va fi considerat drept asocial și periculos. Ceea ce nu poate decît să mă bucure. Dacă socializarea economiei este justă și deziderabilă, socializarea omului însuși, fenomen ce a avut loc în tot cursul istoriei, este un izvor de robie și, din punct de vedere spiritual, are un caracter reacționar. Esențial e însă că eu nu accept categoria de pericol. Pericolul nu este deloc un lucru rău, omul trebuie să treacă prin pericole.

Ce-i de făcut? a lui Cernîșevski este o operă fără valoare artistică și se bazează pe o filozofie jalnică și neputincioasă. Dar din punct de vedere social și etic sînt cu totul de acord cu Cernîșevski și am pentru el toată considerația. Cernîșevski vorbește cu sfîntă dreptate și dă dovadă de omenie în predica sa pentru

libertatea sentimentelor omenești și în lupta sa împotriva puterii geloziei în relațiile dintre oameni. În plus, cartea lui, atît de calomniată de către cercurile de dreapta, are un viguros element de ascetism și o mare puritate. Este interesant că Cernîșevski, unul dintre cei mai remarcabili oameni ai Rusiei, și-a iubit soția cu o neobișnuită, emoționantă duiosie. Scrisorile trimise de el soției sale de la ocnă sînt un document de dragoste rar întîlnit în viața omenească. O dragoste liberă și o fidelitate liberă față de soție. Acest nihilist și utilitarist avea un adevărat cult al eternului feminin, cult orientat către o femeie concretă, un eros concret, nu abstract. Și Cernîșevski a îndrăznit să se ridice împotriva geloziei, un sentiment atît de legat de iubirea erotică. Întotdeauna am socotit că gelozia este sentimentul cel mai oribil, sentiment de rob și care înrobește. Gelozia nu poate fi îmbinată cu libertatea omului. Gelozia conține instinctul de proprietate și de dominație, într-o stare de umilire. Trebuie să recunoaștem drepturile iubirii și să respingem drepturile geloziei, încetînd a o idealiza. Acest lucru l-a făcut Cernîșevski într-o formă lineară și simplistă, fără nici un fel de subtilitate psihologică. Gelozia înseamnă tirania unui om asupra altui om. Este oribilă mai ales gelozia la femei, pe care le transformă în niște furii. Iubirea la femeie include posibilitatea de a se transforma într-o stihie demonică. Există femei demonice. Uneori astfel de femei mi-au adresat scrisori, aveau vocația romanelor astrale. Este un fenomen foarte apăsător. Între iubirea femeii și cea a bărbatului există o incommensurabilitate, incommensurabilitatea între pretenții și așteptări. Iubirea bărbatului este parțială, ea nu-i cuprinde întreaga ființă. Iubirea femeii este mai plenară. Femeia devine ușor o apucată. În asta rezidă pericolul de moarte al iubirii femeiești. Iubirea femeii are magie, dar este despotică. Și întotdeauna există o neconcordanță în raport cu chipul ideal de femeie. Imaginea frumuseții feminine este adesea înșelătoare. Femeile sînt mai mincinoase decît bărbații, minciuna este o formă de autoapărare, elaborată în virtutea lipsei de drepturi a femeii de-a lungul istoriei, începînd cu victoria patriarhatului asupra matriarhatului. Dar iubirea femeii se poate ridica pînă la culmi neobișnuite. Astfel se conturează chipul Solveig la Ibsen, Veronica la Jouhandeau. Este o iubire care salvează pe veci prin fidelitate. Tot-

deauna am avut impresia că cel mai greu, cel mai chinător de suportat nu este dragostea neîmpărtășită, cum se crede de obicei, ci dragostea pe care n-o poți împărtăși. Iar în majoritatea cazurilor dragostea nu poate fi împărtășită. Aici intervine în plus sentimentul de vinovăție. Relații de prietenie, de amicitie am legat mai mult cu femeile decît cu bărbații. Uneori mi se părea, poate în mod iluzoriu, că femeile mă înțeleg mai bine decît bărbații. Femeile au o capacitate extraordinară de a genera iluzii, de a apărea altfel decît sînt în realitate. Eram în stare să simt farmecul unei femei, dar îmi lipsea ceea ce se numește cultul eternului feminin, despre care oamenii le plăcea să vorbească la începutul secolului al XX-lea, făcîndu-se referiri la cultul Frumoasei Doamne, la Dante, la Goethe. Uneori mă gîndeam chiar că-mi displace stihia feminină, deși nu-mi este indiferentă. Îi mai înțelegeam și îi prețuiam pe trubadurii provenșali, primii care au introdus în istoria culturii iubirea-îndrăgostire ideală. Mi-a fost, însă, străină introducerea principiului feminin și erotic în viața religioasă, în atitudinea față de Dumnezeu. Mai aproape îmi era ideea androgenului lui J. Böhme, ca depășire a sexului. Un timp am încercat o reacție puternică împotriva cultului principiului feminin. Respingeam tipul de erotism al lui V. Soloviov. Am apreciat și apreciez mult articolul lui V. Soloviov *Sensul iubirii*, este, poate, cea mai bună lucrare pe care a scos-o despre iubire. Găsesc însă că există o mare contradicție între ideile admirabile din acest articol și teoria lui despre Sophia. Este adevărat că stihia feminină este o sthie cosmică, baza creației, doar prin feminitate omul devine părtaș la viața cosmosului. În plinătatea sa, omul este cosmos și persoană.

Sexul ține de viața speciei. Pe cînd iubirea ține de viața persoanei. Sentimentul de respingere față de viața speciei ține de cele mai primare și inexterminabile însușiri ale ființei mele. Femeile gravide mi-au provocat întotdeauna repulsie. Un sentiment care mă mîhneste și pe care îl consider urît. Aveam o senzație ciudată de frică și o senzație și mai ciudată de vinovăție. N-aș putea afirma că nu iubeam copiii, mai curînd dimpotrivă. M-am îngrijit mult de nepoții mei. Dar întotdeauna mi s-a părut că procreația este ostilă persoanei, că înseamnă o destrămare a acesteia. Aidoma cu Kierkegaard, am simțit păcatul și răul naș-

terii. Perspectiva de nemurire a speciei și cea de nemurire personală se înscriu într-un raport de opoziție. Aici nu numai că mă declar de acord cu Vl. Soloviov, dar am considerat că este așa — mai mult, am simțit că este așa înainte de a-l fi citit pe Soloviov. Viața speciei poate trezi un sentiment de milă, dar nu poate trezi iubirea-eros. Îndrăgostirea ideală nu se asociază cu viața speciei, ea înseamnă biruința persoanei asupra stihiei generice impersonale și, în acest sens, asupra sexului. Erosul învinge sexul. Emoția puternică a iubirii are profunzimea infinitului. Dar se poate ca sexul să nu se integreze în viața plenară transfigurată, să rămână o sferă izolată a stării de cădere. Anume în această izolare a sa în raport cu persoana plenară stă grozăvia sexului. De aceea el poate marca atât de ușor începutul disocierii. Autonomia sexului nu poate fi admisă. S-a spus deja că iubirea înseamnă ieșirea din banalitatea cotidiană, pentru multă lume poate singura. Dar acesta este începutul iubirii. În evoluția sa ea ajunge lesne să fie dominată de cotidian. Iubirea cuprinde în ea infinitul, dar cuprinde și finitudinea, care limitează acest infinit. Iubirea este o breșă în ordinea naturală și socială obiectivată. Ea conține insinuarea în frumusețea chipului altcuiva, vederea chipului în Dumnezeu, biruința asupra urîteniei, care triumfă în lumea căzută. Dar iubirea nu are capacitatea de dezvoltare în această lume. Și dacă iubirea-eros nu se unește cu iubirea-milă, atunci rezultatele ei pot fi nimicitoare și dureroase. Erosul ca atare are în el cruzime, el trebuie înfrînat prin milă, prin *caritas*. Erosul se poate însoți cu agapa. O iubire neîndurătoare este dezgustătoare. Raportul între iubirea erotică și iubirea caritativă, între iubirea în urcare, între năzuința către frumos și înalt, și iubirea coborîtoare, atracția către suferință și durere în această lume de jos, constituie o temă dificilă și foarte amplă. Erosul platonice în sine este impersonal, el vizează frumusețea, înălțimea divină, și nu o ființă concretă. În lumea creștină însă, erosul se transformă, în el pătrunde principiul personal. Panteismul sexual, apărut atât de strălucit de Rozanov, nu este eros, este întoarcerea la sexul păgîn. Este polul opus în raport cu ideile lui Vl. Soloviov și ideile mele. În opoziție cu teoria sa personalistă a iubirii, la Vl. Soloviov ne apare puternic erosul platonice, orientat către eternul feminin Divin, și nu către o femeie concretă. Erosul dă naș-

tere unor iluzii ademenitoare, și nu este chiar atât de ușor să le poți deosebi de realitate. Omului îi este propriu să viseze la iubire. Ceea ce descrie admirabil Chateaubriand. Dar erosul conține un nucleu real, care merită veșnicia. Uitarea este foarte dureroasă. Uitarea conține în ea trădarea, trădarea veșniciei în fața torentului timpului. Uneori în somn îți amintești de lucruri uitate, și atunci tristețea îți cuprinde sufletul. Cu excepția unor clipe izolate, viața erotică constituie latura cea mai tristă din viața omului. Dacă uitarea poate însemna o trădare a ceva de preț, amintirea poate fi adesea o reconstituire și a ceea ce este contrar valorii. Niciodată nu mi-au plăcut amintirile în această sferă a vieții, niciodată n-am vorbit despre asta. Iubirii îi este propriu un profund tragism interior, și nu este o întâmplare că iubirea se asociază cu moartea. Există un conflict tragic între iubire și creație. Această temă și-a găsit o expresie genială la Ibsen. Întotdeauna mi-a sunat straniu să aud lumca vorbind despre bucuriile iubirii. Mai firesc ar fi, aruncînd o privire mai profundă asupra vieții, să se vorbească despre tragismul iubirii și tristețea iubirii. Cînd mi se întîmpla să văd vreo pereche fericită de îndrăgostiți, mă cuprindea o tristețe de moarte. În fond, iubirea nu cunoaște speranțe împlinite. Există uneori o viață de familie relativ fericită, dar este vorba de o fericită banalitate cotidiană. Dacă aș fi fost un romantic, aș fi fost un romantic lipsit de iluzii, de speranță și de capacitatea de a idealiza existența concretă, un romantic care percepe existența concretă într-o manieră mult prea realistă. În ceea ce privește latura socială a iubirii, m-am simțit un revoluționar și am pretins să se facă revoluție în acest domeniu. Am dat în vileag joshicia cotidianului despotice și în continuă organizare. Aveam pasiunea libertății, a libertății și în iubire, cu toate că știam foarte bine că iubirea poate însemna și robie. Cel mai mult mă înduioșa iubirea caritativă, iubirea-milă, și îmi repugna iubirea egocentrică și vampirică. Există însă, deși mai rar, o iubire ieșită din comun, legată de sensul spiritual al vieții.

Capitolul III

Prima convertire *Căutarea sensului vieții*

Există în viața fiecărui om o ritmicitate și o periodicitate. În viața mea le-am constatat cu deosebire. Schimbarea unor perioade cu altele este legată de faptul că omul nu cuprinde plenitudinea și nu poate să se găsească permanent într-o stare de elan. Am cunoscut perioade de mare elan, vecine cu trăirea extazului, precum și perioade mai stinse, când coboram mai jos, perioade când adesea arderea creatoare își pierdea din intensitate. Cuprinzînd însă cu privirea calea spirituală pe care am parcurs-o, trebuie să precizez că n-am avut ceea ce se numește, în sensul exact al cuvîntului, o convertire (*conversion*). Nu cunosc o astfel de dată în viața mea. N-am trăit criza convertirii, poate pentru că, în genere, viața mea spirituală este alcătuită din crize. *Conversion* joacă un rol mult mai mare la catolici și la protestanți decît la noi. Creștinii occidentali fac mare caz de *conversion*. La noi, la ruși, aceasta e mai puțin exteriorizată, rămîne mai mult în profunzime. Despre viața mea religioasă voi vorbi într-un alt capitol al cărții. Acum, pentru a explica unul din cele mai importante evenimente ale vieții mele interioare, trebuie să spun următorul lucru. Nu-mi amintesc să fi avut în copilăria mea credințe pravoslavnice tradiționale. Nu m-am desprins de credința tradițională și nu m-am întors la ea. Nu am amintiri religioase care îți rămîn pe toată viața, ceea ce prezintă o importanță covârșitoare pentru tipul meu religios. În copilăria mea a lipsit mediul religios pravoslavnic care să mă hrănească. Văd primele două forțe propulsoare în viața mea interioară: căutarea sensului și căutarea veșniciei. Căutarea sensului a premers căutării de Dumnezeu, căutarea veșniciei a premers căutării mîntuirii. Odată, la hotarul dintre adolescență și prima tinerețe, m-a zguduit un gînd: *nu cunosc sensul vieții, fie, dar căutarea sensului conferă deja un sens*

vieții și-mi voi consacra viața acestei căutări a sensului. A fost o adevărată cotitură interioară, care mi-a schimbat toată viața. Am trăit cu entuziasm această cotitură, am și descris-o, dar manuscrisul mi-a fost luat când m-au arestat prima oară¹ și s-a pierdut. Aș fi dorit să recitesc acum ceea ce am scris atunci, să simt uriașul elan pe care l-am trăit. Aceasta a fost adevărata mea convertire, cea mai puternică din viața mea, convertirea spre căutarea Adevărului, care a însemnat de fapt credința în existența Adevărului. Căutarea adevărului și a sensului am opus-o banalității cotidiene, existenței concrete lipsite de sens. Dar această cotitură n-a însemnat o convertire la vreo confesiune, la credința pravoslavnică sau pur și simplu la creștinism. A fost o cotitură către spirit și o convertire la spiritualitate. Am păstrat pentru totdeauna convingerea că nu există religie mai presus de adevăr, formulă de care au făcut abuz teozofii. Lucrul acesta a pus o pecete indelebilă asupra vieții mele spirituale și intelectuale. La mine s-a format, ca temei al ființei mele, un spiritualism funciar. Folosesc cuvîntul spiritualism în sensul său existențial, nu într-un sens doctrinar ori de școală. În adîncul sufletului, într-un strat mai profund decît teoriile intelectuale, am început să cred în realitatea primară a spiritului și în realitatea doar secundă, reflectată, simbolică, a lumii exterioare, așa-zisa lume „obiectivă“, naturală și istorică. Acest mod de receptare a lumii s-a menținut la mine și în perioada marxistă. Cred că oamenii „spiritualismului“ inițial, care n-au trecut niciodată prin materialism, nu reprezintă un tip adecvat pentru a recepta în formă pură vreo ortodoxie religioasă. Materialiștii care au trăit convertirea își asimilează mai ușor și cu mai multă trageră de inimă ortodoxia religioasă. Am observat frecvent acest fenomen. „Spiritualistul“ receptează dintru început spiritul drept libertate, pe cînd „materialistul“, aflat de la început în dificultate să recunoască realitatea spiritului, îl percepe drept autoritate. „Spiritualistul“ nu cunoaște o convertire confesională radicală, pe cînd „materialistul“ o cunoaște. Ceea ce are legătură și cu faptul că ortodoxia religioasă include un element puternic de materialism religios, care și este elementul de cea mai mare autoritate din viața religioasă. De aceea consider, spre deosebire de opinia care predomină, că spiritul înseamnă principiul revoluționar, pe cînd materia

este principiul reacționar. Întotdeauna m-au preocupat intens nu atât problemele de teologie, de dogmatică, de ecleziastică ori problemele școlar-filozofice, cît problemele privind sensul vieții, libertatea, menirea omului, veșnicia, suferința, răul. Ceea ce a făcut să am afinități cu eroii lui Dostoievski și L. Tolstoi, prin intermediul cărora am receptat creștinismul.

Ca urmare a cotiturii lăuntrice pe care am trăit-o, am simțit o mare tărie sufletească. Mi s-a schimbat toată viața. Am trăit un puternic elan spiritual. Am simțit o mare stabilitate spirituală, o imuabilă bază spirituală a vieții, nu pentru că aş fi găsit un adevăr și un sens anume, o credință anume, ci pentru că am decis să-mi dedic viața căutării adevărului și sensului, slujirii dreptății. Explicația stă în faptul că o asemenea căutare a adevărului înseamnă într-un fel și găsirea adevărului, o astfel de convertire la sensul vieții înseamnă a te pătrunde de sens. Faptul acesta l-a înțeles Pascal. Am început să cred că viața are un sens superior, dar această credință nu avea nimic dogmatic. Am început să cred în forța spiritului, și această credință am păstrat-o pentru totdeauna. Doar simbolismul acestei forțe a spiritului a putut înregistra schimbări. Cotitura, sau convertirea, a fost însoțită la mine de ameliorare morală, de purificare, chiar de o oarecare asceză. Am devenit conștient de independența spiritului în raport cu tegumentele sufletului. Am îndrăgit idealul omului care rabdă prigoană și asupriri pentru ideea sa și pentru credința sa. Aș vrea și acum să trăiesc din nou pentru a căuta iar și iar adevărul și sensul. Există în sens o eternă noutate și tinerețe. Am mai amintit că am o trăsătură ciudată. Nu trăiesc deloc evoluția în linie dreaptă ascendentă. Adevărul îmi pare mereu nou, născut și descoperit pentru prima oară. Chiar și atunci cînd recitesc o carte veche și cunoscută, aceasta îmi apare ca nouă și o percep altfel decît înainte. Doar elanul creator primar îmi trezea entuziasmul. Ceea ce se numește „dezvoltare“ îmi apărea ca o rătăcire, se înscrisa deja sub semnul necesității, nu al libertății. Gîndirea mea este intuitivă și aforistică. Îi lipsește dezvoltarea discursivă a ideii. Nu sînt în stare să dezvolt și să demonstrez ceva ca lumca. Și consider că nici nu este necesar. Îl prețuiesc și îl iubesc mult pe Kant, îl consider cel mai mare filozof. Dar am apreciat întotdeauna că acoperirea gîndirii lui Kant cu o crustă școlar-scolas-

tică de argumente complicate este superfluă și dăunătoare, umbrind geniala lui gândire. Este ridicol să-ți închipui că Spinoza a ajuns la cunoașterea sa printr-o metodă geometrică. La obîrșie, cunoașterea filozofică a lui Spinoza este tot atît de intuitivă ca și cunoașterea filozofică a oricărui filozof autentic. Dezvoltarea discursivă a ideii nu este pentru cel care evoluează pe făgașul cunoașterii, ea este pentru alții. Prin această modalitate încerci să-i aduci pe alții la cunoașterea ta, să-i convingi. Dar nu asta îi convinge. Dezvoltarea discursivă a ideii este de natură sociologică, ea înseamnă organizarea cunoașterii în cadrul victiei sociale cotidiene. Întotdeauna am avut impresia că doar prin pregnanța și claritatea formulărilor intuiției mele pot să-i conving și să-i aduc pe alții la ideea mea. Trebuie să spun aici că gândirea mea nu este cîtuși de puțin dispersată, fragmentară, nu este orientată către particularități și detalii. Dimpotrivă, este foarte centralizată, plinară, orientată către înțelegerea plinară a sensului, în ea toate se leagă, se interconectează. Aforismul este un microcosmos, el oglindește macrocosmosul, este atotcuprinzător. Niciodată nu m-au interesat temele și problemele, m-au interesat o temă și o problemă. Un mare neajuns al meu ca scriitor: fiind prin structura mea un scriitor aforistic², nu reușeam să respect în mod consecvent acest stil și-l amestecam cu un stil neaforistic. Trebuie să spun că m-a interesat în mică măsură produsul creației mele, perfecțiunea lui. M-a interesat să mă exprim pe mine și să strig în auzul universului ceea ce glasul meu interior îmi dezvăluie drept adevăr. Între clipa din tinerețea mea, cînd în mine s-a produs cotitura, și clipa actuală a vieții mele nu văd o evoluție sistematică a gândirii cu etape definite, cu îmbunătățiri ca urmare a evoluției. Mai curînd văd un șir de iluminări, un șir de crize determinate de intuiții, un șir de intuiții vechi, retrăite într-o înțelegere nouă, într-o lumină nouă. În fond, eu nu neg ceea ce mi s-a relevat în trecut, nu reneg nimic, ci numai ori dau aceste lucruri la o parte pentru o vreme din cîmpul conștiinței mele, ori le văd într-o lumină nouă pentru mine. De aceea pot retrăi acum ca pe un etern prezent tot ce se cuprinde valoros în trecut.

După ce am trăit cotitura, am început să citesc cu mare elan, aproape cu entuziasm, cărți de filozofie. Citeam mult și înainte, dar cu o mai redusă concentrare filozofică. Toată viața am citit

mult. Gîndirea mea însă n-a avut izvoare livrești, ceea ce a hrănit-o au fost intuițiile vieții. La lectura activă a cărților, gîndirea mea cîștiga în agerime și în mine se nașteau idei, uneori deloc asemănătoare cu ceea ce citisem, adesea într-o reacție negativă față de cele citite. Unicul element care îmi permitea să înțeleg cartea pe care o citeam era propria mea experiență launtrică. În cazul acesta, ceea ce scrie în carte constituie doar semne ale drumului meu spiritual. Cred că, în genere, altfel nu poți înțelege nimic din cărți. Din exterior, dintr-un „non-eu“, căruia să nu-i corespundă nimic în „eu“, nu poți înțelege și afla nimic ca lumea. Înțelegerea și cunoașterea sînt posibile doar pentru că omul este un microcosmos, pentru că în el se relevă universul și pentru că destinul „eului“ meu este totodată și destinul universului. Gîndindu-mă la mine și încercînd să înțeleg tipul meu, ajung la concluzia că sînt în stare într-o mult mai mare măsură *homo mysticus* decît *homo religiosus*. De asta e legat și caracterul primei convertiri din viața mea. Specifică pentru mine este receptarea primară mistică a lumii și, în raport cu aceasta, momentul organizat-religios propriu-zis este secundar. Eckhart, Böhme, Angelus Silesius îmi sînt mai aproape decît învățătura bisericii. Cred în existența misticii universale și a spiritualității universale. Cărțile propriu-zis mistice am început să le citesc mai tîrziu și am găsit în ele multe elemente înrudite cu mine. Dar mistica de tip gnostic mi-a fost întotdeauna mai aproape decît mistica consfințită oficial de biserică și declarată drept ortodoxă, care, de fapt, este mai mult ascetism decît mistică. Mă voi referi mai tîrziu la filozofii care au avut o importanță deosebită în evoluția mea intelectuală. Acum vreau să evoc cu recunoștință pe unii autori și unele cărți. În primul rînd, este vorba de L. Tolstoi și de Dostoievski, pe care am început să-i citesc foarte de timpuriu, încă înaintea de acea cotitură. *Război și pace* se asociază la mine cu sentimentul de patrie, poate unicul sentiment de patrie. Dintre filozofi l-am citit de timpuriu și l-am receptat profund pe Schopenhauer. În el am găsit ceva ce corespunde cu elementul pesimist din firea mea. Schopenhauer îmi confirma convingerea profundă că lumea fenomenelor, lumea empirică ce mă înconjoară nu este lumea autentică și finală. Ulterior m-am depărtat de Schopenhauer, dar ceva schopenhauerian s-a păstrat în mine.

Voluntarismul schopenhauerian mi-a rămas apropiat pentru totdeauna. În același timp am citit lucrarea clasică a lui Oldenburg* despre budism³, care mi-a făcut o puternică impresie. Am mai citit pe Max Müller⁴, pe prințul S. Trubețkoi** despre metafizică în Grecia antică⁵. Țin minte și acum emoția zguduitoare ce m-a cuprins la lectura cărții lui Carlyle *Eroii și eroicul în istorie*. Întotdeauna am simțit admirație pentru oamenii mari, deși nu-i alegeam din rîndul cuceritorilor și al oamenilor de stat. Am venerat geniile chiar și atunci cînd le-am devenit ostil în planul ideilor. Este exemplul lui Marx. Cumpăram și citeam cu nesățușerie editată de Pavlenkov *Viața oamenilor iluștri*, care apărea atunci, foarte inegală și de calitate diferită. Pătrunderea în viața unor oameni de seamă, ieșiți din comun, retrăirea tragismului care le-a marcat destinul îmi aduceau o mare mîngîiere, îmi ziceam că pe acela care și-a înțeles menirea „întrebarea încotro s-o ia nu-l va înfricoșa, nu-l va opri“. În timpul acela am suferit mult. Citesc și acum cu entuziasm despre viața oamenilor de seamă. Tristețea destinului lor mă emoționează și-mi sporește credința în posibilitatea măreției omului. Niciînd însă nu i-am iubit pe așa-ziii oameni mari ai istoriei, oamenii de stat, cuceritorii. Niciodată n-am descoperit la aceștia adevărata măreție și am negat posibilitatea genialității legată de o sferă atît de joasă cum este statul. Doar reformatorii sociali mă puteau captiva. N-am crezut nicicînd că puterii îi este propriu un element divin. Toată viața s-a păstrat în mine un element calificat de unii drept sec-tant-dualist, un element de anarhism metafizic. Ce anume am îndrăgit cel mai mult în literatura universală? Mi-au fost dragi pro-rocii și cartea lui Iov⁶, am iubit în mod deosebit tragedia greacă, pe Cervantes, Shakespeare, Goethe, Byron, Hoffmann, Dickens, Balzac, pe V. Hugo pentru omenia lui, cel mai mult am iubit pe Ibsen, poezia lui Baudelaire. Am citit, de asemenea, cu plăcere romanele istorice ale lui Walter Scott și ale lui A. Dumas. Din literatura rusă, în afară de Dostoievski și L. Tolstoi, cel mai drag

* Serghei Feodorovici Oldenburg (1863–1934) — orientalist, indolog rus.

** Serghei Nikolaevici Trubețkoi (1862–1905) — filozof și publicist rus.

mi-a fost Lermontov. Pe Pușkin nu prea l-am iubit și am ajuns să-l prețuiesc mult mai târziu. Foarte drag mi-a fost Tiutcev*. Niciînd n-am fost în stare să suport retorica, n-am putut prinde gust pentru Cicero. Formarea mea a avut la bază literatura rusă. Cotitura pe care am trăit-o a născut în mine o dorință arzătoare nu doar de a cunoaște adevărul și sensul, dar și de a schimba lumea în spiritul adevărului și al sensului⁷. Am simțit de timpuriu vocația pentru filozofie, n-am încercat niciodată dorința de a urma calea academică, de a deveni un respectabil profesor universitar, de a scrie studii și disertații filozofice, aflate la distanță de lupta vieții. Înainte de toate am pornit pe calea filozofiei, dar această cale m-a condus la revoluție. Mă interesează în cea mai mare măsură să explic conexiunea ce există între tipul meu de viziune filozofică asupra lumii și tipul structurii mele sufletești și spirituale. Anume în virtutea acestei conexiuni indisolubile filozofia mea a fost întotdeauna o filozofie existențialistă. Am început să mă formez în a doua jumătate a anilor optzeci, când în Rusia era în desfășurare activitatea spirituală subterană.

* Feodor Ivanovici Tiutcev (1803–1873) — poet rus, unul dintre cei mai importanți reprezentanți ai liricii filozofice.

Capitolul IV

Lumea cunoașterii filozofice
Izvoare filozofice

„Originalitatea tipului meu filozofic stă întâi de toate
în faptul că la baza filozofiei eu am pus libertatea,
și nu existența.“

Dintr-un anume an al vieții mele am pășit definitiv în lumea cunoașterii, lumea filozofiei, și continuu să trăiesc în această lume. Este o lume foarte bogată, o lume ce nu seamănă cu banalitatea cotidiană și în care se depășesc limitele de timp și de spațiu. Am devenit de timpuriu conștient de vocația mea, încă de când eram copil, și nu m-am îndoit nicicând de ea. A fost întâi de toate vocația de filozof, dar un filozof de o factură aparte, un filozof-moralist, un filozof preocupat de înțelegerea sensului vieții și care se implică permanent în lupta existențială pentru a transforma viața în concordanță cu acest sens. Prin tipul meu filozofic, sînt în primul rînd moralist, istoric și teozof. O mare parte din lucrările mele țin de filozofia istoriei și a eticii, de metafizica libertății. Ca tip, mă apropii cel mai mult de Fr. Baader — ca tip, nu în ce privește concepțiile. Vocația de filozof s-a asociat la mine cu simțul destinului. Am spus mai înainte că la vîrsta de paisprezece ani am citit *Critica rațiunii pure* a lui Kant și *Filozofia spiritului* a lui Hegel. Am găsit aceste cărți în biblioteca tatălui meu. Tata avea o bibliotecă frumoasă, predominau însă cărțile de istorie, pentru care avea o deosebită predilecție. De lectura lui Hegel ține o amintire hazlie. Făceam curte unei verișoare de-ale mele. Verișoara avea un mic album cu scoarțe de catifea albastră, în care i se scriau versuri. Eu i-am scris citate din *Filozofia spiritului* a lui Hegel. Ceea ce arată că în copilărie am fost un adevărat monstru. Încă de pe atunci trăiam un puternic elan intelectual. Nu aveam nimic comun cu băieții de vîrsta mea. Am citit foarte de timpuriu și oprele filozofice ale lui Voltaire. Tata avea opere complete de Voltaire, ediție de lux cu coperte superbe. Voltaire n-a avut pentru mine nici o semnificație filozofică, dar a contribuit la menținerea libertății de cuget.

Oricît ar părea de ciudat, am păstrat pentru totdeauna în mine ceva din Voltaire. Cele mai mari simpatii le-am nutrit pentru Schopenhauer. Am avut o mare capacitate de a mă orienta rapid în curentele intelectuale și de a le înțelege sensul și corelația. Filozofia mea a avut întotdeauna un caracter etic. În ce mă privește, patosul a ceea ce trebuie să fie a prevalat întotdeauna asupra patosului existențial. Gîndirea mea a avut întotdeauna un caracter patetic și o năzuință volitivă. Agerimea minții am receptat-o întotdeauna ca fiind legată de cunoașterea contrariilor și, ca atare, de vederea răului. De aceea sistemele moniste, chiar și cele geniale, au în ele ceva naiv. Pe Hegel îl salvează dialectica, lupta contrariilor. O importanță hotărîtoare în cunoaștere o prezintă acceptarea ori respingerea emoțională, care e foarte greu de exprimat. Intelectualismul și raționalismul cel mai extrem se pot concretiza într-o pătimasă emoție. Intuiția are întotdeauna și un caracter emoțional, nu doar intelectual. Lumea nu este gîndire, cum cred filozofii, care și-au consacrat viața gîndirii. Lumea este pasiune și emoție pătimasă. În lume există dialectica pasiunii. Răcirea pasiunii naște banalitatea cotidiană.

Am citit multe cărți de logică. Dar trebuie să recunosc că logica n-a avut pentru mine nicicînd vreo semnificație și nu m-a învățat nimic. Am urmat întotdeauna alte căi ale cunoașterii. Este greu să-mi explic gîndul într-o manieră la modă, printr-o încheiere de conturi cu mine însumi, prin lupta cu inconștientul meu, a fost vorba mai curînd de lupta cu dușmanul. Dar atașamentul meu față de metafizică, specific pentru întreaga mea existență, își poate găsi explicația în respingerea primară, funciară de către mine a banalității cotidiene, a concretului empiric, cu acțiunea sa de constrîngere exercitată asupra mea. Gîndirea mea filozofică a fost o luptă pentru eliberare, și am crezut întotdeauna în caracterul eliberator al cunoașterii filozofice. În această privință m-am deosebit de prietenul meu L. Șestov. Filozofia a însemnat pentru mine și lupta împotriva finitudinii în numele infinitului. Întotdeauna m-am simțit mai curînd tîlhar decît păstor (terminologia lui Nietzsche). Am încercat în repetate rînduri să înțeleg, să conștientizez procesul de gîndire și de cunoaștere la mine, deși nu fac parte din categoria oamenilor care reflectează asupra lor înșiși. Întotdeauna am fost conștient de aspec-

tele vulnerabile ale gândirii mele. Am o capacitate redusă de analiză și de dezvoltare discursivă a ideii. Gîndirea mea nu s-a desfășurat ca o abstractizare de la concret și nu s-a subordonat legilor discursivității. N-am năzuit la realizarea universalului în semnificația sa, ci am urmărit cufundarea în concret, descoperirea sensului și a universalității din el. Ceea ce înseamnă că gîndirea mea este intuitivă și sintetică. Descopeream universalul în particular și în concret. Tot așa am făcut și în viața de toate zilele. În esență, pentru mine nu există probleme de sine stătătoare în cadrul cunoașterii filozofice. Există o singură problemă și o singură sferă de cunoaștere. În tot ce este amănunt, detaliu, aspect particular eu văd întregul, văd tot sensul universului. În cadrul unei discuții sau dispute pe o temă oarecare sînt tentat să văd rezolvarea destinului universului și a propriului meu destin. Mulți se mirau că acord o asemenea pondere vreunei discuții cîteodată de importanță secundară și cu caracter particular. Dar aceasta se explică prin faptul că văd în orice sensul plinar ori profanarea acestuia. Uneori, în procesul meu de cunoaștere, o mare însemnătate a avut cîte o discuție aparent insignifiantă, un film fără nimic filozofic în el, ori lectura unui roman. S-a întîmplat ca planul complet al uneia din cărțile mele să mi se contureze în minte în timp ce eram la cinematograf. Din exterior am primit doar impulsuri care mă puneau în mișcare, însă toate se dezvăluiau din interiorul infinitului din mine, ceea ce se înrudește cu teoria reamintirii a lui Platon și cu teoria lui Leibniz despre monadă ca microcosmos. Independent de orice teorie filozofică, de orice gnoseologie, întotdeauna am fost conștient că înaintez în cunoaștere nu doar prin intermediul intelectului, al rațiunii subordonate propriei legi, ci prin totalitatea forțelor spirituale, ca și prin voința mea de triumf al sensului, prin intensă mea emoționalitate. Întotdeauna am considerat că impasibilitatea în cunoaștere, pe care o recomandă Spinoza, este o scornire artificială, care nu i se aplică lui Spinoza însuși. Filozofia înseamnă dragoste pentru înțelepciune, iar dragostea este o stare emoțională și pasională. Izvorul cunoașterii filozofice este viața plinară a spiritului, experiența spirituală. Tot restul e doar un ajutor subsidiar. Suferința, bucuria, conflictul tragic sînt un izvor al cunoașterii. Oare elimină cunoașterea misterul, îl destramă? Nu

cred. Misterul rămîne mereu, cunoașterea nu face decît să-l adîncească. Cunoașterea destramă pseudomisterele generate de neștiință. Există însă un mister în fața căruia ne oprim tocmai datorită profunzimii cunoașterii. Cunoașterea misterului înseamnă aprofundarea misterului autentic. Dumnezeu înseamnă Mister și cunoașterea de Dumnezeu înseamnă împărtășire de Mister, care prin aceasta devine și mai misterios (teologia apofatică). Cunoașterea rațională a lui Dumnezeu este o falsă cunoaștere de Dumnezeu, pentru că elimină Misterul, neagă Misterul lui Dumnezeu. Dar cunoașterea nu înseamnă doar bucurie și eliberare. Cunoașterea aduce și roade amare, ca poate însemna dezvăluire și risipire a iluziilor. Multe lucruri mi s-au părut mai interesante și mai atrăgătoare înainte de a le cunoaște. O prea bună cunoaștere a vieții și a oamenilor este tristă. Multe lucruri aș fi vrut să nu le văd atît de clar și îndeaproape. Dar aceasta înseamnă năruirea unor iluzii false, de care este plină viața noastră. Asta poate să ne netezească drumul spre Misterul autentic. Conștiința caracterului misterios al vieții nu face decît să se intensifice, și doar falsa cunoaștere paralizază această conștiință. Desigur, în cărțile mele de filozofie recurg și la expunerea discursivă a ideilor, dar asta are pentru mine doar o însemnătate secundară și auxiliară. N-am recurs aproape niciodată la analiză, am folosit numai metoda caracterizării. Întotdeauna am urmărit să prind caracterul, individualitatea obiectului gîndirii și a gîndirii înseși. Mi-am obiectivat prea puțin gîndul, recurg la un termen pe care am început să-l folosesc mai tîrziu, gîndul a rămas în lumea subiectivă. Dar a sporit mult conștiința importanței pe care o prezintă știința pozitivă, „obiectivă“, îndeosebi în ceea ce privește importanța istoriei, și în speță a istoriei religioase. O știință imparțială și incoruptibilă are o importanță purificatoare pentru conștiința religioasă.

Am străbătut o cale lungă în filozofie. O cale marcată de perioade diferite. Aparent s-ar putea crea impresia că opiniile mele filozofice înregistrează schimbări. Dar forțele propulsoare inițiale au rămas aceleași. Și multe din elementele prezente la începutul drumului meu în filozofie le-am conștientizat din nou acum, după îmbogățirea experienței de gîndire a întregii mele vieți. Întotdeauna m-a interesat nu cercetarea lumii cum este ea,

m-au interesat destinul lumii și destinul meu, m-a interesat finalul lucrurilor. Prin orientarea sa, filozofia mea nu este o filozofie științifică, ci o filozofie profetică și eshatologică. În decursul întregii mele vieți am dobândit și am aflat foarte multe, toată viața mea am învățat, dar elementele primare au rămas aceleași. Tocmai în asta rezidă misterul personalității, invariabilul în schimbare. Consider drept un mare câștig faptul că, în urmă cu vreo treizeci de ani, credeam că știu considerabil mai mult decât cred acum despre stadiul actual al cunoștințelor mele, deși în acești treizeci de ani cunoștințele mele s-au îmbogățit serios. Încep să știu că nu știu nimic¹. Atunci când, student fiind, am intrat în legătură cu cercurile revoluționare studențești, eram în mare avantaj față de colegi prin cultura mea generală și prin cunoștințele în domeniul filozofiei. Colegii îmi recunoșteau acest avantaj, ceea ce a constituit unul din motivele pentru care mi s-a dat un rol de lider intelectual. Pentru drumul meu filozofic și spiritual este foarte caracteristic faptul că niciodată n-am fost materialist, nu am trăit perioada prin care a trecut cea mai mare parte a intelectualilor ruși. Am avut alte izvoare, ceea ce se făcea simțit în disputele cu studenții. Nici pozitivist n-am fost vreodată. Pe Kant și pe Schopenhauer i-am cunoscut înainte de a-i cunoaște pe scriitorii de orientare materialistă, înainte de Engels și chiar înainte de Spencer. Într-o anumită perioadă a vieții mele am fost ateist, dacă prin ateism înțelegem anti-teismul, negarea concepțiilor religioase tradiționale despre Dumnezeu. Dar n-am fost un ateist, dacă prin ateism înțelegem negarea principiului spiritual suprem, negarea valorilor spirituale independente de lumea materială. N-am fost nici panteist. Orientarea mea intelectuală din perioada aceea ar putea fi definită mai curînd drept idealism etic, normativ, înrudit cu Fichte. Credeam, s-ar putea spune, într-un Dumnezeu care este într-o mișcare de devenire. O filozofie legată, desigur, de idealismul german. Am trecut prin idealism, dar nu m-am oprit la el și în scurt timp am început să-l depășesc. Am crezut în existența adevărului și a sensului, independente de mediul universal și social. Nici marxismul n-a putut să-mi zdruncine această credință. Am luptat întotdeauna pentru libertatea și independența gândirii filozofice atît în mediul marxist, cît și în cel pravoslavnic. Nu m-a părăsit nicicînd sentimen-

tul că eu și întregul univers sîntem înconjurați de mister, că fragmentul de lume empirică pe care îl percep nu înseamnă tot și nu înseamnă ceva definitiv. Deși datorez mult filozofiei idealiste germane, niciodată n-am aderat la ea într-un mod școlăresc și n-am aparținut în acest sens nici unei școli. Nu sînt cîtuși de puțin un filozof academic, care ține de o școală, ceea ce a provocat întotdeauna atitudinea critică a filozofilor de profesie față de mine. Cît despre mine, niciodată n-am iubit, iar adesea chiar am detestat filozofia profesorilor. Această atitudine față de filozofia profesorală a avut cîteva surse. Poate am fost sub impresia atitudinii pe care au avut-o față de filozofia profesorală pe de o parte Schopenhauer, iar pe de alta — L. Tolstoi. Rolul esențial însă l-a avut firea mea extrem de „individualistă“, refuzul de a mă supune față de ceva sau de cineva, poate și boieria mea. În tinerețe, resentimentul meu, iar uneori de-a dreptul ostilitatea față de academism și de spiritul profesoral aveau legătură și cu faptul că eram revoluționar, și pînă și universitatea îmi apărea ca o expresie a spiritului burghez. Mai tîrziu această atitudine se va accentua și pentru că m-am considerat în mod conștient a fi un mistic. Nu socoteam că filozofia profesorală este o filozofie autentică, primogenă. În perioada marxistă am manifestat o atitudine negativă chiar și față de așa-zisul marxism al privat-docenților. Ulterior mi s-a întîmplat să am contacte destul de apropiate cu sferele profesionale, academice, dar niciodată nu m-am simțit la largul meu în acest mediu, pe care niciodată nu l-am simțit ca fiind al meu și care întotdeauna m-a plictisit. Acum mi-e limpede că întotdeauna am aparținut tipului de filozofie care astăzi este numită „existențialistă“. (Consider drept filozofi existențialiști pe fericitul Augustin și pe Pascal, pe Kierkegaard și pe Nietzsche, nu pe Heidegger și nici pe Jaspers.) Îmi este apropiat anume tipul de filozofie existențialistă, dar nu de filozofie a vieții și nu de filozofie pragmatică. La mine, filozofia s-a asociat întotdeauna cu destinul meu, cu existența mea plinară, cel ce cunoaște era prezent în ea ca unul care există. Am dorit întotdeauna ca filozofia să nu fie *despre ceva*, ci să fie *ceva*, să fie dezvoltare a realității primare a subiectului însuși.

Deși n-am fost nicicînd un om al unei școli, totuși în filozofie am trecut îndeosebi prin școala lui Kant, mai mult a lui Kant

însuși decît a neokantienilor. N-am fost nicicînd un kantian în sensul strict al cuvîntului, după cum n-am fost nici tolstoian, marxist ori nietzschean. Dar ceva din Kant mi-a rămas pe viață, și acum simt acest lucru mai mult ca oricînd. Inițial m-a impresionat foarte puternic deosebirea dintre lumea fenomenelor și lumea lucrurilor în sine, dintre categoria naturii și categoria libertății, ca și recunoașterea fiecărui om drept scop în sine și inadmisibilitatea transformării lui în mijloc. În legătură cu Kant, am cunoscut perioade diferite. Un timp am luptat împotriva curentului neokantian, care năvălise în viața intelectuală rusă. Sentimentul cel mai puternic de respingere mi l-a provocat cohenismul, de care se pasiona la noi tineretul filozofic. În perioada aceea, o perioadă de viață intelectuală destul de intensă în cercurile filozofice moscovite, m-am străduit să găsesc tradiția filozofiei ruse. Dar am rămas în afara curentelor care predominau. Neokantianismul l-a denaturat pe Kant, camuflînd ce era esențial în el. În pofida unei opinii răspîndite, Kant a fost un metafizician, deși el însuși nu și-a dezvoltat metafizica. Iar dezvoltarea metafizică a idealismului german de după Kant, la Fichte, Schelling, Hegel, cu tot geniul care s-a manifestat aici, a urmat o direcție falsă, direcția monismului, a înlăturării lucrului în sine, a înlocuirii definitive a transcendenței Dumnezeuirii printr-o Dumnezeuire în devenire în cadrul procesului universal, prin evoluție, pierdere a libertății, prin necesitatea Logosului universal triumfător. Multe lucruri la Kant mi-au fost străine dintru început. Am avut întotdeauna o atitudine absolut negativă față de formalismul etic al lui Kant, față de imperativul categoric, față de închiderea lucrurilor în sine și imposibilitatea, potrivit lui Kant, a experienței spirituale, față de religie în limitele rațiunii, față de exagerarea extremă a importanței științei matematice, care corespunde doar unei epoci în istoria științei. O atitudine de respingere am avut îndeosebi față de moralismul formalist cu imperativul categoric. În prima tinerețe am scris un studiu cu titlul *Morala datoriei și morala impulsului inimii*. Specificul meu rusesc îl văd în aceea că, pentru mine, problema filozofiei morale s-a aflat întotdeauna în centru. În exercițiul meu juvenil, care a dispărut după percheziție, mă ridicam vehement împotriva moralei datoriei și apăram morala impulsului inimii, adică în

această privință eram antikantian. Încă de pe atunci îmi erau proprii unele motive, care vor fi dezvoltate într-o formă de maturitate în cartea mea *Despre misiunea omului. Exercițiu de etică paradoxală*², o carte foarte importantă pentru mine. De-a lungul întregii mele vieți am afirmat morala individualului irepetabil și am fost ostil moralei generalului, a universal-obligatoriului. Este vorba de inacceptarea oricărei morale de grup, de împotrivirea față de relațiile obligatorii stabilite de această morală. Ceea ce m-a dus la respingerea legămintelor, ca fiind contrare libertății — legămintele de căsătorie, legămintele monahale, jurământul și altele. Prin aceasta am fost un revoluționar în ale moralei. Toată viața am avut o atitudine ostilă, mai mult, am privit cu o anume indignare morală legalismul. Am considerat că desprinderea de puterea legii formale constituie o datorie morală. Chiar și atunci când am afirmat unele lucruri înrudite cu Kierkegaard și L. Șestov, le-am afirmat în cu totul altă tonalitate, într-o altă orientare volitivă. Nu voi spune niciodată că un om care a ajuns în afara legii morale universal-obligatorii este un biet renegat. Mai curînd voi spune că păzitorul unei legi morale general-obligatorii este un om cu totul imoral, un candidat pentru infern, iar cel renegat de legea morală general-obligatorie este un om moral, care și-a îndeplinit sfînta datorie de neacceptare a legii. Acesta este temperamentul meu moral, agresiv și acuzator, nicidecum pornit să apere, și nici dispus să simtă repudiile legii general-obligatorii. Consider repudierea ca un act ce pornește de la mine. Eu sînt cel care alungă, nu cel alungat. Începînd cu un anumit moment al drumului meu, mi-am pus și am trăit cu deosebită acuitate problema personalității și a individualității. Nu a fost doar o problemă a filozofiei mele, ci și o problemă a vieții mele. De ca se leagă, așa cum voi arăta ulterior, atît desprinderea mea de marxism, cît și numeroase conflicte din viața mea. În filozofia mea, ca și în viața mea, n-am vrut nicicînd să mă supun puterii a ceea ce este general, general-obligatoriu, care transformă elementul individual-personal, irepetabil, într-un mijloc și instrument al său. Întotdeauna am fost pentru excepție, împotriva regulii. Sub acest aspect, problematica lui Dostoievski, a lui Ibsen a constituit problematica mea morală, ca și răzvrătirea pe care a trăit-o Bielinski împotriva spiritului universal hegelian, ca și une-

le motive la Kierkegaard, pe care, de altfel, l-am cunoscut foarte târziu și pe care nu-l iubesc prea mult, ca și lupta lui L. Șestov împotriva legilor necesare ale logicii și eticii, deși în planul unui alt mod de abordare a cunoașterii. De aceea am fost întotdeauna ostil față de monism, față de raționalism, față de înăbușirea individualului prin general, față de dominația spiritului universal și a rațiunii, față de optimismul neted și prosper. Filozofia mea a fost întotdeauna o filozofie a conflictului. Iar eu am fost întotdeauna un personalist.

În teoria cunoașterii am pornit de la Kant. Într-un timp destul de scurt însă, am ajuns la o teorie aparte a cunoașterii, pe care m-am străduit s-o perfecționez de-a lungul întregii vieți, deși n-am fost capabil să creez un sistem. Această teorie este orientată împotriva raționalismului, care crede în posibilitatea de a exprima existența prin concept, care crede în caracterul rațional al existenței. Dar existența este rațională și poate fi exprimată prin concept numai și numai pentru că a fost raționalizată în prealabil și pentru că ea însăși este un concept. Potrivit terminologiei pe care aveam s-o perfecționez mai târziu, existența cu care operează ontologia și gnoseologia rațională constituie deja un produs al gândirii. La început mi-am formulat această idee așa: avem o existență primară, anterioară procesului de raționalizare, și aceasta constituie adevărata existență, care este cognoscibilă nu prin concept. Cu aproximație, această formulare era în concordanță cu deosebirea pe care o face Kant între lucrul în sine și fenomen. M-a mirat însă că el n-a explicat deloc de ce s-a format lumea fenomenelor, care nu este lumea cea adevărată, realitatea primară. Apărea ciudat, de asemenea, că lumea autentică, noumenală (lucrul în sine) este incognoscibilă, în timp ce lumea secundă și neautentică (fenomenul) este cognoscibilă și cu privire la ea a fost fundamentată o știință fermă și general-obligatorie. Prin aceasta se deosebește Kant de Platon. Dar teoria lui Kant despre iluzia (*Schein*) transcendentă este genială. Prin prisma psihologiei contemporane, tema ar putea fi formulată ca deosebirea dintre inconștient și conștiință, dar psihologia științi-

fică și reprezentanții ei nu sînt capabili de fundamentare și dezvoltare filozofică a teorici inconștientului. Dintre curentele neokantiene, mai aproape ca altele mi-a fost curentul legat de Windelband, Rickert și Lask. Este singurul curent care recunoștea iraționalul. În tinerețe, într-un semestru estival, chiar am audiat un ciclu de conferințe ținut de Windelband în fermecătorul Heidelberg. În perioada aceea însă mă depărtasem deja de kantianism. Tema principală pe care mi-o puneam era cum poate fi dezvoltată în continuare și totodată depășită ideea lui Kant, încercînd a justifica posibilitatea de a cunoaște realitatea primară dinainte de raționalizare, dinaintea de prelucrare de către conștiință. Ceea ce s-ar putea formula și drept deosebire dintre conștiința primară și conștiința secundă. Conștiința secundă este legată de scindarea în subiect și obiect, ea obiectivează ceea ce este supus cunoașterii. Conștiința primară este cufundată în subiect ca realitate primară, sau, mai exact, în ea e dată identitatea dintre subiect și obiect. În ultimii ani am formulat această problemă ca înstrăinare în procesul de obiectivare a singurei lumi subiective autentice. Lumea obiectivă este un produs al obiectivării, este o lume căzută, scindată și încătușată, în care subiectul nu se integrează în ceea ce este supus cunoașterii. Recent am exprimat această idee printr-un paradox: subiectivul este obiectiv, iar obiectivul este subiectiv, pentru că subiectul este o creație a lui Dumnezeu, pe cînd obiectul este o creație a subiectului. Subiectul este noumen, pe cînd obiectul este fenomen. Cred că particularitatea filozofiei mele stă înțîi de toate în faptul că am o altă concepție asupra realității decît majoritatea teoriilor filozofice. Pentru mine, realitatea nu este cîtuși de puțin identică existenței și cu atît mai puțin obiectivității. Iar lumea subiectivă și personalistă este singura lume autentic reală.

Am străbătut un lung drum de evoluție filozofică, dar am rămas fidel intuiției inițiale. Îmi amintesc că în 1904 am luat parte la congresul internațional de filozofie de la Geneva. M-am întîlnit atunci cu G.V. Plehanov, care era un materialist și filozof mediocru, dar se interesa de problemele de filozofie. Ne-am plimbat împreună pe Bulevardul Genevei și am discutat filozofie. M-am străduit să-l conving că raționalismul, și îndeosebi raționalismul materialiştilor, este naiv, bazat pe o ipoteză dog-

matică privind caracterul rațional al existenței și, în plus, pe o ipoteză absolut de neînțeles despre caracterul rațional al existenței materiale. Dar lumea rațională cu legile ei, cu determinismul și cu conexiunile sale cauzale este o lume secundă, și nu primară, este un produs al raționalizării, ea se relevă conștiinței secunde, raționalizate. Este îndoielnic ca Plehanov, avînd în vedere insuficiența sa cultură filozofică, să fi înțeles pe deplin ce-i spuneam. Eu însumi n-am dezvoltat suficient aspectul gnoseologic al filozofiei mele. M-a împiedicat perioada căutărilor religioase. Țelul meu era însă acela de a releva lumea libertății, ne-supusă raționalizării și neobiectivată. Mai tîrziu, în anii din urmă, am ajuns la concluzia că existența în sine nu este primară și că este un produs al raționalizării, o prelucrare a gîndirii, adică, de fapt, am ajuns la negarea filozofiei ontologice. Ceea ce a însemnat despărțirea de tradiția ontologică a lui Parmenide, Platon, Aristotel, Toma d'Aquino, de multe curențe din filozofia modernă, inclusiv de Vl. Soloviev cu teoria lui despre unitatea universală. Într-un anumit punct, această concluzie era cumva chiar mai aproape de filozofia hindusă. Dar un atare tip de gîndire poate fi dedus din J. Böhme, din Kant. Filozofia existențialistă ar fi trebuit să fie antiontologică, dar nu vedem așa ceva la Heidegger, care vrea să construiască ontologia. De altfel, filozofia lui Heidegger este o filozofie de *Dasein*³, nu de *Sein*⁴ și nu de *Existenz*. Ideea metafizică esențială, la care am ajuns ca rezultat al drumului în filozofie pe care l-am parcurs și al experienței spirituale care a stat la baza acestui drum, este ideea primatului libertății asupra existenței. Ceea ce înseamnă și primatul spiritului, care nu este existență, ci libertate. Existența este cumva o libertate încremenită, o libertate statizată. Primatul existenței asupra libertății duce la determinism și la negarea libertății. Dacă libertatea există, ea nu poate fi determinată de existență. Cea mai mare parte din teoriile filozofice despre libertate nu mă puteau satisface, îndeosebi teoria tradițională despre „liberul arbitru“. Au fost ani cînd pentru mine dobîndise o importanță deosebită J. Böhme, pe care l-am îndrăgit, l-am citit mult și despre care am scris ulterior cîteva studii. În mod greșit însă, unii identifică ideile mele privind libertatea cu teoria lui Böhme despre *Ungrund*⁵. Interpretez *Ungrund* al lui Böhme

drept libertatea primară, preexistentială. Dar la Böhme ea este în Dumnezeu, ca un principiu întunecat al Lui, pe cînd la mine ea este în afara lui Dumnezeu. Aceasta se referă doar la *Gott*⁶, nu și la *Gottheit*⁷, deoarece despre inefabila *Gottheit* nu poți gîndi nimic.

Am scris *Filozofia libertății* într-un trecut foarte îndepărtat, cu vreo treizeci și cinci de ani în urmă. Din punct de vedere filozofic această carte mă satisface prea puțin, în general eu nu fac parte dintre scriitorii care se simt foarte mulțumiți de cărțile lor și le recitesc cu plăcere. Mie, dimpotrivă, nu-mi place să-mi răsfoiesc vechile cărți, nu-mi plac citatele din ele. Îmi este drag elanul creator pe care l-am trăit, nu și produsul, zvîrlit în exterior, al acestui elan creator. Fiecare carte aș vrea s-o rescriu. Relativ recent, fiind deja în exil, am rescris filozofia libertății cu titlul *Filozofia spiritului liber* (în franceză titlul a fost mai reușit, *Esprit et liberté*). Această filozofie a libertății este mai reușită, dar acum mi se pare că aș fi putut s-o scriu și mai bine. De altfel, problema libertății este prezentă în toate cărțile mele.

Cînd revăd în minte drumul pe care l-am parcurs în filozofie, deslușesc limpede în viața mea o anume ritmicitate: perioade de elan creator, de ardere, și perioade de diminuare a elanului creator, de răcire. Este ciudat că perioadele de diminuare a creativității și de răcire le-am trăit mai mult în tinerețe, am avut în mod special o perioadă de acest fel, și n-au fost aproape deloc spre bătrînețe, cînd am scris cele mai însemnate din cărțile mele. De fapt, țin să spun că nici în perioadele de relativă diminuare a gîndirii creatoare aceasta n-a încetat niciodată. Am meditat filozofic în tot cursul vieții, în fiecare zi, din zori pînă-n seară, ba chiar și noaptea. Am mai spus că ideile filozofice mi se nășteau în minte în condiții ce ar putea să pară nepotrivite, la cinematograful, în cursul lecturii unui roman, în timp ce discutam cu cineva, discuția neavînd nimic filozofic, în timp ce citeam ziarul ori mă plimbam în pădure. Puteam să mă ocup de filozofie, să gîndesc, să scriu, să citesc în orice condiții, cînd aveam o temperatură de 39°, cînd bombele cădeau lîngă casa noastră (în toamna lui '917), cînd se întîmplau nenorociri. Uneori elanul de gîndire creatoare era legat de o stare de iritare și de mînie. Gîndirea mea a purtat adesea pecetea iritării și mîniei, așadar că-

deam ușor în extreme. Însă problematica gândirii mele filozofice a rămas mereu aceeași. În centrul gândirii s-au aflat întotdeauna probleme privind libertatea, persoana, creația, probleme privind răul și teodiceea, adică în esență o singură problemă — problema omului, a misiunii sale, a justificării creației sale. Intuiția mea fundamentală privind omul, privind nevoia lui Dumnezeu în actul de creație al omului am exprimat-o în cea mai însemnată carte din trecutul meu, *Sensul creației. Încercare de îndreptățire a omului*⁸. Cartea aceasta a fost *Sturm und Drang*⁹. A fost rodul unui elan creator plenar. Mă voi referi la ea în altă parte. Dar este important să remarc că ea dezvăluie tema întregii mele vieți. Ulterior am scris cărți pe care formal le situez mai sus, în care ideea este mai dezvoltată și mai consecventă, terminologia — mai exactă, dar în *Sensul creației* m-am înălțat pînă la punctul suprem al arderii creatoare. Concentrarea filozofică n-a fost permanentă la mine, uneori mă lăsam antrenat de chestiuni „la ordinea zilei“. Ar fi însă greșit să se creadă că îmi iroseam forțele în „politică“. N-am fost nicicînd un om politic și gândirea mea pe marginea chestiunilor la ordinea zilei n-a avut nicicînd un caracter politic, ci a continuat să rămînă o gândire de factură filozofică, morală, preocupată de aspectul spiritual al chestiunii. În ultimii ani ai vieții, gândirea mea filozofică a devenit mai concentrată și am ajuns la forma definitivă a viziunii mele filozofice asupra lumii. În vederea aprecierii viziunii mele filozofice asupra lumii, importanță majoră au cărțile: *Despre misiunea omului. Încercare de etică paradoxală*, cea mai sistematică dintre cărțile mele; *Eul și lumea obiectelor. O încercare de filozofie a singurătății și comuniunii*¹⁰; *Spirit și realitate. Fundamentele spiritualității teandrice*¹¹ și cartea mea cea mai radicală, cea mai revoluționară din punct de vedere spiritual, *Despre sclavia și libertatea omului. Încercare de filozofie personalistă*¹². În filozofia mea definitivă deslușesc ideile mele dintru început. În planul istoriei gândirii filozofice, am conștientizat mai intens legătura mea cu unele idei ale lui Kant. Și prin aceasta mă deosebesc de alte curente ale filozofiei religioase ruse, care simte o mare afinitate cu Platon și Schelling. Totuși, nu mi-am desfășurat suficient metafizica mea proprie, care există și este foarte bine definită. De aceea intenționez să mai scriu o lucrare de

metafizică, lucrare ce nu se va constitui, desigur, într-un sistem rațional*. În general, lumea mă înțelege foarte greșit. E și vina mea, pesemne. Gîndirea mea este prea antinomică, adesea prea mult orientată spre extreme și de o expresie prea aforistică. Înclinația pentru o gîndire paradoxală și bazată pe contradicții a avut ca rezultat faptul că uneori m-am văzut lăudat de către dușmani. Factura dualismului meu este prost înțeleasă, atribuindu-i-se în mod greșit un caracter ontologic, îndeosebi sînt prost înțelese însemnătatea, centrală pentru mine, a teoriei obiectivației și motivele eshatologice ale filozofiei mele. Vor mereu să mă raporteze la niște categorii în care nu mă pot încadra nicicum. O situație uneori foarte supărătoare. Vrei să lași o amprentă în lume, și nu reușești. Mă străduiesc să obiectivez cît mai puțin lumea mea subiectivă. Dar, în virtutea unei interpretări eronate a gîndirii mele, unii mă obiectivează, adică mă denaturează. Acest aspect este legat de problema filozofiei existențialiste. Este ea oare posibilă?

*

* *

De cînd au apărut cărțile lui Heidegger și Jaspers, și îndeosebi ale lui Sartre în Franța, filozofia existențialistă este la modă. Originile ei conduc la Kierkegaard, care a găsit prețuire la generația postbelică, o generație care a cunoscut sentimentul de vulnerabilitate a omului, frica, groaza, disperarea. Întotdeauna am fost un filozof existențialist și pentru asta m-au atacat. Cred, de asemenea, că filozofia rusă, prin curente de cele mai originale, s-a aplecat întotdeauna spre tipul existențialist de meditație filozofică. Afirmatia este, desigur, adevărată îndeosebi în ce-l privește pe Dostoievski ca filozof, precum și pe L. Șestov. Tema filozofiei existențialiste este departe de a fi o temă nouă. Întotdeauna au existat filozofi care s-au inclus pe sine în filozofia lor, adică au considerat subiectul cunoscător drept existent. Sfîntul

* Acum au văzut deja lumina tiparului noua mea carte, care îmi exprimă plenar metafizica, *O încercare de metafizică eshatologică. Creație și obiectivare*¹³, precum și cartea *Dialectica existențială a divinului și omenescului*¹⁴. (Adnotare din anul 1947).

Augustin, Pascal, în parte Maine de Biran și Schopenhauer au fost filozofi existențialiști. De fapt, acest element este prezent la toți filozofii autentici, chiar și la Spinoza și Hegel. Dar tocmai filozofii contemporani, de la care provine filozofia existențialistă, Heidegger și Jaspers, mi se par a fi în cea mai mică măsură filozofi existențialiști, poate Jaspers mai mult. Primind „existențialitatea“ de la Kierkegaard, Heidegger a vrut să exprime problemele filozofilor existențialiști prin categoriile proprii filozofiei raționale academice. El aplică exercițiului existențial categorii raționale, inaplicabile acestuia, și creează o terminologie imposibilă. Terminologia se dovedește a fi mai originală decât gândirea. Desigur, Heidegger posedă un cert talent filozofic, are o mare intensitate și concentrare în gândire. Jaspers este un om puternic impresionat de exercițiul existențial al lui Nietzsche și al lui Kierkegaard. Dar, conform criteriului creat chiar de el, de deosebire între tipurile de filozofie profetică și filozofie științifică, el aparține tipului de filozofie științifică. Este un gânditor subtil, îndocosbi un psiholog. De fapt, este „mai existențialist“ decât Heidegger și mai apropiat mie. După mine, un filozof existențialist este acel filozof a cărui gândire marchează identitatea dintre destinul personal și destinul universal. Ceea ce, după cum am mai spus, înseamnă întâi de toate depășirea obiectivației. Existența nu poate constitui un obiect al cunoașterii, ea este subiect al cunoașterii sau, mai profund, se află în afara disocierii în subiect și obiect. Nu m-a interesat nicicând obiectul, cunoașterea obiectului, mă interesează destinul subiectului, în care pulsează universul, sensul existenței subiectului, care este un microcosmos. Nici Kierkegaard, pe care l-am citit tîrziu și a cărui manieră de a scrie mă enervează, nici Heidegger sau Jaspers n-au avut niciodată vreo influență specială asupra gândirii mele filozofice. Izvoarele mele sînt altele. Nicicînd n-am fost un filozof „pur“, nicicînd n-am urmărit izolarea filozofiei de viață. Dimpotrivă, totdeauna am considerat cunoașterea filozofică drept o funcție de viață, un simbolism al experienței spirituale și al drumului spiritual. În filozofie se imprimă toate contradicțiile vieții, și nu este nevoie să se încerce a le estompa. Filozofia înseamnă luptă. Este imposibil a separa cunoașterea filozofică de totalitatea experienței spirituale a omului, de credința sa religioasă, de

contemplația sa miotică, dacă omul o are. Meditează și cunoaște omul concret, nu subiectul gnoseologic, nu abstractul spirit universal. Platon, Descartes, Spinoza, Kant, Hegel au fost oameni concreți, care au introdus în filozofia lor propria lor omenitate, elementul lor existențial, chiar dacă n-au vrut s-o recunoască. Atunci când se întâmplă ca filozoful ca om să fie un creștin pătruns de credință, este absolut imposibil ca el să uite acest lucru în filozofia sa. Un mistic va rămâne mistic și în filozofia sa. Un ateist militant se va manifesta ca atare și în filozofia sa: în fond, filozofia a fost întotdeauna religioasă fie în sens pozitiv, fie în sens negativ. Filozofia din epoca modernă, începând cu Descartes, a fost într-un anumit sens mai creștină decât filozofia scolastică medievală. În filozofia scolastică medievală creștinismul nu pătrunsesse încă în cuget și nu-l transformase, era încă tot filozofia greacă antică, precreștină. Precreștină era și opinia publică medievală. În filozofia vremurilor noi creștinismul pătrunde în gândire, ceea ce se reflectă în mutarea rolului central de la cosmos la om, în depășirea realismului și obiectivismului naiv, în recunoașterea rolului creator al subiectului, în ruptura de naturalismul dogmatic. Kant este un filozof foarte creștin, mai creștin decât Toma d'Aquino. Filozofia creștină este o filozofie a subiectului, nu a obiectului, o filozofie a „eu”-lui, nu a lumii, o filozofie ce-și are expresia în cunoașterea experienței și a subiectului, a omului, de sub puterea obiectului, a necesității.

Mi-am pus nu o dată întrebarea dacă a fost nimerit să fiu numit un romantic în filozofie. Este absolut limpede că nu pot fi numit clasic. Nu am simpatie pentru clasicism. Dar ce este romantismul? Nu există ceva mai nedefinit și chiar inaccesibil definirii. În cadrul reacției dezagreabile împotriva romantismului, puternică între cele două războaie, tot ceea ce displăcea și stârnea dezaprobare era numit romantism. În cele din urmă, apărerea învinuit de romantism tot ce era valoros, original, talentat în literatura universală și în gândirea noilor veacuri, cu precădere în secolul al XIX-lea, odios pentru inamicii romantismului. Îndosebi E. Seillière, în numeroasele sale lucrări despre romantism și imperialism, a excelat în a acuza de romantism pe toți și toate. Toți se trag de la J.-J. Rousseau și poartă blestemul rousseauismului. Când veneam în contact cu această reacție împotriva ro-

mantismului, fenomen profund reacționar, mă consideram reprezentant al romantismului și eram gata să lupt pentru romantism, văzînd în el o expresie a omului și a omeniei. Dar, iată, renașterea culturală rusă de la începutul secolului al XX-lea poate fi numită romantism rus și a avut neîndoios trăsături romantice. În raport cu romantismul acestor curente, de care am fost legat în viață, mă simțeam adesea un antiromantic, nu clasic bineînțeles, dar realist și adversar al iluzoriului și al palavrelor elevate. Însăși problema romantismului și a clasicismului, care joacă un rol atît de important în conștiința franceză, mi se pare supradimensionată și pusă greșit. Nici un mare scriitor nu poate fi definit cu termenul de „clasic“ sau de „romantic“ și nu încap în aceste categorii. Este absolut imposibil să apreciezi dacă sînt clasici sau romantici Shakespeare și Goethe, L. Tolstoi și Dostoievski. Categoriile de clasicism și romantism sînt în mod deosebit inaplicabile literaturii ruse. Acești termeni sînt ambigui și polisemantici. Pe mine asta mă interesează acum în raport cu filozofia. Sînt gata să mă consider un romantic în baza următoarelor aspecte: primatul subiectului asupra obiectului, împotrivirea la determinismul finitudinii și năzuința către infinitate, necredința în realizarea perfecțiunii în finitudine, intuiția împotriva discursivității, antiintelectualismul și aprecierea cunoașterii ca act al spiritului plinar, exaltarea creației în viața umană, ostilitatea față de normativism și legism, contrapunerea personalului, individualului față de puterea generalului. Însă definițiile curente, date romantismului în Franța, nu mă satisfac. Eu nu mă trag de la Rousseau, nu cred în bunătatea funciară a naturii umane, nu consider că natura este „divină“ și nu divinizez forța vieții, exaltarea vieții emoționale îmi este străină, nu recunosc primatul absolut al esteticii și al artei. De regulă, romantismul este considerat drept o răzvrătire a naturii în general, o răzvrătire a naturii umane cu pasiunile și emoțiile ei împotriva rațiunii, împotriva normei și a legii, împotriva principiilor eterne și general-obligatorii ale civilizației și conviețuirii umane. Pentru mine problema se pune cu totul altfel. N-am vorbit niciodată despre răzvrătirea „naturii“, despre răzvrătirea instinctelor împotriva normelor și legilor rațiunii și societății, am vorbit despre răzvrătirea *spiritului*. Eu afirm primatul spiritului și asupra naturii, și

asupra societății și civilizației. „Natura“, natura netransformată este o necesitate, ea este subordonată unor conexiuni cauzale (definiția lui Kant). Pe cînd spiritul înseamnă libertate. Iar eu toată viața am propovăduit răzvrătirea împotriva puterii necesității naturii societății. N-am prea îndrăgit romantismul german, pe Fr. Schlegel, Novalis, chiar pe Schelling și Schleiermacher, îmi este străină idealizarea „organicului“, care le este proprie și pe care o consider reacționară. Noțiunea de natură este absolut convențională și este folosită ca simbol al răzvrătirii împotriva raționalismului apăsător și a normelor de civilizație, ca drept de a dezvălui individualitatea creatoare. În ce mă privește, prefer categoric să folosesc simbolismul spiritului, și nu pe cel al naturii. Trebuie să precizez că eu situez natura mai presus de legile îngrozitoare ale civilizației și societății. Romantismul meu este un romantism al libertății. Sînt dispus să mă asociez cu romantismul în lupta negativă pentru eliberarea individualității de opresiunea legității. Dar înțeleg altfel obiectivele pozitive ale eliberării. Romanticii nu înțeleg corect principiul personalității și al libertății. Trebuie să te situezi dincolo de romantism și de clasicism, dincolo de naturalism și de raționalism. Este o problemă care m-a chinuit toată viața. Propria mea fire, pesemne, trebuie considerată mai curînd romantică decît clasică, dacă menținem această terminologie. Ceea ce impune însă o mai mare individualizare, conceptul de romantic este aici limitativ. În drumul meu spiritual și cognitiv mă deosebesc prin ceva esențial de tipul predominant al romanticilor. În fond, toată viața am căutat adevărul și sensul, „ce“ a fost pentru mine mai important decît „cum“. Dar adevărul și sensul n-au fost pentru mine lege și normă a rațiunii. Oamenii de tip romantic se străduiesc cel mai mult să trăiască starea de elan extatic, indiferent dacă are sau nu legătură cu găsirea adevărului și sensului. Este exaltarea vieții emoționale. În timp ce pentru mine este prețios elanul extatic orientat către „ce“, către adevăr și sens. Exaltarea emoțională ca atare chiar mi-a repugnat. Viaceslav Ivanov, cel mai mare cunoscător al religiei lui Dionysos, definește dionisianismul drept un extaz pentru care are importanță „cum“ și este indiferent „ce“. Atitudine care mi-a fost întotdeauna străină. Îmi este străină tendința panteistă, proprie atît de multor romantici. N-am

avut nicicînd dorința de a mă dizolva în vreo stihie primară, fie ea stihia cosmică ori stihia colectivului social. Prea puternic era la mine simțămîntul de persoană și simțămîntul de libertate. De aici importanța momentului etic, întotdeauna legat de persoană și de libertate. De aceea am avut în permanență divergențe și ciocniri cu „romanticii” din epoca mea. Voi mai reveni asupra acestui aspect. De aici și singurătatea mea, pe care e greu s-o depășesc. „Natura”, „viața”, instinctul, stihia colectivă n-au fost pentru mine nicicînd Dumnezeu. Dumnezeu pentru mine a fost Adevărul, Adevărul care se înalță peste toate. Dar Adevărul se poate înomeni.

Capitolul V

*Cu fața la socialism
Lumea revoluționară
Marxismul și idealismul*

Simt că îmi este imposibil să respect planul acestei cărți și să urmez succesiunea cronologică. După ce am plecat din lumea nobiliar-aristocratică, am ajuns, întâi de toate, un însingurat. Aveam impresia că nu am nimic comun cu nimeni. N-am întâlnit oameni care să-mi fie apropiați ca spirit. La începutul începutului drumului meu spiritual n-am avut parte de întâlniri cu oameni care să fi avut influență asupra mea. Am comunicat îndeosebi cu femeile, care mi se păreau mai puțin antipatice și îmi dădeau iluzia că mă înțeleg. Femeile au fost principalele mele admiratoare. Nu folosesc cuvîntul „discipoli“, pentru că n-am avut discipoli. Am mai spus că nicicînd n-am fost înclinat spre prietenie și n-am avut prieteni. Dar în viața mea a survenit un moment cînd am ieșit din însingurare și am pășit în lumea socială, revoluționară. Ce rațiuni, proprii firii mele, m-au îndemnat să pășesc pe această cale? Revoluționarismul meu, care în această perioadă mondială de ferocitate a crescut și mai mult, îmi apare ca un fenomen complex și are, probabil, un caracter diferit în comparație cu cea mai mare parte a intelectualității revoluționare ruse. Revoluționarismul propriu firii mele este, în primul rînd, un revoluționarism spiritual, este răzvrătirea spiritului, adică a libertății și a sensului, împotriva robiei și nonsensului lumii. De fapt, am fost în mică măsură un revoluționar politic și prea puțin activ în revoluțiile noastre politice. Am cunoscut chiar o răzvrătire revoluționară a spiritului împotriva acestor revoluții. Uneori am avut impresia că ele sînt reacționare în plan spiritual. Deslușeam în ele o neîubire față de libertate, negarea valorii personalității. Întotdeauna a existat în mine o dualitate, pe de o parte revoluționarismul și pe de alta — instinctele aristocratice, care s-au menținut în minc. Este ciudat că această dua-

litate n-a provocat niciodată vreo dedublare reflexivă, care în general este străină firii mele. Izvorul revoluționarismului meu l-am pus întotdeauna pe seama imposibilității funciare de a accepta ordinea universală, de a mă subordona față de indiferent ce pe lume. De aici se vede deja că e vorba mai degrabă de un revoluționarism individual decât de unul social, o răzvrătire a persoanei, nu a masei populare. În firea mea a existat întotdeauna un element de răzvrătire și de protest, orientat și împotriva robiei în revoluție. Odată, în plină desfășurare a revoluției comuniste, un fost socialist-revoluționar, dispus să se adapteze din oportunism la puterea sovietică, mi-a spus: dumneavoastră sînteți revoluționar din fire, pe cînd eu nu sînt deloc revoluționar. Pesemne, a avut în vedere incapacitatea mea de conformism și de adaptare. Independența și incapacitatea de adaptare sînt la mine atît de firești, încît nu am considerat că ar constitui vreun merit deosebit. Chiar m-am mirat ori de cîte ori mi s-a spus despre cîte un articol de-al meu sau despre cîte o expunere că ar fi de mare curaj. Toată viața mea am simțit un dispreț absolut pentru așa-numita „opinie publică“, oricare ar fi aceasta, și niciodată n-am ținut cont de ea. Pentru mine nici n-a existat problema atitudinii față de „opinia publică“. Cu o asemenea structură a caracterului este greu să fii om politic. Politica revoluționară își are și ea o „opinie publică“ despotică, de care revoluționarii de profesie depind ca niște sclavi. În fond, politica îmi repugnă, întrucît constituie forma cea mai funestă de obiectivare a existenței umane, expulzarea ei în exterior. Întotdeauna se bazează pe minciună. Dar repulsia mea pentru politică n-a avut ca urmare retragerea din lume, ci dorința de a răsturna această lume, de a o schimba. În mare măsură, politica este o ficțiune, care îi stăpînește pe oameni, o excrescență parazitară ce sughe sîngele din om. Revoluțiile pur politice mi-au trezit adesea un sentiment de respingere nu doar prin mijloacele de luptă practicate, prin negarea libertății și celelalte. Cel mai mult mi-a repugnat faptul că ele nu sînt revoluții ale spiritului, că ele neagă total spiritul sau că acesta rămîne tot cel vechi. Întreaga alcătuire politică a acestei lumi vizează omul mediu, omul de rînd, omul de masă, care nu are nimic creator. Pe asta se bazează statele, morala obiectivă, revoluțiile și contrarevoluțiile. Or, există o dreptate, există o rază di-

vină în orice eliberare. Consider că revoluțiile sînt inevitabile, ele sînt fatale atunci cînd forțele spirituale creatoare, capabile să reformeze în mod radical și să transforme societatea, lipsesc ori sînt neputincioase. Dar orice stat și orice revoluție, orice organizare a puterii ajung sub dominația stăpînului acestei lumi.

*

* *

Am avut de timpuriu conștiința faptului că lumea, societatea, civilizația au la bază neadevărul și răul. Am citit multe cărți de istorie, dar această lectură a fost un chin. Aveam impresia că istoria este o acumulare de crime și de minciună, deși recunoșteam sensul istoriei și mă consideram specialist în filozofia istoriei. Îmi era străin sentimentul de retrăire a unor tradiții istorice sacre. Un timp am făcut eforturi pentru a recunoaște cutare ori cutare tradiții sacre, demers ce nu mi-a reușit niciodată, provocîndu-mi repulsie. Am fost întotdeauna și am rămas un om care s-a născut spiritualicește după secolele luminilor, criticii și revoluției. Am depășit raționalismul „luminismului“, dar era vorba de hegeliiana *Aufhebung*¹, adică nu puteam fi dinainte de „luminism“ sau să mă prefac că sînt dinainte. Unele curente religioase de la începutul secolului al XX-lea se prefăceau că se află în stihia naivă, precritică, imitau primitivismul popular. Iraționalismul sau suprraționalismul meu a traversat „luminismul“, nu în sensul curentelor franceze din secolul al XVIII-lea, ci în sensul lui Kant, care a formulat dreptatea eternă a „luminismului“ și a legat de acesta teoria sa despre autonomie. Eu am fost dintru început „autonom“, antiautoritar, și nu puteam fi constrîns la nici un fel de autoritarism. În răzvrătirea mea inițială împotri-va societății ambiante, o mare însemnătate a avut pentru mine L. Tolstoi. N-am fost nicicînd un tolstoian în sensul strict al cuvîntului și nici nu prea i-am iubit pe tolstoieni, aceștia îmi erau străini. Dar aveam un altoi tolstoian, și acesta mi s-a păstrat de-a lungul vieții. S-a manifestat prin profundul meu dispreț față de orice false sacralități și false măreții ale istoriei, față de oamenii ei pseudomari, prin profunda mea convingere că întreaga această viață civilizată și socializată, cu legile și convenționalismele ei, nu este viața cea autentică, cea adevărată. Totodată însă, aveam

simțul istoriei, care lui L. Tolstoi i-a lipsit. În *Politica* sa, admirabilă în multe privințe, Aristotel spune: „Omul este în mod firesc un animal politic, o ființă destinată să trăiască în cetate; și acela care nu face parte dintr-o cetate este, prin natura sa și nu din întâmplare, o ființă sau degradată, sau superioară omului.”² Aristotel consideră că o asemenea ființă este incapabilă a se subordona. Eu nu mă consider a fi o ființă nici mai prejos de om, nici mai presus de om, dar mă aflu foarte aproape de situația la care se referă Aristotel. De altfel, aici se vede marea deosebire ce există între conștiința lumii antice și conștiința perioadei creștine din istorie. Este și deosebirea dintre ruși și occidentali. Rușii nu acceptă ordinea universală așa cum o acceptă oamenii ce aparțin civilizației occidentale.

Am simțit de timpuriu ruptura de societatea nobiliară din care am provenit, totul îmi era urât în această societate și prea multe lucruri îmi stârneau indignarea. Când am intrat la universitate, eram atît de pornit, încît preferam societatea evreilor, pentru că aveam cel puțin garanția că nu sînt nobili și nici nu-mi sînt rude. Când venea la mine în vizită vreun coleg evreu, mama mea îmi punea o întrebare devenită tradițională: *Est-ce un monsieur ou ce n'est pas un monsieur?*³ Am terorizat-o într-atît pe mama mea să nu folosească niciodată cuvîntul jidan, încît ea nu mai îndrăznea să spună nici cuvîntul evreu și spunea izraelian. Antipatia față de nobili se asocia la mine cu antipatia față de militari. Am decis să părăsesc școala militară și să-mi dau bacalaureatul pentru a intra la universitate, ceea ce nu era ușor avînd în vedere capacitatea mea redusă de asimilare pasivă. Starea mea de spirit esențială, premergătoare și mai puternică decît toate teoriile intelectuale și toate credințele conștiente, a fost încă din copilărie dezgustul față de stat și de putere. Uneori am impresia că aici se face simțită plămada feudală. Copil fiind, era destul să mă apropiu de vreo instituție de stat, chiar cea mai nevinovată, că și simteam cum mă cuprind dezgustul și indignarea și doream distrugerea acestei instituții. Nu puteam avea nici un fel de *ressentiment*, făceam parte dintr-o clasă privilegiată, dominantă, familia noastră întreținea relații amicale cu toți guvernatorii și guvernatorii generali. Orice instituție de stat avea în ochii mei un caracter inchizitorial, toți reprezentanții puterii mi se păreau niște călăi ai

oamenilor, deși în cadrul relațiilor de familie, în saloanele societății mondene, mi s-a întâmplat adesea să-i văd pe acești reprezentanți ai puterii ca oameni blajini și amabili. Nu-mi plăcea societatea mondenă din alte motive, dar acea societate mondenă care era încă legată de stilul patriarhal de viață mi se părea a fi cu totul altceva decît statul. Investiți cu funcții ale puterii, toți oamenii vedeau transformări înspre latura semibestială. Generalul de jandarmi N. făcea vizite părinților mei, era amabil cu mine cînd mă întâlnea. Avea însă cu totul altă alură cînd era văzut la închisoare și la interogatorii. Nu m-au impresionat nici o poziție în societate, nici un grad ierarhic, nici o putere, nici o figură masivă a istoriei. Un atribut ce se întâlnește rareori, cred, într-o formă atît de radicală. Am observat că pînă și pe revoluționari îi impresionează adesea gradele ierarhice, deși cu semnul minus. Iar revoluționarii victorioși în revoluție se transformă ei înșiși cu ușurință în impozante grade ierarhice. Gradele ierarhice nu m-au impresionat nicicînd, nici chiar în funcțiile de ordin mai înalt, academicieni, grade științifice, celebritatea scriitorilor etc. În genere, îmi este străin sentimentul ierarhic, îmi este străină orice deosebire a oamenilor în funcție de situația lor în societate, independent de calitățile lor personale. Îmi displace chiar și atunci cînd mi se atribuie mie nu știu ce poziție ierarhică. Niciodată n-am putut suferi „simbolurile“ în societățile omenești, semnele convenționale, titlurile, toate acestea mi se păreau în dezacord cu realitățile. Mă indigna consacrarea existenței concrete „empirice“, a existenței concrete statale, sociale, bisericesti exterioare, ca și cum dincolo de empiria cea rea s-ar afla o esență bună. Se credea îndeobște că omul poate fi rău, dar gradul pe care îl reprezintă este bun. Eu însă am crezut și cred că la răul omenescului se mai adaugă și răul gradului. Am în vedere orice grad, inclusiv gradul revoluționar. Nu societatea este sacră, nu statul, nu națiunea, ci omul. În mod metafizic îmi este proprie tendința anarhică, personalist-anarhică, această tendință îmi este proprie acum tot așa cum îmi era proprie în anii adolescenței și tinereții. Dar îmi este străin sentimentul care ar putea fi denumit utopie anarhistă, naivă și plină de optimism. Dacă există ceva ce-mi este propriu, aceea este speranța hileastă.

Perioada revoluționară din tinerețea mea a contribuit serios la formarea morală a personalității mele. Convingerile revoluționare și atmosfera revoluționară au generat în mine o stare de spirit aparte, o atitudine aparte față de posibilele încercări în viitor, în general o atitudine aparte față de așteptări în viitor. Într-o asemenea formă această stare de spirit nu se va mai repeta la mine. Dar a generat oțelirea personalității. Este interesant că perioada creștină din viața mea n-a produs o astfel de oțelire. Ceea ce spun are legătură cu asceza revoluționară a intelectualității ruse, care nu este o asceză obișnuită, ci o asceză de tărie în fața persecuțiilor. Desigur, în comparație cu mine, pentru alții asceza revoluționară a fost în mai mare măsură proprie, eu n-am pățit cine știe ce de pe urma persecuțiilor. Aș vrea să fiu înțeles corect. Nu consider că tinerețea mea revoluționară ar fi fost în genere ascetică, n-o consider ascetică nici chiar în accepțiune revoluționară. Ceva a existat însă, fără îndoială, ceva ce a lăsat în mine urme pentru întreaga viață, așa cum lasă urme prima iubire. Când mă gândeam la viitorul meu, când visam la viitor, cel mai frecvent îmi imaginam că voi avea parte de grele încercări și sacrificii în numele convingerilor. Căutam să mă deprind cu gândul că poate mă așteaptă închisoarea, deportarea, o viață exterioară grea. Ceea ce nu m-a speriat nicicând. Nicicând nu m-am văzut făcând carieră într-un sens exterior, nu mi-am imaginat o prosperitate exterioară. Niciodată nu m-am pregătit pentru vreo situație în societate. Toată viața am păstrat repulsia pentru ceea ce se cheamă „a avea o poziție în societate“. Acest lucru a repugnat nu numai spiritului meu revoluționar, dar și spiritului meu de aristocrat. Adeseori mă simțeam vinovat pentru situația mea privilegiată în multe privințe. Niciodată însă nu mi-am pus în gând să devin revoluționar de profesie. Pentru așa ceva eram mult prea teoretician, gânditor, ideolog. Acesta a și fost rolul meu. Dar încercam o ruptură profundă nu numai cu societatea nobiliară, ci și cu așa-zisa societate liberală și chiar radicală, care oricum era o societate legală, ce se bucura de binefacerile vieții, nu era supusă nici unui fel de pericole, în pofida caracterului ei opoziționist. Țin minte că priveam marxismul legal cu oarecare desconsiderare. Încă pe vremea când eram student, dar îmi începusem deja activitatea literară, în timpul uneia din primele mele călătorii la Petersburg, am nimerit la o seară literară organizată

de cercurile radicale și chiar marxiste. M-a dus acolo M. Tugan-Baranovski*. Manifestarea era legată în speță de cercul revistei *Mir Bojii*, care pe atunci începuse deja să publice articole marxiste. La *Mir Bojii* mi-am făcut și eu debutul⁴ cu primul meu text tipărit. Seara literară de la Petersburg a trezit în mine un sentiment de respingere, mi s-a părut ceva străin, ceva lipsit de autenticitate. De altfel, ulterior voi încerca acest sentiment în legătură cu toate cercurile sociale cu care am venit în contact. Ceea ce am calificat drept oțelire revoluționară a personalității mele în tinerețe a fost, prin consecințele sale morale și psihologice, mai amplu și mai profund decât revoluționarismul în sensul propriu al cuvîntului. Anume această plămadă m-a făcut să am întotdeauna un sentiment de respingere față de societatea liberal-radicală a literaților, avocaților, profesorilor universitari, iar în perioada din străinătate — față de societatea politicianilor parlamentari. Aceași plămadă a determinat atitudinea mea ireconciliabilă față de comunismul aflat la putere. Mai târziu voi considera că este cu puțință ruptura religioasă cu o societate care profită de bunurile existenței concrete fie într-o formă de apărare, fie într-o formă de opoziție. Dar nu mi-am închipuit acest lucru ca o asceză monahală. Îmi este, de asemenea, absolut străin puritanismul. Acum mă simt îndemnat să cred că aceleași motive m-au adus atît în revoluție, cît și la religie. Și într-un caz, și în celălalt am respins ideea de a fi mulțumit de „această lume“, am vrut să ies din această lume spre o alta. În această privință însă, am avut perioade mai acute și altele mai puțin acute. Repulsia față de ceea ce se cheamă „burghezism“, nu doar în sens social, dar și în cel spiritual, a constituit întotdeauna un resort al meu. Socialismul și comunismul, creștinismul și credința pravoslavnică pot avea și ele un caracter burghez. Niciodată nu am iubit forța în această lume, nu i-am iubit pe cei care triumfă. Și întotdeauna am fost conștient de dureroasa ciocnire dintre forță și valoare: forța mai mare a valorii de jos, forța mai mică a valorii superioare. A fost o vreme cînd mi se părea ispititoare o idee din *Demonii* — un aristocrat în revoluție este plin de farmec. Ideea denotă un romantism sui-generis.

* Mihail Ivanovici Tugan-Baranovski (1865–1919) — economist și istoric rus.

*

* *

Simpatiile mele revoluționare și socialiste s-au conturat încă înainte de a mă înscrie la universitate și de a veni în contact cu cercurile marxiste. Fundamentarea socialismului a fost la mine de ordin etic, principiu pe care l-am transmutat și în marxismul meu. Dintre ideologii socialismului narodnic din trecut l-am citit în special pe N. Mihailovski*. L-am apreciat ca sociolog, deși bazele lui filozofice mi se păreau fragile. Mihailovski face parte din epoca anilor '70, când la noi predomina pozitivismul lui A. Comte, J. S. Mill, Herbert Spencer. În timp ce eu mă trag de la Kant și de la idealismul german. În *Metoda subiectivă în sociologie* a intuit un adevăr indubitabil, pe care însă l-a exprimat fără vigoare filozofică. Este interesantă, de asemenea, teoria „luptei pentru individualitate“, care afirmă primatul individului în raport cu societatea. Mihailovski, ca și Herzen, a fost un apărător al socialismului individualist. Pentru mine acest lucru era mai acceptabil decât alte forme ale socialismului. Consideram că problema conflictului dintre individ și societate este o problemă fundamentală. În această stare de spirit a avut loc întâlnirea mea cu marxismul, care își făcuse apariția în Rusia. Era în anul 1894. Am simțit că în viața Rusiei se ridică ceva nou și că trebuie să-mi definesc atitudinea față de acest curent. Am început imediat să citesc mult și am izbutit foarte repede să mă orientez în literatura marxistă. La universitate, în anul întâi, m-am împrietenit cu un coleg de la facultatea de științe naturale, David Iakovlevici Logvinski. A fost singurul om cu care am legat prietenie. Un om foarte dotat din punct de vedere intelectual, cu multe capete mai presus decât alți studenți. Cu el puteam comunica la un nivel destul de ridicat. Această comunicare mi-a dat mult în domeniul problemelor de sociologie.

D. I. L. avea o statură colosală și un piept foarte îngust, o constituție ce oferea teren prielnic pentru tuberculoză. A fost arestat mai târziu decât mine, în procesul tipografiei social-de-

* Nikolai Konstantinovici Mihailovski (1842-1904) — sociolog, publicist, critic literar rus.

mocrate. După o lungă detenție la închisoare, a fost deportat în Siberia, unde a murit de tuberculoză. Este una din dureroasele istorii ale Rusiei. Îl păstrez în amintire pe Logvinski ca pe unul dintre oamenii de excepție din rîndul tineretului acelei epoci. De el sînt legați anii mei de studenție, perioada marxistă a vieții mele. Nu era schematic, avea preocupări vaste. L-am văzut între închisoare și deportare. Pe atunci însă, cotisem deja cu hotărîre către idealism. Am observat cu tristețe că această orientare i s-a părut străină, și în relațiile noastre s-a produs o fisură. Datorită legăturilor pe care le avea, tatăl meu a izbutit să obțină o ameliorare a situației lui Logvinski în Siberia. Dar asta n-a ajutat. Prin intermediul lui D. Logvinski intrasem în contact cu un grup de studenți apropiați de marxism. Din acest grup făcea parte și A. Lunacearski. Pe atunci începuse era unor interminabile dispute în rîndul intelectualității ruse. Păstrez în minte prima impresie de pe urma contactului cu marxismul rus. Am asistat atunci la o expunere ce s-a ținut în locuința particulară a unui polonez, care ulterior va fi deportat împreună cu mine în gubernia Vologda. A fost prima expunere marxistă pe care am audiat-o. Mi-a trezit nu numai un sentiment de respingere, dar și o adevărată jale. În perioada marxistă am încercat adesea acest sentiment. Simțeam că mă sufloc, că n-am aer, că nu pot să respir.

Nu o dată mi-am pus întrebarea ce anume m-a îndemnat să devin marxist, chiar dacă nu tocmai ortodox și avînd cugetul liber? Complicată întrebare. O sensibilitate deosebită pentru marxism am păstrat-o pînă astăzi. Nu puteam adera la socialiști-narodnici sau la socialiști-revoluționari, cum au început să se numească. Îmi era străin tipul psihologic al vechilor revoluționari ruși. Prin concepțiile mele nu eram un narodnic. În plus, îmi repugna punctul privind teroarea, față de care am avut întotdeauna o atitudine negativă. Marxismul însemna o formație cu totul nouă, el releva criza intelectualității ruse. La sfîrșitul anilor '90 s-a format curentul marxist, care se situa la un nivel cultural mult superior altor curenți ale intelectualității revoluționare. Era un tip prea puțin asemănător cu tipul din care ulterior va lua naștere bolșevismul. Am devenit un marxist critic, ceea ce mi-a permis să rămîn idealist în filozofie. Pentru vechile generații de revoluționari ruși, revoluția era religie. Pentru mine, revoluția nu

era religie. S-a produs diferențierea dintre diversele sfere și eliberarea sferei de cultură spirituală. Marxismul din epoca aceea a contribuit la aceasta. În marxism s-a cucerit îndeosebi amploarea istoriozofică, vastitatea perspectivelor universale. În comparație cu marxismul, vechiul socialism rus mi se părea un fenomen de provincie. Marxismul de la sfârșitul anilor '90 a constituit, fără doar și poate, un proces de europenizare a intelectualității ruse, accederea ei la curente occidentale, ieșirea în spații largi. Eu aveam o stare de spirit foarte antinaționalistă și eram foarte orientat spre Occident. Pe Marx îl consideram un om genial, așa îl consider și acum. Acceptam în totalitate critica marxistă a capitalismului. Marxismul arăta posibilitatea de victorie a revoluției, în timp ce vechile orientări revoluționare suferiseră înfrângere. Simțeam nevoia de a-mi realiza în viață ideile, nu voiam să rămân un gânditor abstract. Toate acestea la un loc mă împingeau spre marxism, în care n-am putut să încap niciodată. Am început să țin conferințe și expuneri în fața membrilor Comitetului social-democrat din Kiev, și eram considerat conducător ideologic. Dintr-o călătorie în străinătate am adus o mare cantitate de literatură social-democrată, ascunsă într-un geamantan cu fund dublu. Îmi amintesc de un fenomen ciudat. În vremea aceea, în mediul muncitoresc ieșise la iveală un curent ostil intelectualilor, care milita pentru activitatea independentă a muncitorilor. Reprezentant pregnant al acestui curent era muncitorul tipograf L., un evreu foarte înalt, cu părul roșu-ărâmiu. Era deosebit de ostil față de intelectualii social-democrați. Nu știu de ce, însă, îi plăcea foarte mult să vină pe la mine și chiar spera că eu mă voi pune în fruntea acestui curent. Este ciudat, deoarece ca aspect exterior eram mai departe de mediul muncitoresc decât alți social-democrați intelectuali, oricum eram boier și intelectual mai mult decât toți. L. îmi ierta toate ereziile filozofice și chiar manifesta interes pentru ele. Am observat în câteva rânduri că îmi venea mai ușor decât altor intelectuali să comunic cu oamenii din popor. Nu mă încumet să dau o explicație deplină. Cred însă că, în parte, explicația este următoarea: aveam mai puține trăsături proprii castei intelectualilor, trăsături ce păreau străine mediului popular muncitoresc și țineau de dorința de a fi conducători. Și,

îndeosebi, faptul că am o atitudine absolut egală față de toți oamenii și nu privesc pe nimeni de sus.

N-am considerat niciodată că am avut de suferit mari persecuții și că „am pățimit pentru idee“. Totuși, am stat la închisoare, am fost deportat, am fost implicat într-un dezagreabil proces judiciar, m-am văzut expulzat din patria mea. Este mult pentru un filozof prin vocație. Revoluționarii de profesie au suportat infinit mai mult, au avut parte de suferințe mai grele, filozofii însă au dus de regulă o viață mai tihnită. Din proprie experiență trebuie să spun că, sub vechiul regim, închisoarea era o instituție mai patriarhală și mai blândă decît închisoarea perfecționată în regimul sovietic. Au existat, desigur, ororile din fortăreața Petropavlovskaia și din ravelinul Alexeevski. Această experiență n-o am. Dar în medie văd raportul în felul următor. În vechiul regim, paza închisorii o formau soldații ruși, oameni destul de blajini, care nu-i considerau pe deținuți drept „dușmani ai poporului“, ci dușmani ai cîrmuirii; șeful închisorii conducea în manieră patriarhală, dacă nu era de felul său o fiară, ceea ce, bineînțeles, se mai întîmpla. În regimul sovietic, revoluționar, paznicii de la închisoare îi considerau pe deținuți drept „dușmani ai poporului“ și ai revoluției, iar conducerea închisorii nu era cîtuși de puțin patriarhală, oglindind dictatura și teroarea. Prima oară am fost arestat la Kiev, doar pentru cîteva zile, ca participant la o mare demonstrație studențească. Am pornit la demonstrație cu sentimentul că poate se va trage și că poate nu toți vor rămîne în viață. Am fost încercuiți de cazaci, au avut loc unele ciocniri. Dar toate s-au încheiat cu fleacuri. Eu m-am dus la demonstrație mînat de simțul datoriei. N-am participat aproape deloc la mișcarea studențească, ce avea un caracter foarte organizat. Social-democrații nu socoteau că mișcarea studențească este o mișcare a lor și o priveau oarecum de sus. Ei considerau că adevărata operă revoluționară o constituie propaganda și agitația în rîndul muncitorilor. În 1898 am fost arestat⁵ în cadrul primului mare proces social-democrat din Rusia și eliminat din universitate. Au fost arestați cam 150 de oameni. A fost arestat întregul comitet social-democrat. În primele zile, bărbații care fuseseră arestați au stat toți împreună, într-o încăpere mare din închisoarea Lukianovskaia, la periferia orașului. Kievul consti-

tuia unul din principalele centre ale mișcării social-democrate din epocă, acolo exista o tipografie clandestină, se tipărea literatură revoluționară, se întrețineau relații cu emigrația, cu grupul lui Plehanov, Axelrod și V. Zasulici. Când am făcut o călătorie în străinătate, în Elveția m-am întâlnit cu întemeietorii și fruntașii social-democrației. În perioada aceea Lenin se afla deportat în Siberia și nu putea juca rolul conducător pe care îl va avea ulterior. Așa se explică de ce n-am avut nici un fel de contacte cu Lenin. De altfel, dintru început am aparținut unui alt curent din marxism. În memoria mea această arestare se păstrează ca un puternic elan, vecin cu extazul, pe care l-am trăit. Nu voi mai încerca niciodată un asemenea sentiment cu *communauté*⁶, dispoziția mea individualistă era foarte redusă. În timpul acestei arestări și la interogatorii, ca și în cazul tuturor evenimentelor catastrofice ale vieții, prin firea mea nu eram predispus la depri-mare, dimpotrivă, eram întotdeauna însuflețit și ofensiv. Așa s-a întâmplat și atunci când am fost arestat în perioada sovietică. Dar starea pe care am încercat-o, atât eu cât și mulți alții, atunci când social-democrații au fost băgați la închisoare în număr mare, avea ceva cu totul deosebit, ceva care acum trebuie să pară ridicol. Nu aveam deloc sentimentul că am eșuat, dimpotrivă, ne simțeam victorioși, aveam impresia că în mișcarca de eliberare începe o eră nouă, că pretulindeni, chiar și în Europa Occidentală, arestarea noastră va avea rezonanță. Pot afirma, fără să exagerez, că la închisoare m-am simțit foarte agreabil. În primele zile, în acea uriașă încăpere comună, am ținut o serie de expuneri. A doua zi după arestare, ne-a vizitat guvernatorul general al Kievului, general-adjutant Dragomirov, cu care părinții mei erau în relații destul de apropiate. Generalul Dragomirov venise însoțit de către un general de jandarmi și de către procuror. Ne-a ținut un ditamai discurs, din care am reținut cuvintele: „Greșeala voastră este că nu vă dați seama că procesul social este un proces organic, iar nu logic, și copilul nu se poate naște înainte de luna a noua.” Generalul de jandarmi, care nu putea să-l sufere pe Dragomirov și scria împotriva lui denunțuri, l-a ținut cu o privire foarte suspicioasă. Apoi am fost mutat într-o celulă izolată, dar cu ușa deschisă spre coridor. Regimul de detenție era atât de lejer, încât reușeam să pătrund în coridorul de sus din același

corp al închisorii, unde erau întemnițate doamnele, bune cunoștințe de-ale mele. În timpul plimbării, toată lumea se strîngea în curtea închisorii și se organizau adevărate adunări, pe care de obicei le prezidam eu. În cele din urmă, am fost mutat într-o celulă într-adevăr izolată cu ușa încuiată. Contactul cu ceilalți a luat sfîrșit și am putut să citesc. Datorită relațiilor tatălui meu cu guvernatorul general, mi s-a dat drumul relativ repede⁷, am stat închis doar o lună și ceva, dar mi s-a dat drumul cu interdicția de a părăsi Kievul, sub supravegherea poliției, pînă la judecarea procesului. La interogatoriu, generalul de jandarmi mi-a spus că din hîrțile mele rezultă că militez pentru răsturnarea statului, bisericii, proprietății și familiei. În urma procesului am fost deportat pe trei ani în gubernia Vologda. Foarte puțini la număr au fost cei deportați în Siberia. Aproape toți social-democrații au fost deportați în gubernia Vologda, unde am continuat să ne întîlnim. Dar procesul, care începuse în maniera obișnuită ca proces judiciar și se terminase în plan administrativ, a durat aproape doi ani. În timpul acesta am început să scriu, am scris primul meu articol și prima carte, *Subiectivism și individualism în filosofia socială*. În perioada mea marxistă n-am simțit povara materiei și dificultatea de a o depăși. Am simțit această dificultate mai mult în perioada creștină. Și, în general, în tinerețea sa materialismul marxist a fost foarte idealist.

*

* *

Primul meu articol, *F. A. Lange și filosofia critică în relația sa față de socialism*, a fost publicat în limba germană, în revista marxistă *Neue Zeit*, redactată de Kautsky. Asta s-a petrecut în 1899. Cu prilejul acestui articol am purtat o corespondență cu Kautsky⁸. El a salutat foarte favorabil articolul și mi-a scris că punc mari speranțe în marxiștii ruși în ceea ce privește continuarea dezvoltării teoretice a marxismului. Marxiștii germani erau, după părerea sa, prea preocupați de politica practică pentru a avca posibilitatea să dezvolte teoria. Este îndoielnic că ar fi salutat orientarea în care a evoluat la mine dezvoltarea teoriei. Marxiștii ruși au intuit de la început că nu sînt un om ortodox, că nu sînt chiar omul lor. Conflictul de idei a început destul de

devreme la mine. Prima mea carte, *Subiectivism și individualism în filozofia socială*⁹, cu o prefață mare de P. Struve, care cotise și el categoric spre idealism și spiritualism, reflecta viziunea mea asupra lumii din perioada aceea, dar exprima insuficient aspectele mai intime ale atitudinii mele față de viață. Cartea reprezintă o încercare de sinteză între marxism într-o formă critică și filozofia idealistă a lui Kant și, într-o măsură, a lui Fichte. Hegelian n-am fost deloc, spre deosebire de alți marxiști. Aspectul esențial din carte a fost convingerea mea fermă, fundamentală, că adevărul, binele, frumosul nu depind de lupta revoluționară de clasă, nu sînt determinate de mediul social, ci de conștiința transcendențială. Mă situam ferm pe kantianul *a priori*, care are un caracter logic și etic, nu psihologic. Conștiința psihologică însă depinde de mediul social, de poziția de clasă. Pot exista condiții mai mult ori mai puțin favorabile pentru asimilarea adevărului și dreptății, înrădăcinate în conștiința transcendențială. Adevărul de clasă este o sintagmă stupidă. Dar poate exista minciuna de clasă, de care chiar sînt impregnate clasele burgheze, părtașe la păcatul exploatării omului de către om. Pe acest teren am construit teoria idealistă a mesianismului proletariatului. Proletariatul este liber de păcatul exploatării și întrunește condiții social-psihologice prielnice pentru pătrunderea adevărului și dreptății, determinate de conștiința transcendențială. Reieșea că la clasa muncitoare se producea apropierea maximă și identificarea conștiinței psihologice cu cea transcendențială. Era o fundamentare filozofică a socialismului revoluționar, de care mă apropiasem mai mult decît alți adepți ai marxismului critic. Acceptam concepția materialistă a istoriei, dar refuzam să-i atribui o semnificație metafizică și s-o asociez cu materialismul general-filozofic. O dată cu ideile cu caracter marxist, sociologic, apăram independența adevărului și independența filozofiei. Îmi deschideam posibilitatea mișcării libere a gândirii în direcția pe care chiar aveam s-o urmez. Ulterior voi apăra independența filozofiei și în raport cu ortodoxia religioasă. Marxismul meu n-a fost totalitar, nu acceptam totul. Lucrul acesta l-a simțit foarte bine Plehanov, cu care în vremea aceea m-am întîlnit la Zürich. El mi-a spus că, profesînd o filozofie ca a mea, nu poți rămîne marxist. În anii aceia, în cercurile marxiste am

fost într-o permanentă dispută cu A. V. Lunacearski, care era și el kievlean. Lunacearski nu consimțea să recunoască independența adevărului față de lupta revoluționară de clasă, așadar — nici libertatea filozofului pe căile cunoașterii. El deslușea la mine un individualism periculos. Uneori lupta îmbrăca forme foarte acute. Eram un polemist aprig, nu era ușor să-mi ții piept într-o dispută. Am rămas cu impresia că Lunacearski se simțea cumva jignit de aceste dispute. De altfel, trebuie să remarc că, în ce-l privește, Lunacearski nu era un marxist pe deplin totalitar. El îl asocia pe Marx cu Avenarius și cu Nietzsche, arăta mult interes noilor curente în artă. Era un om foarte citit și înzestrat, dar marcat de pecetea superficialității. Pe atunci nimeni încă nu bănuia că Lunacearski va deveni comisar al poporului pentru instrucțiune într-un guvern de o dictatură feroce. El personal nu era cîtuși de puțin un om feroce și, probabil, activitatea desfășurată de Ceka îl șoca. Voia să fie un protector al științelor și artelor, și prin aceasta îi corupea pe scriitori și pe artiști.

În cartea mea juvenilă și atît de imperfectă *Subiectivism și individualism în filozofia socială*, am izbutit, totuși, să ridic o problemă care m-a preocupat toată viața și căreia ulterior îi voi da expresie într-o formă perfecționată. Problema este următoarea. Cunoașterea depinde de treptele de comuniune socială dintre oameni. Obligatorietatea generală a cunoașterii nu are numai un caracter logic, dar și unul sociologic. Ceea ce este determinat de faptul că cel care cunoaște nu este un subiect transcendentă, nu este rațiunea universală, cum învăța idealismul german, ci omul concret cu o anumită structură sufletească, dependent de relațiile sociale dintre oameni. Nici un fel de *a priori* ca atare nu garantează nimic, pentru că se află în sfera transcendentă, extraumană. Este necesar a se stabili care este relația omului concret față de acest *a priori*. În cele din urmă, aceasta m-a dus la filozofia existențialistă, ceea ce aveam să exprim mai tîrziu în cartea *Eul și lumea obiectelor*. Este nevoie de o sociologie a cunoașterii, lucru de care am devenit conștient de timpuriu. Încă în perioada marxistă m-au copleșit angoasa și o presimțire de rău augur în legătură cu lumea revoluționară marxistă. Toate acestea m-au dus la o cotitură interioară.

Înainte de a fi deportat la Vologda am trăit o perioadă de avânt și înflorire, una din cele mai frumoase perioade din viața mea. Această perioadă, ca și întreaga mea tinerețe, a fost umbrită de o situație dramatică și încâlcită, uneori însă îmi amintesc de ea cu un sentiment de bucurie, deși în general, pentru mine, amintirile au în ele ceva apăsător. Anume în această perioadă a început cotitura internă, pe care am definit-o cumva ca o dezvoltare a unor lumi noi pentru mine, ca o complicare a vieții spirituale și îmbogățire cu o nouă emoționalitate. Niciodată însă n-am știut să-mi exprim emoționalitatea, întotdeauna mi-am reprimat-o. Ca întotdeauna la mine, nu era doar un proces intelectual, ci se asocia cu toate evenimentele din viața mea. Mi se dezvoltase o nouă lume a frumuseții. În același timp, creștea în mine tot mai mult intuiția transcendentului, a lumii de dincolo. Îmi repugna tot mai mult viziunea care se mulțumește cu lumea aceasta, cu sfera închisă a lumii pămîntene. În perioada la care mă refer o mare importanță a avut pentru mine lectura lui Ibsen. Ibsen a pătruns adînc în mine și a rămas pentru mine un scriitor îndrăgit, ca Dostoievski și L. Tolstoi. Ceea ce unii au socotit că este individualismul meu, trăirea exacerbată a propriului destin, era legat cel mai mult de Dostoievski și de Ibsen. În același timp l-am citit pe Nietzsche, care m-a impresionat puternic, pe care l-am reîntîlnit. I-am citit de asemenea pe simbolisți. Toate acestea mă depărtau de mediul revoluționar marxist, cu care, de altfel, nu m-am contopit nicicînd. Ar fi greșit să se creadă că aș fi frecventat exclusiv acest mediu de „tovarăși“. Întotdeauna am avut de-a face și cu alte cercuri. Dintre reprezentanții filozofiei profesionale academice, încă din anul întîi de universitate am fost în relații apropiate cu G. I. Celpanov*, popular profesor de filozofie, care a ținut cu mare succes cursul de critică a materialismului. În zilele de sîmbătă la el venea lume, l-am vizitat adesea și eu, între noi se încingeau lungi discuții pe teme speciale de filozofie. Aceste discuții îmi erau de folos, mă scoteau din sfera închisă a gîndirii mele. Din punct de vedere politic aveam păreri divergente, dar lucrul acesta nu avea importanță. În filozofie, Celpanov era în primul rînd un pedagog. Era însă un om foarte

* Gheorghi Ivanovici Celpanov (1862–1936) — filozof și psiholog rus.

plin de viață, pe care îl interesa orice, pentru vremea aceea era un profesor de tip nou. Tot atunci, înainte de deportare, am cunoscut un om cu care am rămas prieten pe viață, poate singurul meu prieten, și pe care îl consider drept unul dintre cei mai remarcabili și mai minunați oameni pe care mi-a fost dat să-i întâlnesc pe parcursul vieții. Mă refer la L. Șestov, care locuia și el la Kiev. Pe atunci apăruseră primele sale cărți și mi-a trezit în mod deosebit interesul cartea sa despre Nietzsche și Dostoevski¹⁰. Întotdeauna am discutat în contradictoriu, aveam viziuni diferite asupra lumii, dar problematica șestoviană avea ceva consonant cu mine. Nu era doar o interesantă comunicare intelectuală, ci și o comunicare existențială, căutarea sensului vieții. Comunicarea a fost intensă și la Paris, pînă cînd moartea i-a curmat viața. De L. Șestov erau legați și alți oameni, care au avut pentru mine o însemnătate nefilozofică. În preajma plecării mele în deportare, o femeie minunată mi-a spus la despărțire: *Dans la vie rien n'est beau que d'aimer, rien n'est vrai que de souffrir*¹¹ (din Alfred de Musset).

În pofida crizei spirituale în care începusem să intru, în pofida intensificării unor interese fără legătură cu marxismul, perioada aceea dinainte de deportare a fost pentru mine și o perioadă de maximă popularitate. Cînd am ținut prima mea expunere publică, de fapt un capitol din cartea mea *Subiectivism și individualism în filozofia socială*, am fost de-a dreptul ovaționat. În parte acest lucru s-a datorat și faptului că se știa de apropiata mea deportare în Nord. Apoi am cunoscut o lungă perioadă de nepopularitate, cînd am avut parte exclusiv de atacuri și cînd la adresa mea s-au scris articole injurioase. Începuse chiar să-mi placă gustul amar al nepopularității. Perioada dinainte de deportare a avut pentru mine ceva primăvăratice și multe lucruri îmi apăreau învăluite în poezie. Ceea ce s-a extins și asupra perioadei inițiale din deportarea de la Vologda. Gîndurile și starea mea de spirit s-au reflectat în articolul „Lupta pentru idealism”¹², publicat în *Mir Bojii*. Articolul a provocat indignare în cercurile de stînga ale intelectualității, care în majoritate era încă de formație veche. Epigraful la articol a fost luat din drama lui Ibsen *Constructorul Solness*, la care țin mult. N-am fost nicicînd materialist, n-am fost nici pozitivist. Aici s-a produs însă o ruptură

mai radicală cu viziunea tradițională asupra lumii, pe care o împărtășeau intelectualii de stînga, cu concepția lor privind „această lume“. A fost proclamat primatul valorilor spirituale și al valorii frumuseții, care întotdeauna fusese neglijată. Am simțit în mine suflul spiritului care la începutul secolului al XX-lea a creat renașterea culturală rusă. A fost, de asemenea, o trăire intensă a conflictului dintre persoană și societate, trăire care mie îmi era poate mai proprie decît altor reprezentanți ai mișcării idealiste. Temele privind persoana și libertatea m-au preocupat de-a lungul întregii vieți. Toată viața am simțit că însușirile mele pierd din forță în contextul oricăror combinații sociale cu oamenii, în contextul oricărui amestec în politică. Și aceste însușiri cîștigă în forță în conflict și în singurătate.

În anii aceia m-a pătruns nu numai suflul Duhului, dar și suflul lui Dionysos. Aceste două efluvii din mine s-au unit și adesea s-au confruntat. Explicația nu stă în lectura lui Nietzsche, ci în elementul dionisiac, care există în firea mea fără a fi dominant. Îmi este proprie trăirea clipelor de extaz, asta a existat în mine mereu, dar nu-mi lipsește nici chibzuința, care se explică, pesemne, prin sîngele franțuzesc din mine. Este caracteristic că nu m-am îmbătat niciodată bînd vin. Eram în stare să beau foarte mult fără să amețesc, rămîneam treaz printre oameni beți. În această privință, am în mine ceva din Socrate. De asemenea, nu am fost atins de nici o boală contagioasă, îndeosebi colectivă. Nu pot fi hipnotizat. Sînt prea „individualist“. Dar îmi este proprie o autentică amețeală în planul gîndirii, al elanului creator, al năzuinței, mă îmbată văzduhul înmiresmat. Cu Nietzsche am fost întotdeauna în dezacord în problema principală, anume că Nietzsche, în orientarea sa fundamentală, ține de „această lume“, el vrea să fie „fidel pămîntului“, și atracția înălțimii a rămas pentru el în sfera închisă a acestei lumi. Pe cînd eu, în orientarea mea fundamentală, țin de „lumea de dincolo“, atracția înălțimii a fost pentru mine o atracție transcendentă. În plan intelectual, în conștiință, Nietzsche este, în a doua perioadă, un pozitivist, chiar dacă e rafinat și aprofundat, pe cînd eu sînt metafizician. Poate că de aceea în mine e mai puternic elementul dualist. Într-un anume moment am cunoscut starea care este denumită bucurie a vieții, avînt al forțelor vitale. Dar în mine n-a existat dragostea primară pentru „viață“. Extazul vital s-a asociat întotdeauna cu

o umoare pesimistă. Avîntul de bucurie vitală în aprofundare și evoluție nu duce la realizarea plenitudinii, nu duce la victorie, ci la pieire. Și anume suflul dionisiac m-a purtat către perioada cea mai proastă, de decădere, din viața mea, care coincide în timp cu ultima perioadă din deportare și perioada imediat următoare de după deportare.

Este interesant că perioada de avînt al forțelor vitale n-a însemnat pentru mine o perioadă de avînt al gîndirii creative. În acest timp am realizat relativ puțin. Am risipit multe forțe în conflictul cu mediul social ambiant. Pentru mine s-a aflat în centru problema eliberării individualității, primatului persoanei în raport cu societatea. Unul din colegii mei de deportare, reprezentant tipic al intelectualității revoluționare, mi-a spus: „Nu se știe ce se va afla în vîrfurile turnului dumneavoastră, pe care vreți să-l construiți deasupra locuințelor omenești, poate că va fi frumusețea.“ Omul credea că formulează o presupunere cumplită. Eram considerat drept un incorigibil „individualist“, cu toate că politicește rămîneam social-democrat, și chiar de o nuanță de stînga destul de pronunțată. Aveam o reacție puternică împotriva ascetismului revoluționar al intelectualității ruse, tendință ce oprima persoana, nega dreptul acesteia la o plenitudine creativă. Cu mulți ani înainte de a se fi format la noi bolșevismul, m-am lovit de un fenomen ce putea fi calificat ca totalitarism al intelectualității revoluționare ruse, cu subordonarea conștiinței personale față de conștiința colectivă, de grup. Tendința de oprimare a persoanei a existat întotdeauna. Cînd un mare grup de deportați a sosit la Vologda, s-a pus, între altele, o problemă stupidă: dacă să se dea mîna cu șeful poliției sau nu; și voiau s-o rezolve în colectiv. Eu am opinat că, pentru mine, această problemă o voi rezolva eu însumi, precum, de altfel, și toate celelalte probleme de ordin moral. Disciplina intelectualității revoluționare era o disciplină militară, și ea se putea menține numai pe această cale. În timp ce eu voiam să lupt de unul singur și nu consimțeam să accept nici un fel de dispoziții militare. Nu mă puneam de acord și nu mă contopeam cu nici un fel de grupuri sociale și nu mă subordonam nici unei morale de grup. Politicește continuam să rămîn revoluționar. Din punct de vedere moral însă, eram un „individualist“ militant. Acest „individualism“ al meu avea și el un caracter revoluționar, dar într-un sens aparte. Multe lucruri le

faceam cu dinadinsul, ca o provocare împotriva mediului deportaților. Pe vremea aceea, Vologda era un centru de deportare, și sub ochii mei prin Vologda a trecut un foarte mare număr de deportați, îndeosebi social-democrați, din cînd în cînd și socialist-revoluționari. În cea mai mare parte deportații aveau ca destinație diferite capitale de județ din gubernia Vologda, uneori Arhanghelsk-ul; alții se întorceau din deportare prin Vologda. Am putut să fac multe observații. Aproape toți treceau pe la mine, la hotelul „Ancora de aur“, unde locuiam. Printre deportați întâlneai oameni simpatici, de caracter, toți credeau în ideea lor. Dar în societatea lor era greu să respiri. Era o cumplită stenoză a conștiinței. Erau unii care citiseră mult, dar deportații de mijloc aveau un nivel de cultură destul de scăzut. Ceea ce mă interesa pe mine nu prezenta interes pentru cei mai mulți dintre deportați. Pe mine mă considerau individualist, aristocrat și romantic. Dar în anii aceia la Vologda se aflau în deportare și oameni care ulterior vor deveni celebri: A. M. Remizov, P. E. Șcegolev, B. V. Savinkov, B. A. Kistiakovski, care sosise s-o ia din deportare pe soția sa, danezul Madelung, pe vremea aceea reprezentant al unei firme de uleiuri, ulterior cunoscut scriitor; A. Bogdanov, filozof marxist, și A. V. Lunacearski, care sosise puțin după mine. Eu aparțineam „aristocrației“ împreună cu Remizov, Șcegolev, Savinkov, Madelung. A. Bogdanov și A. Lunacearski se aflau în fruntea „democrației“. „Aristocrația“ era mai independentă în opiniile sale față de colectiv, mai individualistă și mai liberă în viața sa, era în relații cu societatea locală, mai ales cu cea liberală, în parte cu teatrul. Au fost nostime relațiile mele cu A. Bogdanov (Malinovski), care va crea ulterior un întreg sistem filozofic, sintetizînd marxismul cu empiriocriticismul și cu empiriomonismul. A. Bogdanov era un om de caracter, foarte sincer și devotat fără preget ideii, dar prin felul său de a gîndi cu totul străin mie. Pe atunci eram deja considerat un „idealist“ impregnat de căutări metafizice. În ochii lui A. Bogdanov, era un fenomen absolut anormal. Ca specialitate inițială, Bogdanov era medic psihiatru. La început m-a vizitat des. Am observat că în mod sistematic îmi tot pune niște întrebări de neînțeles, cum mă simt dimineata, cum dorm, cum reacționez la cutare și cutare lucru, și alte întrebări de felul acesta. În cele din urmă am înțeles că, în opinia sa, tendința spre idealism și meta-

fizică este un semn de dereglare psihică incipientă, și voia să determine cât de avansat este acest proces la mine. Dar iată ce este interesant. Mai târziu, Bogdanov însuși a suferit o dereglare psihică și un timp chiar a fost internat într-un spital de psihiatrie. Cu mine așa ceva nu s-a întâmplat. Fără să fiu medic psihiatru, am observat de la început că Bogdanov avea ceva maniacal. Era un nebulos liniștit și blajin, obsedat de idei. În timpul revoluției bolșevice, Bogdanov s-a comportat cu multă noblete. Era un vechi bolșevic, colaborase împreună cu Lenin la o serie de culegeri și reviste. Dar în epoca de triumf a bolșevismului s-a depărtat de aspectele hidoase ale acestuia, i-a declarat neautentic și a ocupat o poziție foarte modestă. Au mai avut loc și alte fenomene în rîndul deportaților de la Vologda în timpul cît am stat eu acolo. Unul dintre tovarășii mei de deportare, după cum am auzit, în plină revoluție a devenit comisar al Nordului, celebru pentru cruzimea și purtarea sa sîngeroasă. Personal n-am avut de-a face cu el aproape deloc, dar părea a fi un fanatic plin de virtute. Virtutea revoluționară avea uneori la el consecințe cumplite. În perioada cînd m-am aflat în deportare, Lenin nu selectase încă acea minoritate unită printr-o ideologie de cremene și o disciplină de fier, care urma să pregătească dictatura. Materialul uman al acestei echipe se contura deja. Dar dintre tovarășii mei de deportare, A.*, care ulterior a devenit bolșevic și care pînă nu demult a fost consul sovietic la Paris, făcea impresia unui om foarte blajin. A. nu avea nimic fioros, îi plăceau petrecerile și berea, problemele intelectuale nu-l interesau deloc. La Vologda am fost în relații apropiate doar cu un grup mic de deportați, care formau „aristocrația“, intrau în el și unii oameni cu care eram în relații încă de la Kiev, mă refer îndeosebi la V. G. T. În plus, mai frecventam la el acasă pe președintele administrației guberniale, unde întâlneam uneori și funcționari de orientare mai degrabă liberală. Întâlneam actrițe de la teatrul din localitate. Eram bun prieten cu deportata V. D., o femeie foarte inteligentă și cultivată, un adevărat filozof. În drum spre Vologda, aproape de destinație, trecusem deja de Iaroslavl, m-a

* Aussem, Otto Hristianovici (1850–1928), om de stat și militant de partid sovietic; între 1924–1928, consul general al URSS la Paris.

cuprins un puternic sentiment de melancolie, provocat de natura tristă, de vremea urâtă, deși era la început de primăvară, de faptul că nu știam cum se va alcătui viața în deportare. La Vologda această stare de melancolie s-a risipit repede. Mi s-a fixat domiciliul chiar la Vologda, împreună cu o mică parte din deportați, iar cea mai mare parte au fost repartizați în diferite capitale de județ din imensa gubernie Vologda. Pe vremea aceea, guvernator al Vologdei era contele M. P., rudă îndepărtată cu mine și prieten cu un unchi al meu. Acest fapt mă puneă și el într-o situație oarecum privilegiată. După vreo lună și jumătate am primit o hîrtie prin care eram anunțat că pot să-mi aleg ca domiciliu în timpul surghiunului orice oraș din sudul Rusiei, în afară de centrele universitare. Am fost foarte mirat, am hotărît să refuz și am rămas la Vologda¹³. Aveam să aflu că nașul meu și soțul mătușii mele, prealuminatul prinț N. P. Lopuhin-Demidov, general în suita Majestății Sale, îi spusese marelui duce Vladimir Alexandrovici, cu care era în relații apropiate, că nepotul soției sale și finul său a fost deportat în gubernia Vologda, se arătase foarte indignat și rugase să fiu mutat într-un oraș din Sud. Marele duce Vladimir Alexandrovici l-a anunțat imediat pe ministrul adjunct al afacerilor interne și pe șeful jandarmilor. Drept urmare, mi s-a propus să mă mut în Sud. Am considerat că este ceva moralmente inacceptabil. De altfel, viața la Vologda nu-mi pricinuia cine știe ce suferințe, acest vechi orașel nordic chiar îmi plăcea, cu specificul său, nou pentru mine, care nu cunoșteam Nordul velicorus. În timpul verii, colindam cu plăcere, pe bicicletă, împrejurimile orașului, îndeosebi în direcția vestigiilor vechii mînăstiri. La Vologda mă simțeam foarte liber, în unele privințe mai liber ca la Kiev. Poliția nu mă deranja cîtuși de puțin. Am știut să-mi asigur independența și față de dictatura deportaților.

*

* *

Prima mea carte, *Subiectivism și individualism în filozofia socială*, a apărut pe cînd mă afluam în deportare. Cartea a provocat multe dispute, inclusiv printre deportații din Vologda. Despre această carte s-a scris mult și ea m-a făcut dintr-o dată celebru, deși majoritatea recenziilor erau axate pe atacuri împotriva

mea. Îmi amintesc că o recenzie publicată într-un ziar avea la bază o greșeală de tipar din carte. Lucrarea a fost discutată în cercurile marxiste. Am devenit unul din principalii exponenți ai curentului pe care S. Bulgakov îl va numi mai târziu „de la marxism la idealism”¹⁴. Când am primit un exemplar de carte, ea nu mă mai satisfăcea. Întinsesem mai mult în cotitura spre idealism, spre metafizică, spre probleme ale spiritului. Încă înainte de deportare, am făcut o scurtă călătorie la Petersburg, unde fusesem citat să mă prezint, întrucât mă aflam sub anchetă. Viața mea a prezentat întotdeauna contraste legate de intersectarea diferitelor cercuri. Am luat dejunul la vărul meu, prințul S. V. K., împreună cu Trepov, director de departament la ministerul afacerilor interne. Seara m-am întâlnit cu P. Struve și cu M. Tugan-Baranovski. P. Struve mi-a arătat multă simpatie, i-a scris unui cunoscut al său că pune în mine mari speranțe. A hotărât să scrie o prefață la prima mea carte. În cadrul marxismului critic eu reprezentam un curent mai de stînga decît P. Struve. Când l-am vizitat prima oară pe Struve, la el se afla Skvortov-Stepanov, ulterior un cunoscut bolșevic, redactor-șef al ziarului *Izvestia*, autor a numeroase broșuri de propagandă ateistă. Când ne întâlneam, Skvortov-Stepanov împreună cu Struve reprezentau mai curînd curentul de dreapta, iar eu mai curînd curentul de stînga. Bineînțeles, nu l-am mai întâlnit niciodată după ce a devenit redactor-șef la *Izvestia*. După această călătorie la Petersburg s-au înnodat relațiile mele literare cu curentul marxismului critic, care se îndrepta tot mai mult către idealism. Pe S. Bulgakov, cu care aveam să leg relații mai strînse, l-am cunoscut mai târziu, după deportare, în cursul unei din venirile mele la Kiev, unde el era profesor de economie politică la Institutul Politehnic. Struve a fost întotdeauna mult mai politician decît mine, și a cotit de la socialism la liberalism și naționalism. Chiar îmi vine să cred că niciodată n-a cunoscut cu adevărat patosul socialismului, deși a fost autorul programului partidului social-democrat ce se înființase. Îi erau apropiate opiniile lui Bernstein*, acesta făcuse pe atunci multă vîlvă cu cartea sa care a marcat criza marxismu-

* Bernstein, Eduard (1850–1932) — unul dintre liderii social-democrației germane.

lui german. Am acceptat în multe privințe critica lui Bernstein, patosul meu însă era altul. Eu doream o lume nouă, dar n-o bazam pe un proces social necesar, care trece în mod dialectic prin momentul revoluției, ci pe libertate și pe actul de creație al omului. Revoluționarismul meu era mai curînd de natură etică decît de natură socială. Opiniile mele se aflau într-un proces de evoluție. Alături de carte, două articole au contribuit la proasta mea reputație în cercurile marxiste și, în general, în cercurile intelectualității tradiționale de stînga. Este vorba de articolul „Lupta pentru idealism“, pe care l-am mai amintit, și articolul „Problema etică în lumina idealismului filozofic“, scris la Vologda și publicat în culegerea *Probleme ale idealismului*¹⁵, care a făcut mare vîlvă. În această culegere, în afară de foști marxști, noii „idealiști“, erau prezenți și unii reprezentanți liberali ai filozofiei academice, P. Novgorodțev, frații Trubețkoi. Articolul semnat de mine prefigura „personalismul“ meu. În el se putea desluși nu numai apropierea mea de Kant, dar și impregnarea cu teme ale lui Nietzsche. Ca epigraf la articol am dat versul lui Pușkin: „Ești țar, trăiește singur, urmează-ți liberul tău drum unde te-n-deamnă cugetul tău mîndru.“¹⁶ Privitor la articolul meu, prințul S. Trubețkoi a spus că n-ar fi acceptat să participe la culegere dacă ar fi știut că aceasta va cuprinde un articol atît de nietzschean. Toate acestea n-au putut contribui la popularitatea mea în mediul tovarășilor mei întru marxism. Au început să mă considere drept trădător al marxismului, deși politicește mă schimbam foarte puțin. A trebuit să irolesc prea multe forțe pentru lupta cu acest mediu, pentru critica viziunii tradiționale asupra lumii și a structurii spirituale tradiționale a intelectualității ruse. Am considerat că este o luptă pentru emanciparea spiritului, multă vreme înăbușit. Dar toate acestea mă stînjeau în creația mea pozitivă, iar uncori îmi deturnau gîndul și mă făceau să devin nedrept.

Spre sfîrșitul perioadei de deportare și imediat după, am cunoscut o perioadă relativ proastă, de coborîre, nu de urcare. Am scris foarte puțin în acea vreme, cu toate că, în genere, scriu ușor și mă număr printre scriitorii productivi. În această perioadă în mine a predominat critica în dauna creației pozitive. Năzuiam spre poezia vieții și spre frumusețe, dar în viață predominau proza

și urîtenia. Nu știu ce demon strivea în mine frumusețea, pe care o iubeam atît de mult. Simțeam cum se accentuează ruptura de cercul de care eram legat, și nu dobîndisem încă nici unul nou. A fost o perioadă de vid, lipsită de o comunicare cu oamenii care să prezinte interes pentru viața interioară, lipsită și de cîștiguri semnificative în domeniul gîndirii. N-am fost niciodată cu adevărat un om politic, dar n-am fost nici indiferent față de politică. Întotdeauna a existat în mine o contradicție. Pe vremea aceea social-democrații mă priveau cu ostilitate, chiar dacă am păstrat unele raporturi și legături personale. Așa-numita opinie publică liberală mi-a fost întotdeauna străină și nu priveam cu simpatie tipul de militant liberal rus. În acest mediu nu puteam juca nici un rol, și nici nu aspiram la așa ceva. Este interesant să marchez deosebirea. Social-democrații mă priveau cu ostilitate pentru „idealismul“ meu și pentru căutărilor mele spirituale și adesea mă ocărau într-o manieră batjocoritor-ironică. Atitudinea ostilă și intolerantă a social-democraților era legată de faptul că ei erau niște dogmatici credincioși și, în această calitate, se arătau gata să-i ardă pe „eretici“. Atitudinea batjocoritor-tolerantă a liberalilor se explica prin faptul că aceștia erau niște sceptici și considerau căutărilor spirituale drept mofturi, deși inofensive. În dorința de a participa într-un fel la mișcarea de eliberare, am aderat la Uniunea de Eliberare. Cu inițiatorii Uniunii de Eliberare aveam legături de idei și personale. Am luat parte la două congrese, care s-au ținut în străinătate în 1903 și 1904 și în cursul cărora a fost construită Uniunea de Eliberare. Congresele s-au ținut în Elveția și la Schafhausen, lîngă cascada Rinului. Frumusețea naturii mă atrăgea mai mult decît conținutul congreselor. Acolo m-am întîlnit pentru prima oară cu cercurile liberale din zemstve. Mulți dintre acești oameni au jucat mai tîrziu un rol de opoziție în Duma de Stat și au făcut parte din Guvernul provizoriu din 1917. Printre ei existau și oameni foarte destoinici, dar pentru mine era un mediu străin. Nu-mi propun cîtuși de puțin să-mi scriu amintirile despre Uniunea de Eliberare, care a avut un rol activ înainte de prima revoluție rusă. Dintre militanții Uniunii de Eliberare vor proveni elemente ce vor forma ulterior baza partidului constituțional-democrat. N-am aderat la acest partid, considerîndu-l partid „burghez“. Mă socoteam în conti-

nuare socialist. Am participat la comitetul Uniunii de Eliberare inițial în Kiev, apoi în Petersburg, dar, în virtutea orientării mele spirituale, n-am jucat un rol prea activ și m-am simțit foarte străin de mediul liberal-radical, mai străin decît de mediul revoluționar socialist. La răstimpuri am purtat, din partea Uniunii de Eliberare, tratative cu social-democrații, de pildă cu H.*, pe-atunci menșevic, iar ulterior demnitar sovietic, comisar al poporului și ambasador, cu Martov**, precum și cu reprezentanții Bund-ului evreiesc. La banchetele „eliberaționiste“, de care pe atunci era plină Rusia, mă simțeam prost, nelalocul meu și, în pofida temperamentului meu activ, eram relativ pasiv. Mă simțeam ceva mai bine printre social-democrați, dar aceștia nu puteau să-mi ierte năzuința, „reacționară“ după părerea lor, către spirit și către transcendent. Idealismul critic nu mai putea să mă mulțumească. Cu P. Struve am avut un moment de apropiere, cînd acesta a vădit o cotire către spirit. Foarte curînd însă, a început să mă înstrăineze de el preponderența certă a politicii asupra problemelor spiritului și devierea spre dreapta chiar în politică. Mă simțeam foarte apropiat de S. Bulgakov, drumurile noastre se împleteau în manifestările exterioare. S. Bulgakov vădea încă de pe atunci o cotire hotărîtă spre creștinism și credința pravoslavnică. În timp ce eu mă aflam încă pe făgașul spiritualității libere. Convorbirile pe teme religioase cu S. Bulgakov, la Kiev, au fost importante pentru mine.

*

* *

În perioada cît am stat la Petersburg, la început am participat la adunările și la protestele publice. De fiecare dată m-am simțit prost și glasul meu n-a răsunat în concordanță cu factura mișcării sociale. După cum am mai spus, cercurile largi ale intelectualității de stînga aveau o atitudine negativă și ostilă față de mișcarea „idealistă“, care promova în prim-plan problemele cul-

* Lev Mihailovici Hinciuk (1868–1944) -- om politic și activist de partid sovietic.

** Juli Osipovici Martov (1873–1923) — social-democrat rus, unul dintre liderii aripii menșevice.

turii spirituale, și prin viziunea lor asupra lumii erau adepți ai vechiului pozitivism. În rîndurile elitei intelectuale cotirea spre o nouă conștiință era considerată politicește reacționară. Dar ambiguitatea și inconsistența unor asemenea aprecieri au fost demonstrate prin faptul că grupul „individualist“, care rupsesse cu pozitivismul intelectualilor, grupul care înființase revista *Vo-prosî jizni*, participa în mod activ la Uniunea de Eliberare și la comitetul din Petersburg al Uniunii se înfîlnea chiar cu acei reprezentanți ai intelectualității care îi învinuiau pe „idealiști“ de reacționarism. În felul acesta, noua mișcare de idei și-a cucerit dreptul de cetate în rîndurile „opinie publice“ de stînga. Ar fi fost penibil ca, în literatură, să fie luați în răspăr drept „reacționari“ aceia împreună cu care erau purtate discuții asupra planurilor de eliberare în cadrul Uniunii. Generația de după revoluția din 1905 n-a mai cunoscut acest gen de conflicte, multe lucruri fuseseră deja cucerite pentru cultura spirituală. Conservatorismul intelectualilor cu a sa ortodoxie a materialismului și pozitivismului se clătina și părea vetust. Cercurile mai largi ale intelectualității se implicaseră în criza conștiinței. Ceea ce s-a văzut îndeosebi în intensificarea conștiinței estetice și acceptarea unor noi forme de artă. Mica revoluție din 1905 am resimțit-o în mod dureros. Consideram că revoluția este inevitabilă și am salutat-o. Dar caracterul pe care l-a îmbrăcat și urmările ei morale mi-au provocat o atitudine de respingere și au trezit o reacție spirituală. După această revoluție, care nu a fost pe deplin reușită, în esență, s-a încheiat perioada eroică din istoria intelectualității ruse. Viziunea tradițională asupra lumii, proprie intelectualității revoluționare, cu stenoza ascetică a conștiinței, cu rigorismul moral, cu atitudinea plină de religiozitate față de socialism, s-a clătinat, și în unele cercuri ale intelectualității și semiintelectualității, ca urmare a dezamăgirii de pe urma revoluției, a început o adevărată descompunere morală. Îmi vine greu să accept în totul vreo revoluție politică, pentru că sînt profund convins de revoluționarismul autentic al personalității, nu al masei, și nu mă pot declara de acord cu acea anulare a libertăților în numele libertății, care are loc în toate revoluțiile. Mi-am definit poziția printr-o expresie folosită de Brandès referitor la Nietzsche: radicalism aristocratic. Ceea ce înseamnă însă

că adevărata mea cauză este revoluția spiritului, nicidecum revoluția politicii. Într-un articol scris în 1907¹⁷, și care a intrat în cartea mea *Criza spirituală a intelectualității*, am prezis destul de exact că, atunci când în Rusia va suna ceasul adevăratei revoluții, vor birui bolșevicii. Nu mi-am imaginat, așa cum au făcut mulți alții, că marea revoluție în Rusia va însemna triumful libertății și al umanismului. Cu mult înainte de 1917 am scris că revoluția va fi ostilă libertății și umanismului. Acesta este tragismul destinului istoric al Rusiei. M-am desprins total de politică și m-am dedicat luptei pentru spirit și pentru schimbarea conștiinței intelectualității. Dar problema socială m-a preocupat întotdeauna, așa că, totuși, m-am implicat în mod periodic în lupta socială, rămânându-i străin. Când mă aflam deja în străinătate, în emigrație, am revenit, pe noi temeuri spirituale, la unele idei sociale din tinerețea mea, dar la asta mă voi referi mai târziu. Am înțeles că întotdeauna am fost și rămân un revoluționar în virtutea aceluiași motive care m-au făcut să mă ridic împotriva revoluției și a revoluționarilor. Acest revoluționarism are legătură cu personalismul meu și cu patosul libertății. Am ajuns definitiv la conștientizarea adevărului că spiritul înseamnă libertate și revoluție, în timp ce materia este necesitate și reacțiune și ea transmite înseși revoluțiilor caracterul său reacționar. Tema principală aici este tema „Marelui Inchizitor“. Pentru pîine se acceptă renunțarea la libertatea spiritului. Mi-am dat seama că în cel mai revoluționar socialism se poate desluși spiritul Marelui Inchizitor. Este tocmai ceea ce înseamnă național-socialismul și comunismul integral. Tema aceasta apare acum mai pregnant ca oricînd, dar am scris deja mult în această privință cu aproape patruzeci de ani în urmă.

Mi-am pus de multe ori întrebarea dacă intoleranța îmi stă ori nu-mi stă în fire. Uneori mi s-a întîmplat să fiu tolerant, alteori am fost foarte intolerant. O problemă complicată din punct de vedere psihologic. Nu aparțin defel tipului dogmaticilor și ortodocșilor (indiferent de ortodoxie), care este întotdeauna intolerant și fanatic. Nu sînt un fanatic, nu sufăr de stenoza conștiinței. Am în mine chiar o mare toleranță față de credință, o toleranță religioasă legată de recunoașterea libertății de conștiință ca ceva sfînt. Atunci însă cînd lupt împotriva silniciei exercitate asupra

spiritului, cînd lupt pentru valoarea supusă oprimării, atunci devin cumplit de intolerant și o rup cu oamenii de care mă legau relații de amicitie. În viața mea am întrerupt relațiile cu multă lume. Mi s-a întîmplat să fiu îngrozitor de tăios în dispute și, uneori, deveneam furibund. De aceea păreriile despre mine erau contradictorii. Se întîmpla ca gîndul meu să denote iritare și mînie, se întîmpla să am reacții furtunoase împotriva diferitelor curente. Atunci cînd era vorba de anumite idei, deveneam foarte greu de suportat și nu se putea discuta cu mine. În pofida tuturor acestor lucruri, sînt, totuși, un om tolerant în ale credinței. Omul este o ființă plină de contradicții. Mi s-a întîmplat să fiu victimă a temperamentului meu furtunos, dar și alții i-au fost victime. Intoleranța mea este de ordin moral, nu de ordin dogmatic. Și această intoleranță morală poate fi îndreptată împotriva moralistilor-legiști, care mi-au fost întotdeauna nesuferiți. Nici cînd n-am fost un partizan al condamnării personale a oamenilor, întotdeauna am fost foarte îngăduitor. Dar aceasta numai atît timp cît nu mă întîlneam cu siluitori și nu era atinsă tema mea privind libertatea, demnitatea personală, drepturile creației. Cum au evoluat relațiile mele față de renașterea culturală rusă de la începutul secolului al XX-lea? Au fost niște relații complexe. La mine, plămada tolstoiană și marxistă a cunoscut un proces de eliminare, dar niciodată n-a dispărut cu totul. Mi-a rămas pe viață o deosebită sensibilitate pentru marxism. Un sentiment pe care îl am și acum. Cunosc bine marxismul, pentru că îl cunosc nu doar în pîian exterior, ci și lăuntric.

Capitolul VI

Renășterea culturală rusă de la începutul secolului al XX-lea Întâlniri cu oamenii

În toamna lui 1904 m-am mutat cu domiciliul la Petersburg pentru a redacta noua revistă. Înainte de a pleca la Petersburg, în viața mea au avut loc evenimente importante, care î-au schimbat cursul. Vara anului 1904 a avut o marc însemnătate în viața mea. Atunci am întâlnit-o pe Lidia, cu care m-am însoțit pe viață. Lidia era prin natura sa un suflet religios, dar care trecuse prin revoluționarism, ceea ce este de marc preț. Dobândise profunzime și o credință religioasă de neclintit, care nu o dată m-a sprijinit în viață. Era un om de o spiritualitate cu totul deosebită. Înainte de moarte se apropiase de sfințenie. În toiul revoluției comuniste a trecut la catolicism și, inițial, a trăit o perioadă de catolicism fanatic și intolerant. După aceea orientarea ei religioasă mi-a devenit mai apropiată. Ea se considera membră a bisericii Sfântului Duh. Înzestrată cu un incontestabil har poetic, avea perioade de inspirație poetică și scria versuri interesante. Unele din aceste versuri au văzut lumina tiparului, dar ei îi lipsea dorința de a le publica. M. Gherșenzon* și V. Ivanov apreciau versurile Lidiei. Cîte și cîte ne-a fost dat să trăim împreună! Să mă refer mai mult la toate acestea nu intră în intenția cărții. Jenia, sora Lidiei, s-a mutat la noi în 1914 și de atunci pînă în ziua de astăzi locuim sub același acoperiș. Jenia mi-a fost mereu o mare prietenă, întotdeauna mi-a purtat de grijă. Și a fost unul dintre puținii oameni care știau să mă înțeleagă așa cum trebuie. Este o ființă de o inteligență rară, de o bunătate ieșită din comun, înzestrată cu un autentic dar al clarviziunii și întotdeauna adîncită în probleme de ordin spiritual. Starea precară a sănătății nu

* Mihail Osipovici Gherșenzon (1869-1925) — istoric rus al literaturii și gîndirii sociale.

i-a diminuat intensitatea spirituală. Este un om de excepție și relațiile dintre noi sînt relații de excepție. În viața mea ocupă un loc de o însemnătate enormă. Viața noastră laolaltă s-a derulat în comunicare spirituală și datorez mult acestei comunicări. Dar toate astea depășesc cadrul cărții mele, care este în primul rînd o carte de factură filozofică.

A avut loc întîlnirea dintre „idealiștii“ proveniți din marxism și reprezentanții „noii conștiințe religioase“, care editau revista *Novii put'*, adică în primul rînd cu soții Merejkovski. Planul noii reviste a fost elaborat de S. N. Bulgakov și de mine. Se hotărîse să fie folosită revista *Novii put'*, care exista deja, introducînd în ea elemente noi și transformînd-o. Atît în grupul *Novii put'*, cît și în grupul „idealiștilor“ (denumire improprie) existau căutări religioase, dar *Novii put'* avea în principal o orientare literară, în timp ce orientarea noastră era în principal de natură filozofică și socială. Latura forte a vechii reviste *Novii put'* fusese publicarea protocoalelor Adunărilor religios-filozofice. Partea de literatură a revistei în noua ei formulă era asigurată de cei de la *Novii put'* dinainte, iar partea de filozofie și de politică o asiguram noi. A avut loc o înțelegere între oameni cu trecut diferit și de tip diferit, înțelegere ce s-a dovedit lipsită de trăinicie. După cîteva numere de revistă s-a văzut că, în această formulă eclectică, *Novii put'* nu-și poate continua existența, așa că a fost înființată o revistă nouă, *Voprosi jizni*, care a funcționat doar un an în condițiile dificile ale revoluției ce bătea la ușă. Editorul revistei era D. E. Jukovski, redactorul-șef al sectorului de literatură — G. I. Ciulkov*. Revista *Voprosi jizni* a avut o mare importanță simptomatică, ea a oglindit curente epocii, a marcat un fenomen nou în istoria revistelor rusești. Dar i-a lipsit o integritate organică. Revista trebuia să exprime, în primul rînd, criza viziunii despre lume a intelectualității, căutările spirituale ale timpului, idealismul, mișcarea spre creștinism, noua conștiință religioasă, și să asocieze totul cu noile curente în literatură, care nu-și găseau locul în revistele vechi, precum și cu politica aripilor de stînga a Uniunii de Eliberare, cu participarea și a unor socialiști mai

* Gheorghi Ivanovici Ciulkov (1879–1939) — scriitor și istoric literar rus.

liberi. La Petersburg am venit în contact cu lumea literară, pe care înainte o cunoscusem doar de la distanță. Întotdeauna am așteptat ca întâlnirile cu oamenii să fie ca o minune, și poate că aceasta a fost slăbiciunea mea. M-am cufundat în atmosfera foarte încordată și densă a renașterii culturale ruse de la începutul secolului al XX-lea. Ceea ce se petrecea cu mine în anii premergători, îmbinarea dintre suflul Duhului și suflul lui Dionysos, cra în concordanță cu multe dintre aspectele pe care le-am găsit în atmosfera petersburgheză, nouă pentru mine, dar existau și deosebiri, care apoi se vor îngroșa. Acum lumea își poate imagina cu greu atmosfera din vremea aceea. Multe din elementele elanului creator al epocii s-au înscris în dezvoltarea ulterioară a culturii ruse și constituie astăzi un bun al tuturor rușilor cultivați. Atunci însă exista beția elanului creator, noutatea, tensiunea, lupta, provocarea. În anii aceia, Rusia a avut parte de multe daruri. Era epoca de deșteptare a gândirii filozofice independente în Rusia, de înflorire a poeziei și de intensificare a sensibilității estetice, a neliniștii și căutării religioase, de creștere a interesului pentru mistică și ocultism. Au apărut suflete noi, au fost descoperite noi surse de viață creativă, se deslușea ivirea unor zori noi, sentimentele de crepuscul și pieire se asociau cu sentimentul de lumină a răsăritului și cu speranța de transformare a vieții. Însă totul avea loc într-un cerc destul de închis, rupt de mișcarea socială. Inițial în această renaștere rusă au pătruns elemente de decadentă. Uneori aveai impresia că se respiră un aer de seră, lipsea afluxul de aer proaspăt. Renașterea culturală a apărut la noi în epoca premergătoare revoluției și a fost însoțită de senzația acută că se apropie pieirea vechii Rusii. Existau surescitarea și încordarea, dar bucurie adevărată nu exista. Așa cum se întâmplă adesea, elementul creator și serios se asocia cu elementul de imitație și de modă. Prea mulți au devenit instantaneu esteticieni, mistici, ocultști, au afișat o atitudine de dispreț pentru etică, de desconsiderare a științei. Pe vremea aceea, un raționalist și pozitivist întîrziat nu putea conta pe succes în dragoste. Astfel, în anii '40 ai secolului al XIX-lea, pe succes în dragoste putea să conteze doar idealistul și romanticul, în anii '60 — doar materialistul și realistul cugetător, în anii '70 — narodnicul care se sacrifică pentru binele și emanciparea poporu-

lui, în anii '90 — marxistul. Mișcarea cultural-spirituală din vremea aceea concretiza un romantism rusesc sui-generis, prin spiritul său ea nu era cîtuși de puțin clasică. În treacăt fie spus, spiritul romantic se manifesta prin predominarea eroticului și a esteticii în raport cu etica. Literatura de la începutul secolului al XX-lea o rupsese cu tradiția etică a literaturii secolului al XIX-lea. Dar moștenirea lui Dostoievski și L. Tolstoi, scriitori pe care vechii critici ruși n-au fost capabili să-i aprecieze, problematica acestor ruși de geniu se simțea din plin. Avea loc o revenire la Dostoievski și L. Tolstoi. Ceea ce se poate vedea din cea mai valoroasă operă a lui D. Merejkovski, *L. Tolstoi și Dostoievski*, pe care o citisem cu interes încă înainte de a veni la Petersburg.

La sfîrșitul secolului al XIX-lea la noi existau deja curenți care vădeau o ruptură cu tradiționalul materialism și pozitivism al intelectualității, cu utilitarismul în artă. *Severnii vestnik* și *Voprosi filosofii i psihologii* publicau astfel de articole. Citeam aceste reviste încă înainte de perioada mea marxistă. A. Volînski a fost printre primii în demersul întru apărarea idealismului filozofic în critica literară, el voia o critică la înălțimea marii literaturi ruse, în primul rînd la înălțimea lui Dostoievski și L. Tolstoi, și ataca vehement critica tradițională rusă reprezentată de Dobroliubov, Cernîșevski, Pisarev, care continuau să se bucure de mare autoritate în cercurile largi ale intelectualității. Era ruperea de tradiția „luminismului“. Dar maniera neplăcută în care scria Volînski, insuficienta precizie a poziției sale filozofice și lipsa de perspectivă istorică stînjeneau extinderea influenței sale. O mai mare influență a exercitat D. Merejkovski. Cartea lui despre L. Tolstoi și Dostoievski a avut o mare însemnătate. El a căutat să dezvăluie sensul religios al creației marilor genii ruse, deși critica sa a avut un caracter prea schematic. D. Merejkovski trezea neliniștea religioasă și căutarea în literatură. V. Rozanov începuse de mult să scrie, dar va dobîndi importanță abia mai tîrziu, după Adunările religioso-filozofice, unde domina problematica sa, și după apariția revistei *Novii put'*. Aspectul esențial în noul curent îl constituia influența lui Dostoievski și L. Tolstoi, în parte a lui V. Soloviev, iar dintre occidentali — a lui Nietzsche și a simboliztilor. Era epoca unei noi conștiințe estetice și a

unor noi curente în literatură și artă. Elementul social-estetic însă, atât de viguros în secolul al XIX-lea, înregistrase o scădere. O dată cu curente în literatură s-au ivit curente în filozofie. Dar principalele lucrări de creație filozofică nu apăruseră încă. Oamenii au început să caute tradițiile pentru gândirea filozofică rusă, și le-au găsit la slavofili, la Vl. Soloviov, dar îndeosebi la Dostoievski. Începuturile mele filozofice au fost în mod funciar legate de caracterul cotiturii în curs de desfășurare, fiind premergătoare acesteia. Chiar și în marxism am pășit cu alte baze filozofic-culturale decât cea mai mare parte a intelectualilor de stînga. Eu am venit trecînd prin Kant și Schopenhauer, prin Dostoievski și L. Tolstoi, prin Nietzsche și Ibsen. Am avut contacte concrete cu curente oculte. Importante au fost întîlnirile cu L. Șestov și S. Bulgakov. Cu toate acestea, am receptat multe lucruri noi pentru mine în atmosfera petersburgheză, mi s-au dezvăluit noi laturi ale vieții. Poziționarea problemelor a devenit pentru mine mult mai complexă, mi-am îmbogățit serios orizontul în domeniul literaturii și artei. Am cunoscut mulți oameni interesați. În același timp însă, am simțit foarte curînd că aerul petersburghez din acea vreme avea în el emanații nocive. Se simțea ceva îndoielnic, existau oameni îndoielnici în gândurile lor¹. Lipsea opțiunea volitivă. Peste tot potopise o senzualitate mistică nesănătoasă, care nu existase înainte în Rusia.

Revista *Voprosi žizni* era locul unde se întîlneau toate noile curente. Colaboratorii — oameni care veniseră din lumi diferite și care ulterior aveau să se disperseze în lumi diferite. În afară de redactorii-șefi — S. Bulgakov și cu mine — la revistă colaborau: D. Merejkovski, V. Rozanov, A. Kartășev, Viac. Ivanov, F. Sologub, A. Blok, A. Belii, V. Briusov, A. Remizov, G. Ciulkov, L. Șestov, M. Gherșenzon, S. Frank, P. Struve, prințul E. Trubețkoi, P. Novgorodțev, F. Zelinski, B. Kistiakovski, Voljski, V. Ern; dintre politicieni — membri ai aripii radicale din Uniunea de Eliberare și unii social-democrați mai independenți în gândire. Cînd îmi amintesc de oamenii care au colaborat la *Voprosi žizni*, mă gîndesc cu amărăciune: cu puțini dintre ei sînt acum împreună, cu mulți sînt în vrăjmășie în plan ideatic. La Paris nu mă întîlnesc aproape cu nimeni dintre ei. Unii, foarte ostili mie, ca D. Merejkovski și P. Struve, mai-mai să considere

că aş fi bolşevic. *Voprosi jizni* n-a fost un organ organic. A existat un grup de colaboratori care abordau în scris probleme politice şi economice, dar aceştia erau izolaţi, aveau prea puţin în comun cu nucleul revistei şi cu principalele ei ţeluri. La Petersburg, o importanţă majoră a avut-o pentru mine întâlnirea cu soţii Merejkovski. După o relativ scurtă perioadă de comunicare foarte intensă, iar cu Zinaida N. Ghippius chiar de autentică prietenie, cea mai mare parte din viaţă ne-am duşmănit şi, în cele din urmă, am pierdut putinţa de a ne întâlni şi a sta de vorbă. Este trist. Nu înţeleg întotdeauna de ce s-a întâmplat aşa. Desigur, aparţinem unor tipuri sufleteşti diferite, dar multe lucruri îşi au explicaţia şi în caracterul agresiv al uneia din părţi sau al celeilalte. Soţii Merejkovski au manifestat întotdeauna tendinţa de a forma biseriCUta lor şi cu greu puteau să accepte gândul că acela în care îşi puseseră speranţe în acest sens s-a depărtat de ei şi le critică ideile literare. Aveau o pornire dominatoare de sectanţi. În jur plutea parcă o atmosferă de coterie mistică. În iarna lui 1905 am petrecut seri lungi, pînă la orele trei din noapte, discutînd cu Zinaida N. Ghippius. Apoi am purtat o corespondenţă foarte susţinută. Nutresc şi acum pentru ea un sentiment deosebit, acum, cînd nu ne mai întâlnim deloc, deşi locuim în acelaşi oraş, şi cînd aparţinem unor lumi diferite. Uneori o văd în somn, şi asta are ceva apăsător. Cred că Z. N. mă simpatiza. Consider că Z. N. este o fiinţă admirabilă, dar foarte greu de suportat. Întotdeauna m-a uimit glacialitatea ei. Nu avea căldură omească. Un evident amestec de natură feminină cu natura masculină şi era dificil să-ţi dai seama care din ele predomină. Există o suferinţă autentică. Z. N. este un om nefericit din fire. Am preţuit mult poezia ei. Dar Z. N. nu era o fiinţă poetică, era chiar o fiinţă antipoeitică, precum mulţi poeţi din acea epocă. Asupra mea a avut întotdeauna un efect deprimant lipsa de poezie în atmosfera renaşterii ruse, deşi era o epocă de înflorire a poeziei. Nu prea îi agream pe poeţi, îmi repugna egocentrismul lor extrem. Cu însuşi Merejkovski n-am avut relaţii personale, şi mă îndoiesc că aşa ceva ar fi fost posibil. El nu asculta pe nimeni şi nu observa pe nimeni. În atmosfera din salonul soţilor Merejkovski se simţea ceva suprapersonal dispersat în aer, ca o magie nocivă, care există, probabil, în grupuri ale sectanţilor, în sectele

ce nu se înscriu în tipul raționalist și nici în cel evanghelic. Aceeași magie o voi simți mai târziu în steinerism. Soții Merejkovski aveau întotdeauna pretenția de a vorbi din partea unui anume „noi“ și voiau să antreneze în acest „noi“ pe oamenii care veneau în contact mai apropiat cu ei. Acestui „noi“ îi aparținea D. Filosofov, într-o vreme aproape intrase în el A. Belii. Acestui „noi“ ei îi spuncau misterul treimii. Astfel urma a se alcătui noua biserică a Sfântului Duh, în care se va revela misterul trupului. Personalismul meu primar și acutizat, impropriu numit individualism, trebuia în mod inevitabil să ducă la ciocnire. Prin firea mea nu eram cîtuși de puțin potrivit pentru un atare gen de „noi“. Dar și eu mă consideram exponent al „noii conștiințe religioase“ și, într-un anume sens, sînt și acum. Atmosfera de la Merejkovski, prin forță de reacție, a contribuit serios la orientarea mea către Biserica pravoslavnică. Curente petersburgheze din acea vreme mi-au dat impulsuri pentru procesul religios care avea loc în mine, adesea ca urmare a împotrivirii. Încă înainte de a mă stabili la Petersburg, mi-au trezit un serios interes Adunările religio-filozofice de acolo. Am și scris despre ele un articol semnat cu pseudonim la revista *Osvobojdenie*². Aceste Adunări au fost semnificative ca o primă întîlnire dintre reprezentanții culturii și literaturii ruse, cuprinsă de zbuciumul căutărilor religioase, cu reprezentanții ierarhiei bisericești pravoslavnice tradiționale. Adunările erau prezidate de actualul mitropolit Serghii*. Predomina problematica lui V. Rozanov. Un rol important îi revenea și lui V. Ternavțev, un hileast, care scria o carte despre Apocalipsă. Se discuta despre relația creștinismului față de cultură. În centru se afla tema trupului, a sexului. Merejkovski preluase această temă de la Rozanov, care era mai primogen și mai original. Eu acordam o importanță deosebită poziționării unor probleme noi în fața conștiinței creștine. Pentru mine, de asta era legată posibilitatea apropierii de creștinism. Dar, ca filozof ce a trecut prin școala filozofiei, consideram că în acest mediu nefilozofic domnea o confuzie noțională. Merejkovski a promovat o teribilă confuzie cu simbolul „trupului“, și despre acest lucru

* Adnotare din anul 1944. Ales recent ca patriarh și decedat la scurt timp după aceea.

i-am vorbit în repetate rînduri. El însă trăia extazul sintagmelor. După părerea mea, confuzia stă de fapt în aceea că istoria creștinismului nu denota o prezență insuficientă a „trupului“, ci avea prea mult „trup“, insuficient fiind spiritul. Noua conștiință religioasă este religie a spiritului. Dar și contrapunerea „spirit“ – „trup“ mi se pare falsă. Problema este alta, este opoziția dintre libertate și robie. Renașterea de la începutul secolului al XX-lea a avut prea multe elemente păgîne. Elemente reacționare, ostile libertății și persoanei. Într-un alt mod am întîlnit acest fenomen la P. Florenski, în unele stări de spirit moscovite.

În atmosfera de la soții Merejkovski, la început m-a atras contrastul față de banalitatea cotidiană. Dar cu am fost întotdeauna un om foarte nesusceptibil de a fi contaminat de vreo atmosferă magică. Dintr-o serie de motive. În primul rînd, ca fire sînt înclinat la o reacție activă și la opoziție față de orice mediu ambiant. Iubesc infinit libertatea, iar orice atmosferă de magie este opusă libertății. Lupt permanent pentru independența persoanei, nu admit să fie amestecată cu vreo forță colectivă și să se topească într-o stihie fără chip. Am păstrat întotdeauna o atitudine critică față de forțele care au pretenția de a contamina și subordona. Patosul libertății și patosul personalității, adică, la urma urmelor, patosul spiritului, l-am opus întotdeauna atmosferei ce domina la începutul secolului al XX-lea. Diversele curente din epocă îmi atingeau doar tegumentele sufletului. Năzuiam spre comunicare, spre oameni noi, țineam să încerc orice, să-mi lărgesc cunoașterea, năzuiam spre plenitudine, dar toate acestea atingeau prea puțin nucleul spiritual al ființei mele. Întotdeauna am fost un om multietajat și multiplan, ceea ce avea darul de a-mi complica mult și de a-mi încîlci viața, generînd confuzii în opiniile enunțate despre mine. Voiam să pătrund în curente spirituale ale epocii, să le înțeleg sensul, dar nu mă abandonam lor. Așa că, în fond, rămîneam singur și la o parte, atît de marxism, cît și în ortodoxism. Înșelam așteptările tuturor, reveneam mereu la mine însumi. Elanul creativ în literatură de la începutul secolului al XX-lea m-a îmbogățit cu teme noi, mi-a sporit complexitatea gîndirii. Datorz mult comunicării cu oamenii acelei epoci. Repet, rușii din acea epocă involburată au avut parte de multe talente. Apreciam mult acest lucru. Dar atmo-

sfera magică, un pericol pentru libertatea spiritului, nu mă putea contamina în profunzime. Păstram împotrivirea la multe lucruri. Dacă stau să mă gândesc la viața mea, pot afirma că nici o atmosferă, deși pătrunsă uneori de curenți puternici, nu m-a cuprins în profunzime. Este izvorul forței mele, și al slăbiciunii mele. Puteam rămîne treaz printre oameni beți. Ceea ce, în mod firesc, trebuia să irite. Nici atmosfera ocultă din prima tinerețe, nici revoluționarismul totalitar al social-democrațiilor, nici atmosfera noii conștiințe religioase a soților Merejkovski, nici sectarismul gnostic al antropozofilor, nici stihia dionisiacă ce se revărsase peste tot, nici ortodoxismul magic al lui P. Florenski, nici viguroasa magie a dezlănțuitei stihii revoluționare a bolșevismului — nimic nu a putut să pună stăpînire pe mine și să mă determine să reneg libertatea spiritului și conștiința personală. Și, în același timp, am fost în contact cu toate aceste mișcări și căutări și, după cum mi se părea, le-am cunoscut lăuntric. Mă amuza cînd unii mă bănuiau că aș fi membru al unor societăți oculte, loji masonice și altele asemenea. Dovedeau o totală necunoaștere a firii mele, a faptului că eram incapabil de a mă subordona vreunei organizații. Multe lucruri îmi deveneau nesuferite, și părăseam diversele cercuri, uneori o rupeam demonstrativ cu ele, mă mutam chiar în alt oraș. Este o trăsătură caracteristică a biografiei mele. Întotdeauna mi-au fost urîte stilul fals, atmosfera de seră, închistarea într-un cerc strîmt, egocentrismul poeților, care așteaptă să le fie lăudate versurile, prefăcătoria inconștientă a celor captivați de curențele oculte, lipsa unui aflux de aer proaspăt — aerul universului. Consider drept o slăbiciune a mea că, în perioada cînd am fost apropiat de mișcarea cugetelor și sufletelor acelei epoci, interesul social, care îmi este propriu, slăbise întru cîțva și trecuse pe planul al doilea. Este egoismul elitei culturale. În parte, motivul a fost conflictul meu cu marxiștii, care priveau cu mare ostilitate căutările mele spirituale.

Experiența relațiilor cu soții Merejkovski a avut pentru mine o mare însemnătate. Am cunoscut o structură sufletească ce-mi fusese necunoscută înainte. Anume la începutul secolului al XX-lea au apărut la noi oamenii îndoielnici în gândurile lor. Merejkovski a fost un scriitor rus care s-a aflat pe deplin la înălțimea culturii europene. Este unul dintre primii care a introdus

în literatura rusă motive nietzscheene. Întreaga operă a lui Merejkovski, un scriitor foarte productiv, dezvăluie, dincolo de scheme și antiteze — „Hristos și antihrist“, „spirit și trup“, „abisul de sus și abisul de jos“ — dualitate și ambiguitate, o incapacitate de opțiune, lipsă de voință, însoțite de apeluri verbale la acțiune. O dată cu Merejkovski din literatura rusă dispar extraordinara ei iubire de dreptate și patosul moral. Cartea sa despre L. Tolstoi și Dostoievski conține pagini interesante consacrate creației artistice tolstoiene, dar ea reprezintă un pamflet împotriva lui Tolstoi. Merejkovski nu se arată deloc sensibil la dreptatea protestului tolstoian împotriva minciunii și nedreptății, pe care se sprijină istoria și civilizația. El vrea să justifice și să consacre trupul istoriei, așa cum o vor face ulterior, la alt mod, P. Florenski și pravoslavnicii de formație nouă. La Merejkovski nu mai poți găsi compasiunea și mila rusească, sentimente ce au fost raportate integral la budism. Merejkovski propovăduiește un creștinism nietzscheanizat. Iar de la Nietzsche nu s-a luat principalul — spiritul eroic al lui Zarathustra, atracția înălțimii munților, asceza sui-generis în suportarea suferințelor. La Merejkovski, precum și la mulți alți ruși din epocă, nietzscheanismul se asociază cu orgiasmul sexual. Întotdeauna am avut impresia că, în ce-l privește, Merejkovski este foarte departe de acel „trup“, la a cărui consacrare îndeamnă și că raportarea sa la acel „trup“ este de natură mental-estetică. Deși folosește uneori cuvântul libertate, problema libertății lipsește la el, n-o abordează niciodată. „Trupul“ înghite la el libertatea. Libertatea înseamnă duh. Cel mai mult m-a îndepărtat de el absența temei libertății. Este anume tema care se referă la demnitatea omului. „Trupul“ a devenit la el simbol al sexului. Merejkovski este perfect îndreptățit atunci când se referă la dreptatea iubirii dintre Anna și Vronski împotriva nedreptății „legistului“ și fariseului Karenin. Dar această temă trebuie formulată ca fiind lupta pentru libertatea și demnitatea omului împotriva nedreptății legistului și autorității, care îl înjosește pe om. Merejkovski a înecat totul în schema sa privind trupul și spiritul, în materialismul mistic al sexului. Duhul înseamnă libertate, nicidecum negarea și mortificarea ascetic-monahală a trupului. La Rozanov, a cărui problematică nu are o factură atât de mental-literară, „trupul“ și

„sexul“ însemnau întoarcerea la precreștinism, la iudaism și păgânism. Dar această reabilitare a trupului și a sexului era ostilă libertății, se lovea de demnitatea persoanei ca spirit liber. Sexul netransfigurat și nespirtualizat înseamnă robia omului, captivitatea persoanei în stihia generică. La Rozanov, persoana nici nu există. La el viața triumfă nu prin înviere la viața veșnică, ci prin procreație, adică prin disocierea individului într-o multitudine de indivizi nou născuți, în care continuă viața seminției. Rozanov profesa religia nașterii eterne. Creștinismul era pentru el religia morții. În această privință, Merejkovski nu-l urmează. La el sexul nu procrează. Rozanov era natural, Merejkovski nu are nimic natural. Dar tocmai prin aceasta, sexul strivit în sens natural s-a transformat într-o stare mentală, care colorează întreaga creație literară. Între mine, pe de o parte, și Rozanov și Merejkovski, pe de alta, se căsca un abis, deoarece pentru mine problema esențială era problema libertății și a persoanei, adică problema spiritului, nu a „trupului“, care se află în puterea necesității. Ceea ce nu echivala deloc cu acel spirit ascetic împotriva căruia lupta Merejkovski. Dar așezarea la loc central a problemelor privind persoana și libertatea marchează rolul mai important acordat momentului moral. Îmi repugna amoralismul estetic, pentru că demonstra indiferență față de demnitatea omului. Despre Rozanov trebuie să vorbesc în mod special.

V. V. Rozanov este unul dintre oamenii cei mai extraordinari, cei mai originali din câți mi-a fost dat să întâlnesc în viață. Este de-a dreptul unic. Avea în el trăsături tipic rusești, și în același timp nu semăna cu nimeni. Întotdeauna îmi făcea impresia că fusese zămislit în imaginația lui Dostoievski și că are în el ceva ce-l face să semene cu Feodor Pavlovici Karamazov, devenit scriitor de geniu. Ca înfățișare exterioară, o înfățișare uluitoare, aducea a mujic roșcovan și viclean de prin Kostroma. Vorbea peltic, scuipește printre dinți. Ideile cele mai uimitoare și le spunea uneori la ureche, scuipește printre dinți. De altfel, nu-mi propun să scriu amintiri. Vreau doar să semnalez importanța pe care a avut-o întâlnirea cu Rozanov pentru istoria mea lăuntrică. L-am citit cu încântare. Avea un dar literar uimitor, cel mai mare dar literar în proza rusească. O adevărată magie a cuvântului. Ideile sale pierdeau mult când le expunea cu vorbele

tale. Cu mine se purta foarte frumos, cred că ținea la mine. Mă numea adesea Adonis, uneori îmi zicea „boierule“ și mi se adresa cu tu. Despre cartea mea *Sensul creației* Rozanov a scris paisprezece articole. S-a arătat foarte încântat de carte și concomitent a atacat-o serios, deslușind în ea spirit occidental. Nimeni nu mi-a acordat însă atîta atenție. Viziunile noastre despre lume și, îndeosebi, felul în care receptam lumea se înscriau în tipuri diametral opuse. Apreciam mult critica lui Rozanov la adresa creștinismului istoric, demascarea fătarniciei creștinismului în problema sexului. Dar în înțeleștarea acută dintre Rozanov și creștinism mă situam de partea creștinismului, pentru că asta însemna pentru mine să fiu de partea persoanei împotriva seminției, de partea libertății spiritului împotriva magiei obiectivate a trupului, în care se pierde chipul omului. Rozanov era dușman nu al bisericii, ci chiar al lui Hristos, care a vrăjit lumea cu frumusețea morții. Multe lucruri îi plăceau la biserică. În biserică era mult trup, multă căldură senzuală. Spunea că mica lumînare de ceară o preferă lui Dumnezeu. Mica lumînare este concret-senzorială, pe cînd Dumnezeu este abstract. Se simțea bine cînd avea la cină cîțiva preoți, cînd pe masă trona un uriaș pește tradițional. Fără fețe bisericești, care nu înțelegeau aproape nimic din problematica lui, se plictisea. Rozanov confirma că în biserică nu era insuficient, ci prea mult trup. Acest lucru îl bucura, în timp ce mie îmi provoca o atitudine de respingere. Cînd la inițiativa mea a luat ființă la Petersburg Societatea religios-filozofică, la prima adunare a acesteia am ținut expunerea „Hristos și lumea“³, orientată împotriva admirabilului articol al lui Rozanov „Despre Preadulcelc Iisus și despre roadele amare ale lumii“. Ceea ce n-a dăunat bunelor relații dintre noi. El ținea foarte mult la Lidia. Cu o lună înainte de a muri și în plină desfășurare a revoluției comuniste, Rozanov ne-a vizitat la Moscova și chiar a înnoptat la noi. Lăsa o impresie apăsătoare, pierdea șirul vorbei, dar în răstimpuri era magnific. Mi-a spus la ureche: „Mă rog lui Dumnezeu, dar altuia decît al vostru, mă rog lui Osiris, lui Osiris.“ Rozanov producea impresia unui om care își schimbă întruna opiniile, care se contrazice, se adaptează. Eu însă cred că a rămas mercur el însuși și că în aspectele principale nu s-a schimbat niciodată. Scrierile sale aveau ceva demoralizator și demolator. A contri-

buit mult la moda privind problema sexului. La un moment dat am scris despre el articolul „Despre eternul feminin în sufletul rus”⁴. Influența lui Rozanov se înscrie în opoziție cu orice călire a sufletului. Dar el rămîne unul dintre cele mai remarcabile fenomene de la noi, unul dintre cei mai mari scriitori ruși, chiar dacă l-au stricat ziarele. Pentru apărătorii ortodoxiei nu e deloc ușor să răspundă la problematica lui. Prin izvoarele sale Rozanov a aparținut cercurilor conservatoare, căroră le-a dat însă o grea lovitură. De altfel, am observat că pravoslavnicii de dreapta îl preferau pe Rozanov lui Vl. Soloviev și îi iertau multe. Rozanov nu gîndea logic, ci fiziologic. Întreaga-i ființă era scăldată în senzualitate mistică. A avut admirabile intuiții privind iudaismul și păgînismul. Dar nivelul cunoștințelor sale în istoria religiei nu era prea ridicat, precum în general la oamenii din acea vreme, care nu prea țineau cont de realizările științei în acest domeniu. Mi-l amintesc cu căldură pe Rozanov. A fost una dintre cele mai importante întâlniri pe care le-am avut în atmosfera petersburgheză.

*

* *

Nenorocirea renașterii culturale de la începutul secolului al XX-lea a fost că în ca elita culturală a fost izolată într-un cerc restrîns și ruptă de curente sociale largi ale timpului. Ceea ce a avut urmări fatale pentru caracterul pe care l-a luat revoluția în Rusia. Mă simțeam și eu în această izolare, deși la mine n-a dispărut nicicînd cu totul instinctul social și s-au păstrat relațiile social-democrate. Rușii din acel timp trăiau în etaje diferite și chiar în secole diferite. Renașterea culturală n-a prezentat o radiație socială cît de cît largă. Am mai spus că în cercurile intelectualității de stînga — nu mă refer doar la intelectualitatea revoluționară socialistă, ci și la cea liberal-radicală — viziunea asupra lumii rămînea neschimbată. Mulți dintre adepții și exponenții renașterii culturale păstrau opinii de stînga, simpatizau cu revoluția, dar se putea observa o răcire față de problemele sociale, o preocupare intensă pentru noile probleme de factură filozofică, estetică, religioasă, mistică, probleme ce rămîneau în continuare străine oamenilor care participau activ la mișcarea